

ЗМІСТ.

ІВ. ФРАНКО :	
Притча про терен	1
ЛІСАК ТАМАРЕНКО :	
Дівчина-загадка.....	4
АНДРІЙ ВЕРЕТЕЛЬНИК :	
Денис Браташ	11
ПАВЛО БАРВІНСЬКИЙ :	
Американці	22
АНДРІЙ ЧАЙКІВСЬКИЙ :	
З ласки родини (далі буде).....	44
ФРАНК НОРРІС :	
Вир.....	75

Реферат Комісії у справі знесення заборон укра- їнського друкованого слова (кінець)	1
До характеристики сучасного стану нашого театру:	
І. Спростоване д. Ми- хайла Губчака	18
ІІ. З листу д. Степана Махвицького.....	24
ІІІ. Уваги д. Ст. Чар- нецького.....	25
О. ВИШНЕВСЬКИЙ :	
На переломі (далі буде)	32
В. ЛЬВІВСЬКИЙ :	
Нові книжки (кінець) .	53
ІВАН ФРАНКО :	
Дещо про нашу пресу	62
М. ЗУБРИЦЬКИЙ :	
Становище руської жур- налістики супротив на- укової роботи в „Наук. Товаристві ім. Шев- ченка“	71
ВАСИЛЬ ПАНЕЙКО :	
Фрідріх Шілер.....	82
М. ГРУШЕВСЬКИЙ :	
Не даймо ся!.....	90
Хроніка і бібліографія ..	94

Редакційний комітет:

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ДР. ІВАН ФРАНКО.

1905.

РІЧНИК VIII.

ТОМ XXXI.

КНИЖКА VII.

ЗА ЛИПЕНЬ.

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗІЇ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

ЛЬВІВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
ВІСТНИК.

ВИДАЄ

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА У ЛЬВОВІ.

Редакційний комітет:

Володимир Гнатюк, Михайло Грушевський,
др. Іван Франко.

За редакцію відповідає: Володимир Гнатюк.

РІЧНИК VIII. ТОМ XXXI.

У ЛЬВОВІ, 1905.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського

891.7905
LIN
v. 8
no. 7 9

Зміст трицять першого тому.

За липень, серпень, вересень 1905 р.

стор.

I. Поезії.

<i>Іван Франко</i> : Притча про терен	1—3
Із поезій Ганни Супруненко	97—98
Із поезій Надії Кибальчич	197—200

II. Повісти, новелі, драми.

<i>Лісак Тамаренко</i> : Дівчина-загадка	4—10
<i>Андрій Веретельник</i> : Денис Браташ	11—21
<i>Павло Барвінський</i> : Американці	22—43
<i>Андрій Чайківський</i> : З ласки родини 44—74, 142—175, 231—264	
<i>Дмитро Кардаш</i> : Буря	99—102
<i>Ганна Барвінок</i> : Правда в світі нівечить ся, а вже колись визначить ся	103—115
<i>Стефан Ганущак</i> : Доля жартує (кінець буде) 116—129, 219—230	
<i>Надія Козак</i> : Вороги	201—204
<i>Я. Жарко</i> : Бідолаха	205—219

<i>Франк Норріс</i> : Вир	75—96, 176—196, 265—294
-------------------------------------	-------------------------

III. Література, наука, штука.

Реферат Комісії у справі внесення заборон українського друкованого слова (кінець)	1—17
До характеристики сучасного стану нашого театру:	
I. Спростованє д. Михайла Губчака	18—23
II. З листу д. Степана Махницького	24—25
III. Уваги д. Ст. Чарнецького	25—31

	стор.
<i>О. Вишневецький</i> : На переломі	32—52, 112—122, 235—244
<i>В. Львівський</i> : Нові книжки (конець)	53—61
<i>Іван Франко</i> : Дещо про нашу пресу	62—70, 174—188
<i>М. Зубрицький</i> : Становище руської журналістики супротив наукової роботи в „Наук. Товаристві ім. Шевченка“	71—81
<i>Василь Панейко</i> : Фрідріх Шілер	82—89
<i>М. Грушевський</i> : Не даймо ся	90—93
<i>М. Лозинський</i> : Австрійська соціяльна демократія супротив італійської ірреденти	105—111
<i>І. Петрушевич</i> : English home	123—135
<i>М. В.</i> : Листи з Росії	136—140
<i>Др. Е. Бурачинський</i> : Проміні Рентгена	141—151
<i>Іван Кривецький</i> : Бібліотека „Наукового Товариства ім. Шевченка“ у Львові	152—157
<i>М. Лозинський</i> : Революція в Росії	158—173
<i>М. Лозинський</i> : Елізе Реклі	189—192
<i>Р. Заклинський</i> : За слідами Федьковича	205—234
<i>С. Петлюра</i> : Галицькі відносини в сьвітлі „Церковного Вѣстника“	245—250
<i>С. Єфремов</i> : Наука темних людей	251—260
<i>В.</i> : Україна мовить	261—267

Хроніка і бібліографія: 94—104, 193—205, 268—278

Притча про терен.

[Уривок із поеми »Мойсей«.]

Як зійшли ся колись деревá
На широкім роздолі:
„Обберімо собі короля
Що своїй вольній волі.

„Щоб і захист нам з нього і честь,
І надія й підмога,
Щоб і пан він наш був і слуга,
І мета і дорога“.

І сказали одні: „Вибирать —
На одно всі ми звані:
Най царює над нами во вік
Отой кедр на Ливані“.

І згодили ся всі дерева,
Стали кедра благати:
„Ти зійдеш з тих скалистих вершин,
Йди до нас царювати“.

І відмовив їм кедр і сказав:
„Ви чого забажали?
Щоб покинув я сам ради вас
Свої гори і скали?“

„Щоб покинув я сам ради вас
Блиски сонця й свободу,
Бувши вольним — пустив ся служити
Збираннї народу?“

„Ви корону мені принесли?
Що мені се за шана!
Я й без неї окраса землі
І корона Ливана“.

І вернули ся всі дерева,
 Стали пальму благати:
 „Ти між нами ростеш, нам рідня,
 Йди до нас царювати“.

І сказала їм пальма: „Брати,
 Що се вас закортіло?
 Царювати й порядки робить,
 Се моє хіба діло?“

„Щоб між вами порядки робить,
 Чи ж я кинути в силі
 Свої цвіти пахучі та свій
 Плід — солодкі дактилі?“

„Мало-б сонце даремно мій сок
 Вигрівати що динни?
 Мого плоду даремно шукать
 Око звіря й людини?“

„Хай царює хто хоче у вас,
 Я на троні не сяду,
 Я волю всім давать свою тїнь
 І поживу й розраду“.

І погнули ся всі дерева
 Під думками важкими,
 Що не хоче ні пальма, ні кедр
 Царювати над ними.

„Нумо рожу благать!“ Та вона
 Всьому сьвітови гожа,
 Без корони — цариця ростив,
 Приподобниця божа.

„Нум дуба благати!“ Та дуб
 Мов ховяїн багатий,
 Своїм гиллем, корінем і цнем,
 Жолудьми все занятий.

„Нумо березу благать!“ Та вона
 Панна в білому шовку,
 Розпуска свої віти буйні,
 Тужно хилить головку.

І сказав хтось неначе на жарт
 Отсе слово діточе:
 „Ще хіба би терна нам просить,
 Може терен захоче“.

І підхопили всі дерева
 Се устами одними
 І взяли ся просити терна,
 Щоб царем був над ними.

Мовить терен: „Се добре вам хтось
 Підповів таку раду.
 Я на вашім престолі як стій
 Без ваганя засяду.

„Я ні станом високий як кедр,
 Ні як пальма вродливий,
 І не буду як дуб — самолюб,
 Як береза тужливий.

„Здобувати му поле для вас,
 Хоч самому не треба,
 І стелити ся буду в низу,
 Ви-ж буяйте до неба.

„Боронити-му вступу до вас
 Спиженьми шпичками,
 І скрашати му всі пустирі
 Молочними квітками.

„І служити-му зайцю гніздом,
 Пристановищем птаку,
 Щоб росли ви все краще, а я
 Буду гинуть на шляху“.

Ів. Франко.

Лісак Тамаренко.

Дівчина-загадка.

(Нарис.)

На ганок монастирської гостиниці сходила, як лебідь плила висока, струнка дівчина. Її біле, молоде лице і немов нарисовані чорні брови звертали на себе увагу, а пишне українське убрання мимо волі забирало до себе наші очі.

Ми з братом стояли біля вікна і зачаровано дивились на дівчину, якій треба було нас минути.

Вона помітила на наших лицах відбиток того вражіння, яке сама робила, і подарувала нас легеньким усміхом.

— Будьте ласкаві, скажіть мені, хто тут хазаїн? Мені треба зайняти номера, та я ніяк не допитаю ся, до кого маю звернути ся за цим ділом.

— Ходіть за мною: я проведу вас до старшого.

Ми пішли довгим вузьким корідором, а брат так і зостав ся біля вікна і навіть забув стулити уста, проводячи нас далеко очима.

Гостинником у ті часи був по́слушник Всеволод, якого для шани найвисшої звали о. Всеволод і батюшка.

Я постукав в легенька у двері його номера і звичайно-почесним, при сьвятому місці голосом протяг:

— За молитви сьвятих отець!... — і почувши те-ж звичайне: амінь! відчинив двері.

Всеволод, рудий, патлатий кацап, ще й до того сліпий на одно око, спóвага підвів ся нам на зустріч.

— Ось їм треба номерок, — показав я на дівчину.

Привабна краса дівоча не зробила на Всеволода жадного вражіння, а пишній та простацький убір цілком відняв у нього охоту на по́слуги.

— Номерóв не́гуті! — коротко одповів він.

Я причинив двері і ми з дівчиною zostали ся ні при чому.

— Оце-ж то пак, ніде не можна знайти захисту! — вже з пересердєм сказала вона.

Мені — Боже, як було шкода дівчини, а про те що мав я робити! Я й сам був певний, що весняної доби за натовпом прощан дістати номера тут було трудно. Ми якусь хвилину стояли мовчки.

— Хйба ось що! Через годину не більше я їду до господи, то ви переходьте до нас зараз і номер зостанеть ся за вами. Тут уся моя порада, і чогось ліпшого я пораяти вам не можу!

— Та я-б нічого, та во мною ще бабуня єсть...

— Як так, то нема чого нам і переконувать ся довго! Звіть до нас бабуню, переносьте свої пакунки, які маєте, та й гаразд.

Мені з братом і на правду треба було поспішати на поїзд, який рушав із Кнїва через дві години. Час би вже й рушати, та ми дожидали, аби напиться чаю, щоб лекше почувати себе в дорозі, бо обїдали того дня не по сирітськи, а так, із достатку.

Бачте, брата свого я не бачив років з вісім, то ми радїли і прияли один одному. Всі ті часи брат перебув на далекій півночи, перебравши мало не всі юридичні посади середньої верстви. Отже не можна було йому задовольнити ся нічим: жаль за родиною, журба за рідною Україною робили те, що брат що два-три роки кидав службу, жінку-сїбірячку і приїздив до дому, щоб де-будь винайти аби-яке місце, і кожен раз не добивши ся притулку мусїв ще більше роздратований, без усякої любови до північного краю подавати ся до Томська або до Тобольська, заховуючи в серці на далі надїю колись повернути ся до рідної України. Такий як раз випадок був і тепер: як закувала весною сїбірська зазуля, брат рушив на Україну. Побував він мало не на половині південних городів, не патрапив ніде навіть і манїсенської посади і тепер прямував до мене, аби перевідатись, та ще заїхати у Петербург, кохаючи у серці останню надїю. Не хтіло ся мені розхолоджувати його, але я добре знав, що він ізнову опинить ся або за Іртишем, або у Мавжурії. Мовчки ми снували по своєму пустому номері з одного кутка в другий і здасть ся мені, одна думка спадала нам обом,

думка про те, що Українцєви личить більше дівчина з Полтавщини, як сама найкраща сибірячка, а також і праця серед свого, а не чужого люду. Чогось мені здаєть ся, що думка у нас була одна, та ми мовчали, бо що з воза впало, те пропало, тай навіть, мовляли, дразнити болюче?

Приніс нам „батюшка“ самовара. Я виглянув за двері. Знайома дівчина недалечко стояла з старенькою бабусею, маючи на увазі чекати там увесь час, аж доки не поїдемо.

— То ходіть же сюди, чого-ж ви маєте стояти на роздорожі?

— Може ми вам мішати-мем?

— Та ні, ходіть, будь ласка, ми ще прохати-мем у вас за-помоги, бо не вміємо самі й чаю доладно налити по склянках.

Полтавки — стара і молоденька — увійшли до нас. Бабуся перехрестила ся на образи і мовчки сіла на канапці. Дістала згодом із торбини проскурку і ламаючи її на дрібні частки, проганяла смагу. Чаю пити вона не згодила ся, бо говорила і окрім проскурки не їла нічого. Дівчина увійшовши глянула навколо і сказала:

— Ой, Боже, і постіль не заслана!

— На цім вибачте, ми вже зібрали ся в дорогу, а скажете служці, він і принесе вам усе що слід.

Дівчина зайняла ся поратись біля чаю і ми незабаром розговорили ся.

— Це ми їдемо на прощу до Чернигова, та спинили ся тут на якийсь час, бо мені хочеть ся десь то побувати, та з тим разом і помолить ся.

Бабуся увесь час або не слухала нашої розмови ові, або удавала, що нічого не чує.

— Крий, мати Божа, як же то далеченно! А чи-ж по волі ви там були, чи по неволі? — спитала дівчина, довідавшись, що брат із далекої півночі.

— По волі! — відказав брат засьміявши ся.

— Мало того, що по волі, а він же й сам судив тих нещасних, — додав я.

— Хиба! — не ймучи мені віри, з докором спитала вона брата.

— А судив! — безпечно одповів той. — В мойому районі стояли каторжні тюрми, то мені доводилось судити і поспільство, а часом і бритих.

— І ви присуджали їх до кар?

— Ну, а як же! Був суддею, то й судив! Каюсь, що один раз навіть присудив на різки. Інакше не можна було. Так виходило по найлекшому закону, який я знав. От я й засудив одного діда, зовсім таки сивого і старого. А найгірше всього те, що опісля я винайшов таку „статю закона“, з приводу якої можна було-б овсі ослобонить їх від кари, а тоді я ще був дуже молодим і справ судових добре не знав.

— Господи, як це страшно! Присудити чоловіка до різок!

— Е, нехай розкаже, попросить його! — підводив я брата.
— Він бачив, як і спини полосують канчуками...

— А бачив!

— Де-ж ви бачили?

— Був я тоді членом Н-ського суду. Суд приговорив до канчуків двох каторжників, то я й був при тому ділі визначеним від суду.

— І ви бачили на свої очі, як їх карано?

— Як вас оце бачу!

Бабуся перехристилась і тихесенько зашентала якусь молитву.

— Ми були у двох із доктором, як того вимагає закон. Уся справа строїлась те-ж по звичаю: навколо каторга без шапок, ближше до карного ослона солдати з рушницями, а посеред їх, біля самого ослона два винуватці.

— А щож вони заподіяли?

— Я... просто не памятаю! Мабуть чи не тікали з Сибіру. Памятаю тільки добре, що один був молодий, а другий уже чоловік пожілий, мало не дід. То молодий боїть ся, аж тіло усе на ньому тремтить, трусить ся так із переляку, а старий ні в вус собі, ще й товариша розважає: „Ти, каже, проси, щоб тебе на лаву не клали, а нехай положать на землю, а бити-муть — їж землю, і не кричати-меш“. Ось же поклали старого на землю, як він і для себе просив. Набрал він землі у рот, та не довго мовчав. Так кричав, що я й досі чую одяск того невимовного крику-виття.

— А молодий же що?

— А молодий ще не битий стеряв память і впав на землю, як сніп, то його доктор не дав до розправи — ослобонив.

Ми заходились пити чай, бабуся сиділа нерухомо, а засмучена дівчина каламутила ложечкою чай, не доторкаючись до нього устами.

— А я за весь свій вік бачила близько себе тільки одного з тих „нешасних“, — несподівано сказала дівчина переводячи сумний погляд від склянки на нас.

— Де-ж ви бачили?

— Їхала машиною і познайомила ся з ним. Він вертав ся з Сахалина, там тяжке життя не зломило його жвавої натури: він був і говіркий і веселий. Оповідав, що його помилкою засуджено, а терпіти довелось і йому довго, аж доки правда не виплила на верх... І тепер я хочу довідатись до нього, бо він живе десь тут недалечко.

Я зацікавив ся і спитав, кого вона шукає?

Дівчина Настя, так вона звеліла себе звати, не потаїлась і сказала його прозвище. Прозвище те щось мені говорило, та я ніяк не міг пригадати, де я його чув. Отже брат-юрист пригадав од разу.

— Т-ма! знаю... Я пригадую, — почав він „високим штилем“, — сенатське рішення по його ділу. То правда, що його одпущено на волю, та ви не дуже йому вірте. Його суджено за душоубство, через яке він мав захопити великі гроші яко спадщину. Після його суду не один раз виявляли ся доброхитні винуватці, які брали на себе його провину, але кожен раз суд дознавав ся, що то була брехня. Тепер його випущено, та я й доси непевний, що він збув ся карі по правді. Діло це дуже темне.

Дівчина ще гірше засмутила ся і мені здало ся, що життя їй ставить питання, в якому серце не хоче йти відповідно за розумом.

— Хоча-ж він і вицеп, та вже-ж і одпокутував! — уперто сказала дівчина.

Я глянув на годинник. Нам зоставалось вільного часу не більше пів години.

— Оце їдемо з бабусяю до Федосія у Чернигов. Кажуть, там чуда великі діють ся.

— А на що вам із бабунею чуда? люди великі? Хиба не можна мирити ся з серединою по половині? — випитував я нову знайому.

— Не можна! — з нехотя усміхнула ся дівчина. — Та ще-ж до того у бабуні зуби болять, — уже зовсім сьміючись уховувала вона свій настрій.

— Налий мені чаю! — так несподівано перервала бабуня нашу розмову, що ми з братом мало не розсміяли ся.

— Я недавно їхав по Десні парохом і бачив жінку, про яку говорили, що вона слабувала на епілепсію і в Чернигові збула ся своєї хвороби, — вернув ся брат знову до переднійшої розмови.

— А у нас, у Барішполі, є така слаба, як оце ви кажете. Возили її до сьвятого, та не стало їй полегкости ніякої. Я вже заходила і до псіхіятра, тут у місті, з тією слабою, тай він не дає доброї надії.

— А скажіть-но, будьте ласкаві, у якій гімназії ви вчились? — раптово спитав брат Настю.

— Я?... На жаль я ніде не вчила ся окрім як у Барішпольській школі. Книги читаю, у нас можна деякі доставати, — просто одповіла вона.

І на правду, братів ніби трохи невічливий запит мав під собою заснову. Придивляючись до дівчини Насті ніяк не можна було спостерегти, чи вона вихована панна, чи проста дівчина. Їй не перешкожали такі слова, як псіхіятр і епілепсія. Руки були у неї білі і чисті, але й не такі виховані, як у білоручок. Поводилась вона просто і коректно. А от у бабуні не було з нею нічого схожого. Хотілось би думати, що бабуня, то була Настина нянька, а дівчина-Настя її вихованка — дитина з панської сім'ї, якій у-раз би було місце на українській сцені. Як не цікавила нас вродлива дівчина, але ми памятали, що машина не жде і час розставання настав. Ми почали прощатись і збирати свої пакунки розкидані по цілій кімнаті.

— Ось візьміть цю книжечку!

Книжечка, на яку вказувала Настя, мала на собі заголовок: „Босяки“, я її купив, аби скоротати час у вагоні. То не були босяки Горького — ні! То були антихудожественні вибірки з якогось квазі-гумористичного щоденника.

— Це ви візьміть собі, може вам книжка стане у пригоді дорогою. Тільки це книжочка невірна. Як дозволите, то я пришлю вам з дому справжніх босяків добродія Горького.

— Невже це ви такі добрі! — сказала мені у відповідь дівчина-Настя, і не можна було помітити, чи щиро вона дивуєть ся,

що чоловік так собі, з доброго дива, буває охочий до послуг, чи може в тих словах треба було шукати трохи іронічного укладу.

Знову не можна було дізнатись, дівчина то, чи панна.

Я стояв на тому, що Настя просто дівчина, яких повинно бути немало по тих місцях, де доклали рук і праці справжні плугаторі на ниві народньої освіти, а брат доводив резони, що то була переодягнена панна, в сім'ї якої засновалась освіта на національнім ґрунті.

Так чи інакше, а ми обидва сходились у одному бажанні, аби у обох верствах, і у пацстві і в мужицтві яко мога більше було таких дівчат, як Настя, про яких не треба-б було казати: мужичка, або панна, а ліпше — Українка.

Андрій Веретельник.

ДЕНИС БРАТАШ.

— О, сьогодні прийшов Носак знов із „пташком“. То але хлопака, той Носак! ніколи зі служби не верне з „голими руками! — казав жандармський послугач на постерунку до старої кухарки.

Вона мовчала і послугач більше не сказав нічого.

Носак, се був жандарм-капраль. Високий, кремезний, з запашним чорним кучерявим збитим вусом, із бистрими, прошибаючими, блискучими очима. На його темному, червоному, повному лиці завше грала лукава усмішка. Вона ніколи не щезала з нього, а дуже часто прибирала ся в щирість та сердечність, особливо тоді, коли говорив із ким. Одначе се не була щирість, бо з очий усе дивила ся якась злоба та недовіра. Крім того вираз його лица був характерний ще тою прикметою, що на ньому завше панувало задоволенє. Се вже було дійсне, бо Носак завше і з усього був задоволений. Іноді те задоволенє опускало його, але не на довго. Се було тоді, коли який зловлений ним „пташок“ не хотів мимо найбільших мук признати ся до вини. Взагалі пан Носак був особливий жандарм. Він ходив тричі на тиждень у службу і ніколи не вертав із „голими“ руками. Завше привів закованого, або і так якого пташка. Між тими його пташками були всякі люди: виборці, читальники, радикали і инші. Справдїшній злодій попадав ся рідко, хоч усіх своїх пташків уважав Носак за злодіїв. І жаден иньший жандарм на Д—ському постерунку не міг утяти того, що Носак. Иньші його товариші ходили місяцями і ніякого „зłodія“ не могли спїткати. І жаден із них не потрапив випити стїльки, кїлько міг випити Носак. Він щоб випив на раз цілу пляшку най-

міцнійшій горілці, то не буде п'яний. І пив багато, а п'яний ніколи не був, а в його торбі ніколи не хибувало пляшки з горілкою. Сим він був популярний у цілім своїм окрузі.

Як приходив зі служби з пташкою, то йшов просто до канцелярії „посткоменданта“, зголошував ся і здавав рапорт зі своєї службової діяльності. Потім брав пташка до своєї „цимри“ і казав йому стояти в кутику, а сам розбирав ся і йшов їсти. По їдженю брав ся до „протоколованя“ злодія. Те протоколоване відбувало ся за замкненими дверима в маґазиновім передсінку в самій середині великого постерункового забудованя. Там у підлогу був вбитий грубий залізний скобель, а під стіною була прикована рухома залізна клямра.

— Тут під тою клямрою щоб який упертий злодюга, то мусть признати ся до всього! — казав мені жандармський слуга Мартин показуючи ту „цюнку“.

— А коли часом і не винен, то тут кладе вину на себе... колись покажу тобі, побачиш.

І сьогодні жав я побачити і почути, як Носак буде витягати зізнаня ново-зловленого злодія.

Коли покріпив ся Носак, Мартин покликав мене за собою до комори. Тут було вище в стіні невеличке квадратове віконечко запарошене та обеноване павутинем. Під тою стіною стояла пака в чимось. Мартин казав вилізти мені на неї і глянути у віконечко.

Я обережно заглянув.

Мій цікавий зір опинив ся в маґазиновому передсінку, де стояв у кутику злодій. То був високий, худий, чорнявий селянин. Довгі русяві вуси стирчали у нього під носом щіткою, а з голови звисало довге, м'яке, русяве волосє. Убравий був у білу, забрукапу, полотняну блюзу і в мальовані в пасочки штани. Руки були сковані ланцюшком, на якому спочивали його очі. Він стояв неначе кам'яна статуя. Не ворухнув ся і здавало ся, не віддихав.

Отворили ся двері і за смугою яснійшого денного сьвітла з сусідної кімнати війшов до передсінка Носак. Він замкнув на ключ за собою двері і знов тут стало темнійше. В противній стіні від комори було таке ж невеличке віконечко з маґазину, крізь яке продирало ся слабе сьвітло і розливалось по горішній частині невеличкого передсінка, осьвічаючи його.

Носак був у блюзці без шапки. Лице його було червоне, немов набреніле, на ньому стояли горячі краплі поту. Він був усміхнений і задоволений, як звичайно по смачній їді. Руки поховав у штани, став перед злодієм, випрямився і сказав усміхаючись :

— Ну, свату, глянь-но на мене!

Чоловік глянув лїниво блискучими, чорними очима.

— А оглянув ти вже отсю залїзлячку? — запитав жандарм, показуючу на півкруглу клямру.

Мужик мовчав.

— Ну, може вже признавш ся?

— Не маю до чого, — відповів крізь зуби мужик.

— Се вже я давно чув.

Носак вийняв із кишені невелику плескату зеленяву пляшочку з темно-червоним плином і наставив її до мужика :

— На-но, напий ся рому, бо без сього мабуть не розвяжуть ся тобі язик.

— З роду не пю ніяких трунків, дякую, — відмовив мужик глянувши лукаво на пляшочку.

— О, се перший раз чую, щоб злодій не пив трунків. Я знаю, се злодійські штучки! Не бій ся, знаємо ся ми на них. І не ви-пирай ся, що не пєш, бо я знаю, що кождий мужик і злодій пє трунки.

— Я не злодій.

— Хо-хо-хо! — зареготав ся жандарм — я знаю, що ні! Ні, ні, ти порядний чоловік! Правда, панське жито само зайшло до твоєї стодоли?

— Само, не само, але я його не занїс до неї.

— Ну, то мусиш знати, хто його занїс? Адже ти свою стодолу замикав завше на замок?

— Ні, сього не знаю.

— Побачимо!

Носак сховав пляшечку і велїв мужикови положити ся на підлозі. Той лїг послушно, мовчки. Велїв йому простягнути ся, і тоді мужикове тіло зайняло своєю довжиною весь передсінок від стїни до стїни. Мужик лежав долї-лиць. Носак присїв до нього і сковані мужикові руки притягнув другим ланцюшком до скобля, а залїзною клямрою придавив ноги висше пят; там був другий скобель, який входив у свобідний кінець клямри. Тоді засунув

клямру в скоблі залізним кілочком. І мужик лежав не можучи ні на волосок поворухнути ся.

Жандарм став над ним.

— От бачиш, який ти порядний чоловік, і кажеш, що ти не злодій; зараз покажуть ся... А коли-б ти не був злодій, ти-б зараз признав ся до всього і я не потребував би собі крові з тобою псувати.

— Ні, я не злодій... — промовив глухо немов із під землі скований мужик.

— Ех, ти дурень! Ти ще сьмієш по стільки разів повторяти се?! і то мені! Та-ж я знаю, що кождий мужик злодій, що кождий мужик краде!

— Бо мусить... — шепнув мужик.

— Що мужик, то злодій! а він порядний. І як ти так можеш говорити, коли сьогодні буває так, що між найбільшими панами лучають ся злодії?

— То справжні злодії, ті пани, бо вони не мусять красти, а крадуть, а мужик в мусу краде — сказав різко мужик і так сьміло, немов говорив се до свого сусіда.

— Ну, ти розбалакав ся дуже, більше мені ані слова, бо я вже починаю сердити ся. Тепер признавайсь.

— Нема до чого...

— Добре!

Носак вийшов швидко і за хвилю вернув із важким твердим чоботом у руці. На високім і широкім його обцасі блищала груба велика підкова.

— Признавай ся!

Мовчав.

— Не маю до чого.

— Чуєш, признавай ся!

— Ей, не сердь мене, злодюго! — крикнув люто жандарм і вдарив сильно мужика в плечі запятком чобота.

— А що? признаєш ся?!

— Не бийте мене за дурню, пане — простогнав мужик.

— То признавай ся!

Мовчав.

Тоді горіли у Носака очи вогнем звірської лютої, і він вимахував важким чоботом і бив обцасом скованого мужика. Падав удар за ударом. Мужик мовчав немов закам'яний, а жандарма поривала більша лють.

— Говори худобо, бо забю!... — кричав.

Кинув ся колінами на мужика і зганяв на ньому свою лють. Бив чоботом, потім кулаками, а в кінці став рвати мужикови волосся.

Мужик не відзивав ся, лежав неначе вбитий.

Носак підніс чуприну і глянув на мужикове лице. Воно було синє, з уст виступала піна. Він швидко зірвав ся і вибіг до столової.

— Мартись, води!

Вернув із повною карафкою і став бризкати на мужика. Сей не здригав ся. Тоді жандарм став розважувати йому затиснені зуби. І нараз зробило ся дуже темно. Се потемніло мені в очах, я захитав ся і мало не впав із пачки на комору. Я присів. Довкола мене і в мені було темно, як серед ночі, я подавав у нестямі. Але зараз здавило мене щось у лівому боці і я прокинув ся. Я вийшов заточуючи ся до кухні, напив ся холодної води і сів на лавку. Кухарка сказала до мене:

— Ти такий блідий... Що тобі стало ся?

— Він бачив пана Носака при „роботі“ в „цюпі“ — пояснив за мене Мартин.

— Бачив... він сьогодні знов?... Боже... — прошептала до себе стара і по її блідому лиці розляла ся тривога.

За пів години отворили ся в кухню двері і в них показав ся мужик, а за ним Носак із задоволенням, усміхненим як звичайно лицем.

— Дайте йому кухарцю їсти, — сказав добродушно.

Кухарка глянула мовчки на нього вовчим зором. Той зір очевидно прошибнув його, бо він щез зараз за дверима. А вона не вводила в дверий за ним свого грізного погляду, а потім плюнула в ту сторону і пробуркотіла.

— Гій, яка се гидь, той чоловік!

Звернула ся до мужика і злагідніла. Високий мужик стояв похилений. Лице його було бліде, темне, запале та худе. Далеко під жовтим чолом у темних ямах блищали неvigаслі очі. Руки мав свобідні.

Кухарка заговорила до нього ласкаво і казала сісти на лаву.

Пішов не випростувавши ся і сів мовчки. Сидів та поглядав на нас сьміло, але з недовірем.

Кухарка подала йому їсти.

— Дякую, їсти не буду, бо не можу.

— Та їжте, господарю, а то спати підете зараз.

— Господарю — повторив. — То я не виглядаю на злодія?
— запитав іронічно.

— Ні! по вас не видно того. Що ні, то ні!

— Ну, а о-ж... — показав на руки, де темніли синці від кайданків.

— Е, чоловіче, не показуйте мені сього! Що ж порадимо?
— вона вітхнула важко і стала просити, щоб мужик їв. Він не хотів нічого їсти і потім Мартин завів його до своєї кімнатки.

Іноді арештовані ночували на постерунку, а на другий день відставлявано їх до суду. Се було тоді, як приходив жандарм із арештованим під ніч. Тоді по „протоколі“ та по вечері арештований ішов у кімнатку слуги. Там мусів пересидіти цілу ніч на кріслі, а слуга спав на своєму тапчані.

Сьогодні я з власної охоти заступив Мартина — пішов почувати до його хати з мужиком, а він пішов у місто гуляти на цілу ніч.

Я засвітив невеличку лампу і казав мужикови сідати на тапчані, а сам приєїв на старому кріслі. Кімнатка була мала. На столику були порозкидані щітки, чорнило, брудні шмати і всякі прилади до чищення зброї та чобіт.

Ми сиділи хвилю мовчки, в кінці я запитав.

— Хотите спати?

— Ні.

— З відки ви?

— Із Корчина.

— О, то ми близькі земляки-сусіди!

— А ви з відки?

— Я з Беньківок.

— О, то від нас недалечко.

— Та-ж ні, я Гилючки удови син.

— Небіщика Тимка?

— Ая.

— О, то я знав вашого тата. Разом при війську служили.

А що-ж ви тут порабляєте?

— Вчу ся тут по німецьки. А ви як називаєте ся?

— Денис Браташ.

І ми знов замовкли. Я задивив ся в низ, а Денис зиркав на мене цікавими очима, а коли я глянув на нього, він дивив ся на

мене сьміло і ласкавійше, недовіре та холодність щезли з його лица. З нього била тепер щирість, втома і пробивало ся з глибини душі болюче терпінє.

— Бив вас пан? — запитав я стиха.

— Ні.

— То ви признали ся завчасу?

— Ні. Не мав до чого.

— То мусів мучити вас?

— Ні.

— Не бійте ся, скажіть мені, я нікому не скажу.

— ...Ні.

— А я бачив.

Денис здивував ся.

Я оповів йому, що бачив. Він посумнів дуже і замовк, не мав охоти говорити зі мною. Тоді я згасив лялпу і ми полягали на тапчан.

— За що вас узяв?

— За дурно.]

— Ну, а в якої причини?

— От кажу вам, за дурно. Я не злодій. А той ваш пан каже, що кождий мужик злодій. Він неслушно каже і мене за те дуже болить серце. Справді бідні мужики іноді крадуть, але вони не злодії, бо крадуть із мусу. Винні тому пани, що бідні крадуть. Сьогодні ми всі мужики на селі так утиснені на всьому, що страх подумати. От я ще не дуже, бо я ремесник. Я ткач, маю свою хатинку, стоділчину і городець, тай вічно сиджу за варстатом і не чую ніг і рук, під грудьми болить, у плечах пече вогнем, а сиджу, бо то мій хліб. Заробляю двацять три нових на день, а другий і того не може заробити, бо не має в руках ремесла а заробити нема де; тай не хочуть дати того зарібку.

— А за що-ж узяв вас той пан?

— Коло мене є сусід — Маланюк. Нуждар, хоч працювтий чоловік. Йому від кількох літ хорувала жінка, а в хаті шестеро дрібненьких. Нічого не має, тільки одну хатину, але вона така обскубана, що аж сьмішно глянути на неї. Він від малку вічно ходив на зарібки на панське до двора і якось жив із того. А тому два роки взяв на нього пан злість за щось і не приймає

до двора. Він пішов до інших дворів, але туди понаписував пан, щоб його не прийняли, і його скрізь не приймають. А тої осені померла йому жінка і там у нього такі чорні злидні тепер... Потім раз був він у мене, балакали. Тоді прийшла одна жінка по своє полотно і давала мені пару шіток. Як глянув Маланюк на ті гроші, то очи йому так заблищали, що аж чогось сльози виступили з них. А мене жаль так стиснув за серце, що я вийшов із за варстата і дав ті гроші йому: „На, поратуй ся“. Він узяв неохочо і мовчав, а потім каже до мене: „Дякую вам, діти вже довго без шматка хліба, колись віддам“... А я кажу: „Запоміг би я тебе, брате, більше, але бачиш, я сам убогий, та маю дрібні діти“... І потому шось із півтора місяця я не бачив Маланюка, він чогось тікав від мене. Аж передучора досвіта прибігає він до мене і каже: „Денисе, я сховав у вашу стоділчину крадене панське збіжа. Діти дуже голодні. Я сеї ночі витаскав один міх із панського шпихліра, та не мав де сховати тай у вашу стодолу; ключ від неї украв я у вас вчора, як ви його лишили в дверех. Не гнівайтеся на мене, я не маю де сховати, нехай полежить там кілька днів, поки притихне“. Я кажу: нехай, і він вибіг урадуваний. А тут у ранці чую поголоску, що панський шпихлір обікрали. Стали слідити по снігови і знайшли сліди аж до моєї стодоли і знайшли украдене жито...

— І впав на вас клопіт?

— Та ніби... Від моєї стодоли стали далі йти за слідами і вийшли в село на вулицю, а тут слід пропав. Тоді вони до мене: „Ти — кажуть — украв збіжа?“ — „Ні, — кажу — не я! — „Ні, — каже вінт, — він чесний чоловік, він не міг украсти. Він від малої дитини працюватий, порядний, ціла громада посьвідчить“. „Порядний, а жито вкрав, бо звідки ж воно взяло ся в його стодолі? Не ручіть за нічого, пане вуйце“ — каже пан. І вчепили ся мене, що я вкрав панське збіжа. Жінка плаче, діти лебедять — не знають, з відки жито взяло ся в нашій стоділчині. Взяли мене до уряду громадського і зараз десь узяв ся й шандар. Закував мене і пігнав селом до моєї стодоли. Тут знов слідили, а нарешті шандар каже: „Ну, знаєте, то як не вкрав він сам, то він певно мусить знати, хто; я беру його до себе і там він гарненько признасть ся до всього!“ І пігнав мене сюди...

— І ви не признали ся?

— Та до чого мав признавати ся? Мав признати ся, що то Маланюк украв жито і заніс до моєї стодоли? Огсе було-б гарно рав! Тоді-б узяли Маланюка і не питали-б, що діти пухнути-муть з голоду, що їм до того? А так він свобідний, може дасть собі ще яку раду, а мені що? У мене дома ліпше мають ся. Ну, і самі скажіть, до чого тут признати ся?

— Справді.

— Воно правда, що гріх трохи так, але признай ся, то буде ще гірше. І от нехай пан каже, що я злодій, нехай засудять мене, але всі люди знають, що я чесний. І Маланюк був чесний, ніколи не крав, але що-ж, як не міг стерпіти того та дивитись, як мучать ся його діти, що не просили ся у нього на сьвіт. Того ніхто не знає, який то жаль і розпука дивити ся тоді на ті діти... І чоловік із любови та з милосердя для них іде красти. І такий чоловік не повинен мати за се гріху. Кажуть, гріх красти! Воно правда, але як он той Маланюк украв? Що він мав робити? Мав заморити голодом, чи потопити шестеро дітей? Тоді певно був би гріх. І так украде що, то знайдуть, заберуть назад, а ти чоловіче злодій, ти грішник великий, махай у тюрму! Тут нема правди. Гріх повинен мати за крадіж справдішній злодій. Лучасть ся нероба, що краде... А ще більший гріх повинен мати той, через кого крадуть бідні люди, той, що має загарбаного багато всякого добра та достатку. От наш пан, одна людина, а стільки всього добра у нього. Ціле наше село не має стільки поля, що він один.

Денис помовчав хвилю і почав далі:

— Казав мені сьогодні ваш пан, що й найбагатші пани бувають злодії, крадуть. І на що-ж таким красти?

Денис чим далі, говорив усе твердше і з більшим запалом. В кінці мов отямив ся.

— Тай розговорив ся я! І забув, що я тут...

— Не маєте чого бояти ся, нічого злого не говорите; говоріть, тут ніхто не почує...

— Та я не бою ся...

— Але що?

— Лекше, як чоловік виговорить те, що його болить... От мене дуже болить те одно слово вашого пана, що мовляв — усі мужики злодії! Так усі пани думають про мужиків. А от нехай би вони, ті пани, зробили так, щоб мужики не були злодіями, та щоб

у загалі не було тих влодіїв? А то шандарі на них, арешти, але то не помагає і не поможе. Тих, що крадуть, що раз більше. От нехай би порадили якось, щоб не крали.

— А чим би сьому можна зарадити, по якому, як ви думаєте?

— Уважаєте, я над тим не раз думав, і всяке передумував, але нічого не видумав. Не можу. Бачу і відчуваю, що треба якось инакше зробити, як є тепер на сьвітї, треба, щоб не було вбогих стільки, щоб тих влодіїв не було. Сьому можна якось зарадити. Але як? — неясне се для мене...

— Ви письменний?

— Ні.

— Шкода. Тепер уже пишуть у книжках, як зарадити вьому лихови, яке зносить убогий народ.

— І що-ж?

— Та пишуть, подають способи.

— Не чув я про таке, а цікаво дуже. Але не чути, щоб робили що в сій справі?

— Ніби воно ще не роблять, але починають, тай не у нас.

— Не у нас?

— Ні. В иньших краях, але колись і в нас пічнуть.

— Дав би Господь. Бідний мужик темний, нічого не знає, що в сьвітї робить ся. Я думав, що то я один відчуваю, що треба чогось иньшого для теперішнього життя, бо воно для нас таке вже важке та погане, що дихати не можемо; а то кажете є у сьвітї більше таких, що відчувають так?

— Є, багато таких є.

— А у нас?

— Є й у нас, але ще їх дуже мало.

— Шкода... Та, аби-но один-два, а потім більше їх буде.

— Певно. Буде їх що-раз більше, а потім усі стануть однаково гадати і робити одно діло.

— До чого ви се кажете?

В тій хвилі почуло ся проймаюче голосіне давінка від ганкових дверей. За хвилю війшов до нас зі сьвічкою підохочений Мартин. Ми удавали, що спимо. Він поставив сьвічку на столї, став над нами і зареготав ся голосно.

— Отсе тобі — а! Панич зі влодієм спить! А різав твою-мать! Гей! ти! уставай!

Я глянув на нього.

— Ти з відки приходиш зтягати в моє лужко влодїв?
Марш мені один із другим, забирай ся!

Із його уст посипала ся брудна лайка.

Ми зійшли з тапчана. Мартин зловив мене міцно за руку і випхнув брутально за двері. За мною заскрипів замок у дверех, він замкнув ся. Я пішов на своє місце, а мене доганяв відгомін Мартинового викрикування. Я запер за собою двері і стало тихо.

Павло Барвінський.

АМЕРИКАНЦІ.

Була велика павза. В рекреаційній залі Н-ської гімназії стояв, як кажуть, такий гармидер, що хоч сьвятих із хати винось! Шум, гук, стук, співання й регіт — усе змішало ся до купи і виявляло в себе якийсь невиразний хаос.

Високий і худий як та герлига Мирнопольський, по прозвищу „гусак“, стоячи в кутку з поземно витягнутими руками удавав із себе Демона над сплячою Тамарою. Зморщив лоба і насупив брови, з якоюсь надзвичайною лютістю в обличчі він удесяте починав усе одно і теж: „Не плач дитя, не плач напрасно!“

Недалечко від нього за столом, прийнявши з нього фільтр, приюстила ся кумпанія „випускних“, на скору руку перекидаючи у карти.

Пятикласник Іноземцев, оточений цікавими, показував свій недавній вигад, яким завжди можна було одурити пенависного „Грека“, учителя „проклятої“ мови, пана Готлімбаха. Між усім инчим шановним colleg'am було показано мало що не трицять найтрудвійших дієсловів, які він якось то умудрив ся умістити на нігтях своїх рук.

— З сим фокусом ніколи вже не піймає... чорта пухлого! В мент — провів великим пальцем по всіх нігтях — і фю-і-і-ть!... і сліду не восталось! — додав він хвастливо ущипнувши за شوку „приготовушку“¹⁾, що стояв тутже з роззявленим ротом.

¹⁾ »Приготовушка« — ученик приготовної (до I-ої) класи.

Ante, apud, ad, adversus,
Circum, circa, citra, cis —

зубрив „куртьопка“ Поливанов вибиваючи ногою такт і утираючи часами рукавом зопрілий від усильної зубрячки лоб. Проклятуша пам'ять, що на вдивовижу добре присвоювала всю хитру термінологію голубячого спорта, „гилки“, „ладжок“ і всього иньшого, ніяк не могла присвоїти назвиська приіменників навіть у віршованій формі і примушувала його раз-по-раз заглядати в заложеному пальцем латинську граматику.

Мамчин сипок Чекалов, примостивши ся на підвіконнику, смачно за обидві шоки наминає ковбасу.

— Слухай сюди, Чекалов, одріж лиш і мені шматочок! — підійшов до нього його сябро по партії, „плебей“ Іванов.

Чекалов мовчить, мов би не чує, як наче не до нього й річ.

— Що-ж ти оглух, чи що?! — пристає до нього Іванов і в очах його при сьому видно вагання: чи ще раз попрохати, чи краще прямо вирвати в Чекалова недоїдок ковбаси. Постоявши вагаючись яку хвилинку він сплюнув і ткнувши під самий піс Чекалова, не проговорив, а якось то неначе просичав від власти:

— Ну... бидло чортове... Спробуй ти тільки після сього не реписать у мене extemporale?! — і хутко повернувши ся хотів уже одійти далі від спокуси.

— Та подожди-ж!... Чого-ж ти, дурню, лаєш ся? — здивив його Чекалов. — На, коли хочеш! — Спомин про extemporale примусив його до щедрости: тяжко зітхнувши він подав товаришу недоїдений шматочок ковбаси і половину „плюшки“¹⁾.

„И будешь ты цар-р-ріцей мі-і-р а!“ — не співав, а скоріш репетував уже, підвівши в гору руки, Миропольський.

— Та перестань ти Бога ради „драть козла!“ — прогримнув на нього програвший ся у карти товариш Підневолин. — Яка дивна, подумаєш, у чоловіка охота до профанації всього найкращого в поважній музиці!

— Ну... Нате й наших пять, щоб було десять! Теж обізвав ся музикальний чоловік! — образив ся перерваний на самім цікавім місці Миропольський. — Хто-хто-б уже казав за профанацію, —

¹⁾ Невеличка булка.

але тільки не ти! Адже-ж ти сам ні бісового батька у музиці не тямшиш, а туди-ж?... Профанація!...

— Еге-ж... А от у тебе, так що й казати, чудове розуміння в ній! У тебе що „Задумаль Теревька женить ся“..., що „Не плачь дитя“... все на один голос виходе!

— Ну ні, Підневолин, ти з сього погляду дуже помиляєш ся, — встряв Андрієнко. — Сей вдол, — він указав на Миропольського, — ніяк не второпає того, до чого його призначила судьба: за ним цісарська опера давно вже плаче, а він на медичинський виділ себе лагодить!

— Ну ти, Андрієнко, теж ідеш супроти судьби: вона призначила тебе на телеграфний стовп, а ти притьмом у юристи преш ся! — уразливо відмовив на се, присажуючи ся до столу, Миропольський.

Зайшов було в залю інспектор, але оглушений гармидером знов вийшов у коридор!

На однім підвіконнику вікна, що виходило у сусідський сад, примостили ся два товариші, Петров і Литвиненко, і провадили проміж себе тиху, але гарячу розмову.

— Ти впорядкував свої копитали? — обернув ся худорлявий, смуглий чорнявець Литвиненко, до повного мов та пампушка, рудого, веснянкуватого товариша Петрова.

— Еге-ж.

— Скільки-ж у тебе всього-на-всього набралось?

— Поки що 4 руб. 60 коп., але я думаю продати ще свій годинник. На біса він нам здав ся.

— Ну-у... без годинника, се, брат, теж... Якось то негодіно.

— Ще що вигайдай! Що ми, на лекції будем ходять по ньому, чи що?

— Та се то так, — трохи подумавши згодив ся Литвиненко. — В наших блуканнях нам будуть до послуги небесні годинники: сонце, місяць, зірки...

— Ото то бо й є! А залишні, братухо, гроші на дорогу — неминучі. Скільки у тебе всього-на-всього назбиралось? — з свого боку запитав Петров.

— Та бачиш, од сніданків у мене осталось 2 руб. 15 коп., та голубів своїх я продав Федорчуку за 3 руб. 50 коп., та на менини мені подарували 2 руб. 40 коп. От ти й лічи... Стривай; А ще-ж мені Іваницький винен 35 копійок.

— Ну, я так покладаю, що на перший раз нам сяк-так стане! — з певністю заключив Петров. — Адже-ж нам треба тільки добратися до моря; а там як уступимо юнгами на парохода, то вже ніяких коштів не треба буде: адже юнги дістають усе задармо: од їжі й до одежі...

— Приходь лише сьогодні вечером до мене, а я тобі покажу, як я причепурив, брат, свого „карабина“, — перевів розмову на иньше Литвиненко. — Дуло порошком позолотив; хотів був і приклад весь мідяними гвіздочками уквітчати, та роздумав.

— Чого-ж се так? — спитав Петров.

— Та бачиш чого: я думаю мідяні гвіздочки і цвяхики прихватити з собою на той випадок, що як тільки прийдець ся убити якого будь Ірокеза або Апача, то зараз же й забю гвоздика в приклад, щоб завжди був виден щот убитим, — поясняв кровожадний Литвиненко. — Памятаєш, як у Густава Емара один траєр вивиробляв?

— Гм... Се ти добре пригадав!; — підхопив вигадку товариша Петров. — А я, брат, учора ледви не зламав свого кинджала.

— Туди к бісу!... Як то?

— А так... У нього, бачиш, зігнулась ручка — я й хотів її випрямити. Заложив ото кинджала проміж комірних дверей, а вітер зразу як подме — двері й зачинись... На силу, брат, встиг вихопити його з відти!

— Ну, ти теж пригадав... Хіба-ж можна так із оружжем обходитись?

— Біс же його батька знав, що таке скоїть ся!

— Слухай сюди, — обернув ся трохи згодом Петров до товариша. — Ми от із тобою балакаєм-балакаєм, а й досі ще не порішили: на який бік Америки ми висадимось?

— Як се так? — не розшолопав зразу Литвиненко.

— А так: чи в Великого Океану, щоб просто через Каліфорнію чкурнуть у Скелісті гори, чи од Атлянтійського, в Нью-Йорці, щоб добратись до них через прерії?

— Гм... Я, брат, так міркую, що од Атлянтійського, — трохи помізкувавши виказав свою Литвиненко. — Річ, братухо, в тім, що нам найперш усього неминуче познайомитись із преріями і завязати зносини...

Задаєленькав дзвоник, оголосив кінець павзі, і примусив Американців і всю галасливу зграю лїниво розійтись по клясах.

Увійшовши у свою клясу Американці помістили ся на самій задній парті, в глибу „камчатки“.¹⁾ Надумавши тікати до Америки, Петров і Литвиненко приписали ся в „камчадали“, себто „в безнадійні“ з погляду переходу у висшу клясу. Позакидавши к бісу всі свої учебники вони, щоб збавити себе од уїдливого приставання і нудного пояснення учителїв, переселились у найдалький, недосяглий для спостереження педагогів куток кляси, що мав по термінології гімназіястів назвисько „камчатки“. Ніким це тривожені вони по волї розвивали в продовж лекцій свій плян утечі в привільні прерії і грізні звори Корділерів благословенної Америки.

Чи розшукують було вередливого „х“а, який сховався у рішенні „зрівняня“, чи виступа було на сцену узброєний хронологією Окаянний Ярополк, або Корнелій Непот зі своїми асистентами: *accusativus cum infinitivo* і *ablativus absolutus* — розмови, вчинки й думки „камчалалів“ паправлені зовсім на друге. Одні в них прилажують вудочки і шліхтують поплавці; другі розбирають вартість голубів, починаючи з „льотних“, „курсаків“ і кінчаючи „трубецькими“; треті, втикавши парту обламанними кінчиками пер, під шумок, стиха награвать супровід виясненням учителїв. Що-ж до Петрова й Литвиненка, то вони цілком були зацікавлені одним: як би скоріш чкурнути до Америки.

Через хвилинку увійшов у кляс, учитель арифметики, високий і худий чорнявець із підстриженою бородою і з жовтим мов-цитрина обличчям. Викликавши одного з учеників, він почав поясняти перед усею клясою деякі альгебраїчні премудрощі, приказуючи визванному виводити все те, що він каже, прикладом. Усе йшло як слід: учитель поясняв і запитував, ученики слухали й відповідали.

„Камчатка“, по звичаю, не брала жадної участі в тім, про що йшла річ. Все більш і більш уносячись своїми власними ділами, вона на сам кінець дійшла до того, що не звертаючи вже жадної уваги на те, що в клясі йшла лекція, розійшла ся „во вся тяжкая!“

¹⁾ Камчатка — півостров в Азії; ученицький термін: задня парта, найдальший куток, місце, куди рідко досягає око учителя.

Литвиненко, пояснюючи Петрову, як найзручніш усього здіймати „скальп“ із убитого ворога, заніс ся до того, що забувши, що він не в прерії, а в класі, підтверджував свої пояснення прикладом. Припустивши, що Петров — „Гурон“, а сам він Литвиненко — бич усіх Червоношкірих, „Кривава Рука“, — він, обнявши рукою шию товариша і пригнувши голову його до себе на коліно, підняв уже над ним свій циркель, що виявляв собою скальповний ніж. В сей самий мент вигукнуті учителем фамілії їх примусили „Криваву Руку“ і „Гурона“ в мент перенести ся з далеких прерій північної Америки у третю класу Н-ої гімназії на задню парту „камчатки“.

— Литвиненко!... Петров!... Що ви за борюканне завели? Литвиненко і Петров підняли ся з місць.

— А скажіть лиш, пане Литвиненко, про що я зараз говорив?

Литвиненко похилюючись мовчав.

— Ну, а ви, пане Петров?

Пан Петров окинувши очима записану цифрами класну таблицю, по своєму звичаю не мішатись у жаднім питанні, поніс якусь то нісенітницю.

— Стривайте, стривайте!... Що ви ка'зна що провадите? А йдіть лишень сюди!

Петров пішов, а Литвиненко подумавши, що „гірка чаша“ його минула, спокійно знову опустив ся на своє місце.

— Ні, ви теж будь ласка, йдіть із ним за компанію! — кивнув йому учитель.

— А щоб тебе грець убив!... Дуже я тобі потрібен! — подумки лаявсь розбитий у своїй надії Литвиненко, лїниво вилазючи з за парти і ще лїннївїше йдучи до катедри.

— А скажіть лиш, пане Литвиненко, — обернув ся до нього першого учитель, — що ви знаєте про коефіцієнта?

Литвиненко встромивши очі на свої чоботи мовчав.

— Ну, щож ви мовчите? Не знаєте, чи може не бажаєте нічого пояснити про нього?

Литвиненко уперто мовчав.

— Виходить, що так таки нічого й не скажете? — іронїзував учитель.

— А бодай ти луснув зі своїм коефіцієнтом, уїдлива собако! — подумав Литвиненко. — Адже-ж сам добре бачить, що не знаю, так ні-ж: пристав мов той репях, анахтема!

— Ну, а ви, пане Петров, що цікавого повідаєте нам про коефіцієнта? Що воно за звівір такий? — покинувши в кінці Литвиненка обернув ся учитель до червоного як варений рак його товариша-Гуона.

В голові Петрова коефіцієнт справді прийняв образ якогось невиданого звівіря з величезним хвостом і з гострою, устромленою в землю, мордою. Хоч він зовсім не міг дати жадного твердого поняття про нього, а про те, по звичаю, знов поніс якусь нісенітницю.

Учитель іронічно притакував, ніколи повторяючи: „чудово“, „досконально“, „дуже добре“.

На сам кінець фантазія Петрова вичерпалась і він замовк.

— Ну, скінчили? — трохи згодом запитав його з усмішкою учитель.

Петров мовчав.

— От що я вам скажу, панове, — обернув ся до них уже на серію учитель. — Так як одиницями, здається, вас не доскулиш, то я думаю спробувати над вами новий спосіб: ви обидва зостанетесь сьогодні після лекцій на дві години в класі не ївши, і розміркуєте над тим, що як що ви самі не бажаєте учить ся, то у всякім разі треба поводити ся в класі тихше і не ставати на перешкодї іншим. Прошу звернути на се свою увагу всю високошановну „камчатку!“ Пане Гнатуша, а ну лише йдіть сюди! — обернув ся він на послідок до одного з „камчадалів“.

Вчасно брязнув дзвоник і збавив Гнатушу від неприємности, та разом із тим відняв од шановних Американців третього компаньона в їх пригодї.

Кара наложена учителем прискорила подію давно вже приготовляну „Кривавою Рукою“ і його товаришем „Гуоном“. Під впливом неприємности, в продовж двогодинного арешту товариші в кінець обмірковали плян утечі до Америки і на другий день у гімназію вже не з'явились. Не з'явились вони й на третій день.

Відбувши кару Петров того-ж дня продав „Сократу“-Шльомці свій годинник за 5 руб., виторгувавши в придачу до нього чотири штуки мідяних гільв і пару старих оловяних куль, маючи замір

подарувати їх товаришу Литвиненку. Впорядкувавши головне, він слідком за цим поклопотав і за дрібязком: купив 2 фунти ковбаси, чотири штуки булок, коробочку сірників, маленьку люльку й чвертку тютюну „Бураса“. Сю останню покупку зробив він на той випадок, що як би при стрічі в Червоношкірими діло обійшлося без жадного конфлікту, по приятельськи, то пропонувати їм „люльку згоди“, набиту рідним тютюном.

Зовсім смерком уже забігши до Литвиненка він застав його в великій тривозі. Вияснилось се на вперше тим, що наведена на дуло карабіна позолота місцями пооблазила і весь він через се скидав ся мастю, по власному його виразу, „на їх муругу корову Машку“; а в друге, що найголовнійше, його „мокасина“, себто чоботи, були одіслані татком до направи і volens-nolens приходило ся на дорогу взувати старі черевики.

— За те, брат, порошу я мигонув цілу коробку і жмень зо три шроту.

— От шроту, так я думаю, що обмалкувато буде, — заявив Петров.

— Дорогою прикупим... Річ у тім, що я всі чисто таткові патрони спорожнив, тільки всього й знайшло ся; а шкатулку свою з ловецькими причадалами він замикає, — додав він із жалем.

— Ну, тепер, здасть ся, все справно, і ми можемо завтра рушити — об'явив Гурон.

— Ковечне — рішучо додав Кривава Рука. — Ти знаєш, я думаю про всяк випадок захопити з собою вудочки. Забридемо в сторону Великих Озер, прийдець ся, братухо, і рибалкувати часом.

— А звичайне, — згодив ся з ним Гурон. — Зміна їжі теж неминуха: стрілецьтво дасть одну тільки м'ясу поживу. А яке, брат, я собі убранне вигадав? Доконче зшию, як настріляємо бобрів!

— А знаєш що, Петров? — звів на друге Литвиненко. — Чи не взяти би нам з собою машталіра нашого Степана? На мою думку він був би незамінним для нас.

— Чого-ж се так?

— Навперше того, що силище, братухо, в нього прямисінько-таки чортяча! Позавчора він я-я-як дав п'яному баржанику по потилиці, за те що той лаяв куховарку нашу Гапку, так той так

дзвігою і завертів ся!... А в друге те, що він не боїть ся різати не тільки що курий, а навіть і поросят...

— Ну, то що-ж із того? — спитав Петров не добираючи рахуби, — при чому тут кури й поросята?

— Як то що? А хто-ж нам буде здирати шкіри з бобрів, бізонів і яншої убитої дичини? — пояснив Кривава Рука. — Ти чи що?

— Та се то так, — згодив ся Гурон. — Тільки чи піде ще він із нами?

— А я його запитаю так... як кажуть: на здогад буряків, — хитро промовив Литвиненко. — Я вже знаю, як се зробити... і у ніс йому не вдарить! Згодить ся, добре, не згодить ся, к чортам собачим! Не тупцювати же й справді нам коло нього?

Поговоривши ще трохи і наробивши з оправи „Корнелія Непота“ і „Альгебри“ флейтухів, товариші розстали ся з умовою: вийшовши з дому, як наче-б то на лекції, зійтись на завтра в ранці обік цвинтаря й звідтіль направити „стопі своя“ до цілі, себто спершу до моря, (до якого? — се вони повинні були вирішити дорогою), а там... прощай рідна сторонько! прями-сінько в степи, ліси і пущі відкритого Колумбом ловецького Ельдорадо, званого в географії Північною Америкою.

На другий день о 8-ій годині з ранку товариші чимчикували вже од цвинтаря по шляху, прямуючи до найблизшої стації залізниці. Через плече Кривавої Руки-Литвиненка висів на рожевій тасьмі полинялий карабін. В одній руці держав він прут, а в другій повесенькі з білої тасьми віжки. Захопив він їх із собою на те, щоб зробивши з них лясо, ловить мустангів. На реміннім пояску Гурона теліпав ся величезний старий, увесь потертый кинджал. В одній руці він ніс харчі, а в другій довгу залізну кочергу, призначення якої ще як слід не визначалось. Петров захопив її з собою „мимоходом“, по власному його вислову: може таки на що будь здасть ся!

На перший раз, під впливом думки про покинуту рідню, товариші мовчали, але одійшовши верстов зо дві од города розговорили ся:

— А знаєш, Литвиненко, я все таки йдучи з дому поклав на своїм столі листа.

— Якого?

— Такого, де оповіщаю: татка, мама, Борвку і всіх... — при сьому на очах лютого Гурона заблищали слъози і він замовк.

— Об чім же ти їх оповіщаєш? — ялось то непевно зацікавив ся Кривава Рука.

— Як то об чім? Об тім, щоб вони за нас не турбувались і не шукали, бо ми втікаємо в Америку. Потім я ще окремяо приписав про те, що як що треба буде про що немишуче повідомити мене, то щоб писали в Нью-Йорк і Сан Франціско „до потребування“. А там ми вже заявимо, куди нам повинні досилати листи. Річ у тім, що... — глянувши на товариша, він не скінчив своєї речі.

— Ну, тай дурний же ти, Петров! — зупинившись і дивлячись прямисінько в очи товариша ляпнув Кривава Рука. Гурон навіть рота роззявив від несподіванки такого кінця.

— Чого-ж се так? — запитав він трохи згодом.

— Ну подивіть ся, люди добрі: ше й питає, чортів бовдур! — зовсім уже стеряв терпіння Кривава Рука. — Адже-ж нас зараз догонять і поведуть назад до гімназії, чортова ти довбня!... Ах ідіот... от ідіот... — приказував він дивлячись на товариша і хитаючи головою.

Такі епітети були зовсім не до вподоби Гурону і викликали з боку його протест у неменше енергічній формі.

— Стривай, чого-ж ти, йолопе, лаєш ся? — з свого боку пригримнув він на товариша.

— Ще й питає, бісів бовдур! Як же тебе не лаяти, ідіоте, коли ти все діло зопсував!

— Чим же се я зопсе...

— А тим, що знов кажу тобі, йолопу, нас догонять! — не даючи йому сказати й слова, енергічно поясняв розлютований Литвиненко.

— Та від чого-ж ти думаєш, що вони доконче будуть доганяти нас по сій дорозі?

— А від того, дурню ти, що я сказав машталіру Степану, що як він передума і захоче до нас пристати, то щоб доганяв нас по сій дорозі... От що!

Гурон навіть присвиснув від несподіванки такої відповіді. Кривава Рука сказавши се теж мабуть де-що зміркував. Почерво-

нівши як варений рак він потупився і глибокомисно рисував носом свого черевика по піску якусь то геометричну фігуру.

— От ти, брат, так уже правди-и-ивий осел, — тихо, але з певністю сказав трохи помовчавши Гурон.

На сей час показався оддаль від города повіз і примусив Американців як найскорше перервати суперечку з поводу своєї необачности. Разом в обох промайнула думка, що повіз, який показався оддаль, окутаний курявою, не що инше, як погоня.

— Ну, брат, тепер треба якось ратувати ся! — перший став менув ся Кривава Рука.

— Як же ратувати ся? — дивлячись на дорогу похливно запитав отетерівши Гурон.

— Звернім мерщій із шляху, добіжимо до тих кущів, — указуючи на розкидані недалеко од дороги кущі терника, задихаючись балакав Кривава Рука.

— Ну, а потім?...

— Потім проберемо ся між ними в низ до річки. Се буде найкраще... Будемо йти берегом, а як буде погоня, можемо сховати ся і який час пересидіти у комишах.

— Оце гаразд... Що розумно то розумно! — з певністю вимовив із разу набравши відваги Гурон. — Ну, смали, брат, просто по отсій межі!

Глянувши ще раз на повіз товариші звернули з шляху і на ваводи погнавши до кущів.

Повіз давно вже проїхав і сховав ся за узгірєм, а Американці все ще сиділи під захистом кущів. Нарешті Литвиненко встав. Оглядівши ся навкруги він, по всім правилам бурлаків по нетрах, ліг плазом на землю, припав спершу одним, потім другим вухом до неї і піднявши ся якось то коротко і глухо скрикнув: „гов!“

— Що таке! — не розшолопавши відразу і не пізнавши війського покликуну Апачів запитав Гурон.

— А те, що небезпека проминула і ми спокійно можемо чимчикувати далі! — знов перекинувши через плече свій карабин пояснив Кривава Рука.

— А як же ми тепер підем? — спитав Гурон пережовуючи при сьому, не в знаки товаришу, шматочок булки.

— А так і підем... Спустимось он у ту балку і по ній дійдем до річки. Ну, мерщій! — і Американці сьміливо, навпростець, ударились до ближньої балки.

Спустивши ся в неї Гурон забачив, що попереду їх через стежку промельнуло щось біле.

— „Гов!“ — скрикнув він так само, як і Литвиненко і вхопивши його за плече пригнув до самої землі. — Бачив? — тихенько, лежачи вже, зашепнув він на вухо товаришеви.

— Що таке? — также тихо запитав Кривава Рука.

— Попереду нас пробіг якийсь то звівір...

— Куди-ж він побіг?

— Он у ту сторону, — вказав Петров.

— Ну-у... То тобі так здало ся...

— От ще! Щож то я, по твоєму, сліпий, чи що? Он, он... дивись, дивись... — ще тихше, пошепки, заговорив Гурон повертаючи рукою голову товариша.

Гурон не помилив ся. Білий звівір на одну мить знову показав ся і промельнувши через невеличку прогалину знов сховав ся в кущах.

— Лисиця! — рішив Кривава Руки.

— Ще що вигадай.. Хиба лисиці білі бувають?

— А ти їх знаєш?

— Кого?

— Та лисиць! Бачив ти їх?

— А звісно бачив! У мамі ціла сукня на лисичому хутрі і все хутро риже, а не біле, — доказував Гурон.

— Ну, а про полярну лисицю ти чував?

— Яку се полярну?

— Таку, що плодить ся на самім полюсі?

— Ну, так що-ж?

— А то, що вона завжди буває біла, як сніг!

— Так, та-ж ти кажеш, на полюсі живе, а ся...

— Що ся?... Могла забігти якомсь ненароком і до нас. От замість того, щоб балакати, давай лиш ми її підстрелимо! — рішив Кривава Рука, здіймаючи свій смертельний карабин.

— Ну от коли схаменув ся.. Та вона тепер чорт батька зна де від нас!

— Жаль! Се-б був для нас хорроший знак, коли-б нам пощастило підстрелити її.

— Ну, брат, опізнилась, — жалібно промовив Гурон і одбатувавши шматок булки набив нею рота.

Але полярна лисиця, як здаєть ся, сама шукала погибелі собі, бо промелькнувши знову недалечко від Американців через поляну, сховала ся за близький кущ. В мент виробили товариші плян у щоб то не стало, а добути такого надзвичайного і рідкого по місцю полярного звіря.

Кривава Рука зарядивши на швидку свого карабина і розсипавши при сьому добру жменю шроту пішов у обхід у праворуч, щоб зайшовши стиха з заду, випалити в упір по звірю; а Гурон, виїнявши свого кинджала і прибравши позу бандита, що пантрує свою жертву, став на вузькій стежці, на той випадок, що як би рана, нанесена звірю Кривавою Рукою, була не смертельною і він захотів би втекти, то добити його своїм кинджалом.

З якої речі поранений звір повинен був утікати неминуче по тій стежці, на якій пантрував його Гурон, се мабуть було відомо тільки йому, та не менше його зацікавленій сею справою лисиці з полярної сторони.

Як би там не було, а фантазія стоячого на засідці Гурона розіграла ся так, що й спину не було їй! Думки його з живої лисиці перескочили на вичинене футро з неї і зупинили ся на тім, що дуже добре-б було переслати до дому сей перший трофей своєї здобичі.

— От то був би подарунок на комір мамі! — подумав він на сам кінець. — Та ще який? Не з аби якої простої, нашої рижої лисиці, а з полярної, білої як кипень!

Його міркування з поводу сього нежданно були перервані завзятим гавканнем, що почуло ся з тієї сторони, куди пішов його товариш підкратати ся до закриміченого звіря.

На превелике диво Кривавої Руки звір, якого він узяв за полярну лисицю, не тільки що не втік бачучи небезпеку, але так і залив ся на нього гавканнем.

— Тьфу, щоб тебе чорти вбили!... Та се-ж простісінька собака, — голосно подумав Литвиненко. — Гей, Петров! — крикнув він товаришу.

— Що там таке? — одізвав ся той із за кущів.

— Ось іди лише сюди!

Гурон кинув ся до товариша, не вкладаючи все таки свого кинджала в піхви.

— Чорт його зна, — думав він продираючи ся крізь кущі, — може ще потрібна буде моя поміч?

На превелике диво вийшовши на поляну він побачив, що полярна лисиця, покинувши гавкати на Литвиненка, ласкаво махаючи хвостом направила ся до нього. У слід за сим розсіялись усі сумніви: надзвичайний звір, се була простісінька собака, та до того ще й знайома.

— Та се, брат, не лисиця, а Одарчин Білко! — крикнув товаришу Петров присвиснувши на цуцка.

— Який Білко?

— Та простісінський таки Білко, собака молошниці Одарки, що носить молоко нам! — при цьому Гурон зареготав ся. — А ти казав „полярна лисиця!“ От вигдавав!... На самім, каже, полюсі плодить ся!... Ха-ха-ха!...

— Ну і що-ж тут смішного? — образив ся Кривава Рука. — Відома річ, що єсть такі лисиці... а помиляти ся кожен може. Адже-ж і ти не виізнав! — виправдував ся він у своїй помилці.

Балакаючи про се Кривава Рука й Гурон, у товаристві Білка, що ласкаво махав хвостом, вийшли знов на стежку. Але тут чекала їх нова несподіванка: не встигли ще вони пройти і сотню кроків, як ніс-до-носа зіткнули ся з самою Одаркою. На перекинутім через плече коромислі несла вона кілька глечиків молока, очевидно прямуючи до города.

— Добридень вам, навиченьки! — весело привитала їх Одарка, пізнавши Петрова.

— Здрастуй Одарко, — одмовив той почервонівши.

— Куди се ви так спозаранку чимчикуєте, та ще й з провіантом? — зацікавилась вона зупинившись і запримітивши в руках Гурона пакунок із хлібом, ковбасою й иньшим.

— Та хочем, бач, пополювати трохи, — одмовив за товариша зручний у критичну хвилю Кривава Рука.

— А хіба у вас не вчать ся сьогодні? — знов запитала Одарка.

— А, щоб ти луснула!... От ще причепила ся анахтемська баба, з своїми розпитками! — думав Литвиненко не добираючи рахуби, щоб їй на се сказати?

— Та ми в учителя відпросились, — не змігши придумати нічого кращого одмовив він уїдливій Одарці, пильно роздивляючись на її босі ноги.

— Ну-ж бо ходім мерщій! — штовхнув він товариша у лікоть, моргнувши при цьому непримітно. Гурон відразу догадався і кивнувши Одарці головою, кинувся слідом за товаришем.

— А що мама ваша, дома?! — крикнула в здогін йому Одарка.

Петров нічого не одмовив їй на се, але зайшовши трохи за куці, Американці зупинилися. Обом було очевидно, що справа їх утрудняєть ся. Не було жадного сумніву в тім, що Одарка буде у Петрових і маючи паскудию звичку язиком горох товкти, розкаже там і про те, що зовсім не тичить ся до неї, себто про їх зустріч у такім надзвичайнім місці.

— Знаєш що? Треба, брат, її задобрити чим будь, щоб не пробалакалась там... про нашу зустріч, — зміркував Литвиненко.

— Я й сам так думаю, — згодився чухаючи потилицю Петров.

— Так ти от що зроби: дожени її мерщій, дай гривенника і накажи, щоб і пари з уст не пускала про нашу зустріч!

Гурон покинувши біля товариша накунок із провіантом і свій залізний прут, на взаводи пустив ся доганяти Одарку.

Через пять хвилин він вернув уже назад.

— Ну що? — спитав підіймаючись із місця Литвиненко.

— Нічого... все обробив як слід!

— Як то як слід?

— А так, що за Одарку ми можемо бути спокійні. Я їй замість гривенника дав копійшник¹⁾; вона навіть побожилась, що нікому про нашу зустріч ні чичірк!

— Гов!... Се добре... Тепер, братухо, смали на всі заставки! — і Американці підбігнем погнали в низ по стежці, поспішаючи мерщій прийти до річки.

Через годину вони були вже на луках.

— Знаєш що, Петров?

— А що таке?

— Ось давай лише скупаємо ся на дорогу.

¹⁾ копійшник = 15 копійкам.

Пропозиція Литвиненка була принята і не більше як через п'ять хвилин товариші були вже в воді.

— А давай наввиринки, хто далі? — знов придумав Литвиненко.

В слід за сими почалось поринання „стовбула“ й „гори-черва“, на всякі маніри.

З самого-ж початку виявилось, що вода не була рідною стихією для Гурона. Як він не старався хоч більш-менш виробити те, що так чудово виробляв його товариш, а толку не виходило ні крихти! Кривава Рука відважно пірнувши в воду зовсім неприштитно ліз по дну мало що не до серед річки. Що-ж до Гурона, то як не силкувався він пірнути в воду, як не бовтався в ній руками й ногами, а вона все-ж таки викидала його на поверх, як корок.

— Ну, брат, ти зовсім пірнати не вмієш! — сказав Кривава Рука, безнадійно махнувши рукою.

— Як то не вмію?

— А так простісінько: не вмієш, тай тільки! Хиба-ж то єсть пірнання, як ти сховавши в воду одну голову дригаєш у верху ногами?

— Ну, то прийшлося... А ти от подивись тепер!... і набравши в себе духу Гурон із запалом беркицнув ся у воду. На сей раз, правда, він добився ціли і погрузився ввесь, — але за те в той же мент і вискочив із води ухопившись за лице руками. Не зміривши глибини річки з своїм запалом він пікою своєю не тільки що дістав до дна, але здається, що провів по ньому чималу борозну, бо як лоб, так і права щока у нього о стільки були подряпані, що місцями на них виступала кров. Насупившись від болю і лапаючи руками подряпану піку, він стояв вагаючись: заплакати йому, чи може не дивлячись на біль, усю сую невдачу обернути на жарт?

— Нічого, нічого... Се дурниця!... — розважав його Кривава Рука. — Я, брат, як учився пірнати, то мало ока собі не виколов на палю... Для тебе, брат, ще дешево скінчило ся!

Поміркувавши трохи Гурон із свого боку прийшов до тої думки, що Литвиненко прав і в порівнянню з ним він і справді зовсім дешево заплатив за науку, а через те обмивши ще раз своє лице, геть чисто заспокоїв ся з огляду на се. Та кажучи по

правді ніколи було й звертати увагу на таку дурницю. Кривава Рука перевівши погляд свій з Гурона на величезний кущ очерету, який ріс трохи оддалік од них, на серію замислився над чимсь то, не зводячи з нього очей.

— Знаєш що? — нежданно обернув ся він до товариша. — Я, здає ся, натрапив на думку дуже важної для нас вигадки.

— Якої се? — забувши про свою контузію, запитав зацікавлений Гурон.

— Мені здаєть ся, що як вирізати товсту комишину, просвердлити на скрізь у ній дірочку і взяти сю комишину в рота, то можна буде сидіти під водою цілу годину.

Ідея була така блискуча, що ту-ж мить було ухвалено негайно виповнити її. Залізши в очеретяний кущ Американці так занялися пробою свого вигадку, що цілком забули про все на світі. Нежданно почулось на березі собаче гарчання, що незабаром перейшло в люте валування й вереск. Вийшли Американці з очерету, глянули на беріг і остовпіли!... Коло розкиданої одежі чинила ся драма: четверо собак вели проміж собою завзяту бійку, вириваючи одна в одній пакунок із провіантом: булками і ковбасою. Даремно товариші опам'ятавши ся кричали і жбурляли на них тваню; розпалена собашня, не звертаючи на те жадної уваги, гризла ся на чім світ стоїть!... Із пакунка висіло вже шмаття... Приваблена валуванням із хутора на [з]ваводи неслась до берега ще ціла зграя різномастних псів. Доскочили — і все змішало ся в одну скажену купу...

Сердешні Американці, мимовільні свідки сеї сцени, на сам кінець могли тільки засвідчити той факт, що надзвичайно величезний, весь чисто в ковтунах, кудлатий пес, подужавши і розгнанивши всю иньшу собачу зграю, схопив у зуби розкуйовданий пакунок із провіантом, і з гарчанням, підтрусцем потяг із ним до близького переліска.

Вийшовши на беріг, перемерзлі бурлаки побачили повний розгром свого покинутого табору. Одежа була розкидана і вся в грязюці, навкруги виднілись пучки різномастної шерсти, картуз Литвиненка плавав у ближній калюжі. Од усього того, що було у пакунку, валяла ся з боку карабина одна тільки глиняна „люлька згоди“. Навіть чвертку тютюну заніс проклятий пес!

— А щоб ти був здох маленьким ще! — вилаяв ся Гурон підіймаючи люльку. — І тютюн заніс анахтемський кудлай!...

— Лай ся, лай ся — а він тепер, наївшись, лежить собі спокійненько і покурює твого „Бураса!“ — пробував пошуткувати Крівава Рука.

— Ех, біс його батькови! Не догадались полохнути з рушницї у прокляту собашню! — з жалем промовив Гурон очищаючи від грязї свою куртку.

— Ну, те-ж прирозумів! Перше чим „полохнути“, то треба було вискочити на беріг та взяти карабина...

— Ну, так чого-ж?

— Ну, так чого-ж... — перекривив Крівава Рука. — Спробував би вилізти з води, то вони б тобі всі ноги пообгризали!

— Ну-у... вже й пообгризали, — не згоджував ся Гурон.

— Ну, так за чим же діло стало? Ти-б виліз із води, та й полохнув!

— Та я дивлюсь, що ти стоїш, не ворухнеш ся...

— А ти стоїш та зубами трелі вибиваєш! — перервав товариш Крівава Рука, натягаючи на погу мокрий черевик.

— Ах біс його батькови! От штука, так штука!... Як же тепер бути без провіянту? — сам себе в голос запитав Гурон. — А їсти як ой-ой-ой як хочеть ся! — додав він журливо.

— Не в добрий час, братухо, з дому вийшли, — окселентував йому в такім же тонї Литвиненко. — Одягай ся мерщій, та підем далі! — нежданно крикнув він змінивши тон.

— Піти то підем, а їсти все таки хочеть ся...

— Ну, то що ж із того, що хочеть ся? Не будемо-ж сидіти тут чекаючи на манну з неба! Мені те-ж лопать хочеть ся не меньше як і тобі... Дійдем он до хутора, там і роздобудемо чого будь. Ходім!

Одягнувшись і забравши свої перекаляні причандали Американці смутно поплентались далі. Після такої нежданно-паскудної оказії жизнерадісний настрій бурлаків зразу спустив ся на кілька ступнів. Литвиненко, йдучи попереду, инколи бурчав собі про щось під носом, раз-по-раз поминаючи про чорта, а Гурон плентав ся за ним, схиливши голову, зітхаючи і пережовуючи якісь то крихточки, за якими він раз-по-разу совав руки в свої кишені.

Недалечко від них, розсипавшись по скось-гору пасло ся стадо коров. Звернувши на се свою увагу Гурон якось то відразу стрепенув ся, наче-б то ожив і виплюнувши з рота не дожовані крихти, у весь голос крикнув:

— Ей, Литвиненко!

— Тю! — аж здрігнув ся той з переляку. — Чого ти гукаєш, як наче в лісі? Що там таке?

— Подивись: онде пасеть ся череда!

— Ну, то що з того?

— Як то що? Те, що ми можемо роздобути собі у пастухів чогось попоїсти! От що!

— А-а... Се, брат, правда! — зрадів Кривава Рука. — Запевне, що хоч хліба, а добудем.

— Ну-у... хліба! Що-ж самий хліб жувати? У мене така думка, що у них і сало повинно бути.

— Ще чого? Чого доброго вони, чекаючи на тебе, запаслись котлетами з горошком.

— Ех, а якої я ковбаси купив? Просто розкіш! І треба-ж нам було оставити пакунок із провіантом на землі! — не слухаючи його жалібно сказав Гурон.

— А по твоєму то що ж: на небо його скинути було-б треба?

— На небо, не на небо, а що можна-б було повісити його на що, або сховати у куці.. От і пообідали-б як слід... А тепер дуля з маком: хліб самісінький і жуй!

— Ти ще спробуй хліба роздобути! — скептично промовив Литвиненко.

— Ну, хліба то роздобудем! — рішуче заявив Петров. — І товариші, підгонювані голодом, підтюпцем погнали просто до череди, в надії знайти там пастухів. Дві кудлаті чабанки, забачивши їх наближене, з гавканнем понесли ся їм на зустріч.

— Нну... знов проклятуці собаки! — перестрашивши ся закричав Гурон. — Слухай сюди, Литвиненко!... ану лиш полохони в них із карабина! — крикнув він товаришу підіймаючи грудки для оборони.

— Ну, тай дурний же ти Петров! Що-ж ти думаєш, як я випаю по них, то пастухи нам подякують за се, чи що?

А собаки все ближше й ближше..

— Ну, так що-ж робити? — ледве не плачучи спитав Гурон ховаючись за спину товариша. — Дивись, вони вже зовсім близько!...

— Нічого, нічого... не з'їдять... Ти тільки покинь свої грудки і не займай їх... краще давай присядем!

На їх щастє з за кущів переліска вийшов похилый, сивий як лунь дідусь-пастух.

— Ей, дідусю! — крикнув йому Кривава Рука. — Зупиніть своїх собак... У нас діло до вас!...

Дідусь крикнув на чабанок, які зупинившись, хоч і не перестали гавкати, але не так уже зацінно.

— А йдіть лиш сюди, дідусю! — махаючи картузом кричав Петров.

Дідусь, наставивши до вуха руку і мабуть нічого не почувши за собачим гавканнем, затупотівши ногами ще раз крикнув на невгамовних псів.

— Що ви там белькочете... не чую! — обернув ся він до Американців.

— Ідіть, кажу, сюди!... У нас діло до вас! — приставивши до рота руки знов крикнув Литвиненко.

— Та йдіть, краще, ви сюди тай скажете, що треба!...

— А собаки, дідусю, нас не покусують? — запитав Гурон.

— Ще що вигадайте! Такі молодці, та боїтесь собак? — жартливо запитав дід, розглядаючи їх -з під руки підсліпуватими очима. — Ідіть, ідіть безпечно, собаки вас не займуть!

Трохи згодом товариші сиділи вже в холодку під кущем, у кумпанії з пастухами, уплітаючи з великим смаком нашмаровані салом книші.

Скінчила ся трапеза. Пастухи давно вже побрили за чередою і сховали ся ген-ген далеко за переліском, а Американці, після всього пережитого знегідя спочивали тихим сном, мальовничо розлігшись на травниці.

Петров, розістлавши під голову свою хустину, ніколи блаженно всміхав ся. Чого доброго він бачив себе у сні вже повернувши ся до дому зо всіми трофеями добутиими в своїх блуканнях по нетрах, пустелях і лісах... Картуз Литвиненка, що спершу захищав його лице од уїдливих мух, лежав тепер далеко і геть, що давало можливість невгамовному оваду ревідувати його носа не тільки в окола, а навіть і в середини. Крутно з просоння головою Кривава Рука, навіть ногами засова конвульсійно, прожене на яку хвилину уїдливого овада — і знову захропе... Дуже вже добре спить ся на вільнім повітрі, та ще перед дощем! А дощ от-от утюжить... Величезна хмара заволоклa вже пів неба, що раз силь-

війше гуркоче грім, упереджаючи про те, що скоро-скоро темно-оловяна хмара вибухне божою ласкою для матінки-землі.

Що-ж до Американців, то для них даремні були всі упередження: ні грім, ні шум вітру проміж кущами не в силах були перервати їх солодкий сон. Розбудив їх аж дощ, що з разу линув як із відра.

Перший прокинув ся Литвиненко. Невгамовний опад і холодний душ на сам кінець примусили його прийти до себе. Підхопившись зразу на ноги він повів навкруг себе посоловілими очима, не розбираючи, де він і що з ним? Побачивши-ж спокійно простертого під захистом дубового куща Гурона, від разу розшолопав усе.

— Ей, Петров! — крикнув він, насовуючи на голову картуз. — Чуєш?! Петров!

— М-м-м... — промукав той перевертаючись на другий бік.

— Та підіймай ся-ж, йолоп! — напосідав Крівава Рука, штовхаючи його ногою в бік.

Гурон підвів ся, сів і не розплющуючи очей почав лїниво почувувати спину.

— Та ну-ж бо, підіймай ся, чортів бовдур!... От ще уперте бидло! — І Литвиненко вхопивши товариша за руку примусив його на сам кінець підняти ся на ноги.

— Ну, що тобі?... чого ти причепив ся? — дивлячись на нього сонними очима запитав Гурон. — Ой-ой-ой!... А дощ який лупить! — додав він зараз же ховаючись під захист дубового куща. Крівава Рука став поруч із ним. Хвилини з десяток товариші стояли мовчки: кожен з них про щось то мізкував. Пробиваючи ся кризь листву дощ усе більше й більше дошкулював Американцям.

— Кепська справа — пробурчав Гурон скривившись.

— Зовсім погано, — згодив ся переступаючи з ноги на ногу Крівава Рука.

— А знаєш, що я думаю? — трохи згодом, якось то нерішучо сбернув ся до товариша Гурон.

— А що таке?

— Чи не вернуть ся нам до дому? Ти бач яка негода, та й вечерів вже... Кули ми тепер підем?

— Я сам, брат, так міркую! — зрадів Литвиненко. Видно було, що така-ж сама думка засїла і в нього в голові, але він не

наважив ся перший вказати її в боязні, щоб його не запідозрено в легкодушности.

— Ну, так що-ж? Повернемо назад голоблі, чи як? — знов запитав Гурон підсукуючи свої шаровари.

— Мабуть що так... І чим скоріш, тим краще! Здає ся, що дощу й кінця не буде!

— Та вже от-от і вечір... Дай Бог, щоб до ночі вернути ся до дому.

— Ну, так шквар мерщій... Нічого й стовпичити!...¹⁾ — рішив Кривава Рука.

Слідом за сям товариші, підгонені дощем, навзаводи пустилися назад до дому, з поспіху забувши під кущами віжки і залізний прут.

Пізно нічу мокрі, перемерзлі і змучені Американці причлентались на сам кінець під отчий дах і як не викручувались у брехні, а замір їх — дати драпака в Америку був все-ж таки узнавий, дякуючи чому Петров і Литвиненко все время свого пробування у гімназії й носили у товариства прозвище „Американців“.

Здаєть ся, що се прозвище пішло за ними і в університетську аудиторію.

¹⁾ Стовпом стояти.

Андрій Чайківський.

З ЛАСКИ РОДИНИ.

П О В І С Т Ь.

IV.

В найближшу неділю пішов Копач до церкви. Вишнівчани не тямали, коли бачили в своїй церкві сурдутового чоловіка. Все, що тут жило сурдутове, ходило до костела, бодай для того, аби не виріжнати ся від иньших і не вщербити доброго тону. Тепер побачили між собою не аби-якого чоловіка, але правдивого сендзі. Народ шепотів між собою розступаючи ся перед незвичайним гостем. Копач перехрестив ся тричи, відмовив молитви і почав витати ся з людьми шепчучи: „Слава Ісусу Христу“. Люди відповідали йому, а один не втерпів, щоб його не взяти за руку. Хотів її поцілувати з радощів... Люди бачили до тепер між судовиками вишнівецькими непривітних, крикливих панів, що й заговорити не хотіли по хлопськи, а на церкву і не поглянули... А тут ось що: се либонь справді наш... Копач протиснув ся до крилоса. Дяки розступили ся. Копач не був співаком, але розумів церковний напів о стільки, що міг підтягати за иньшими. Сього навчив ся від дяка, який його вчив. Йому прийшла охота прочитати апостола, аби показати народови, що він їхній душею і тілом, та нагадав собі, що його голос неможливий. І в мить прийшло йому на гадку, коли то він їдучи у перве до Страшевич своїм співом наполошив коний. Нагадав собі ту веселу, щасливу хвилю і йому жаль стало покійних Поницьких...

По службі божій стали люди розговорювати про нового пана сендзю. Всі були цікаві знати, як він зве ся. З того пішли ріжні

злоглади, аж їм став у пригоді молодший возний судовий, що те-ж прийшов до церкви. Люди почувши назвиско Копача, вже не мали причини сумнівати ся, що він не лише Русин по вірі, але також і хлопська дитина. Де-ж би так пан називав ся з проста...

О. Іларіон був дуже рад із свого гостя. При обіді був веселий і говіркий, та празника ради казав принести з пивниці доброго меду...

— Не повірите, господине, як я тішу ся, що наше село має в вашій достойній особі не лише доброго судю, але і я дістав взірцевого парохіянина.

— Та в тім отче, нема такої великої заслуги, що я сьогодні до церкви прийшов. Се обовязок не лише моральний, але і народний. Коли-б інтелігенція руська ходила пильно до церкви, вона приєднала би туди дуже для себе народ. Я не кажу, щоб церков була одиноким місцем, де народ міг би стикати ся з інтелігенцією, але раз що від того повинні ми зачинати, а далі через таке поступуванє ми приєднаємо і зєднаємо собі його довіре, без якого нічого довершити не можемо. Нехай наш темний мужик побачить, що його віра не понижена, не виключно хлопська, але що її ви знають і люди в сурдутах на важних становищах, тоді повірять, що його національність не така маловажна, що його національна родина більша і богатша, ніж йому доси здавало ся. А що до морального обовязку, то мені дуже гарно з тим жити, в що я повірив, як іще був дитиною. Я-б без тої віри був дуже нещасливий. Коли-б не та віра, коли-б ми туго були привязані до тої землі, не маючи нічого вишного над собою, я вже був би робив кінець злочинствам Журавського. Я яко судія мав час переняти ся тою засадою, що всякий злочин мусить бути покараний. Не вижидавши довго, я поробив би зараз кроки, аби тому соромови судейського стану зробити кінець. Я спішив би ся, аби він не вмер безкарно... А коли-б я не міг сього зробити в дорозі легальній, законній, я не завагав би ся розчерепити йому голову за муки, які він людям завдає, за мученицьку смерть того немічного старця, що замерз у арешті. Але я, отче, вірю в вишого судю над нами, він того не дарує, його уваги ніщо не уйде. Він покарає так, як жаден § нашого права. І покарає його навіть там, де наш закон не має сили. Бо людська кривда, сльози невинних, немічних людей нікому безкарно не перейдуть — я в се вірю — отче!

Копач говорив ті слова з великим жаром і переконанєм.

О. Іляріон устав із свого місця, підійшов до Копача і обіймив його кріпко. Старому ясніло лице, на яке капнули дві сльози з очей.

— Коли таких синів буде мати наша Русь, то не загине. Я старий, навчений довголітнім досвідом не мав віри до молодих людей Русинів. Вони запрятали собі голову новими мріями, утопіями про якусь Україну, забули церков, стались індеферентними, Дрогоманівщина показала їм иньшу дорогу, манівці, а Куліш навчив їх нехтувати нашим історичним письмом, прадідною азбукою, виробленим церковно-славянським письмом. Заведено ненависну фонетику-какографію — та бачу, що ви не з тих, мій любий господине.

— Саме, що з тих, отче, — каже Копач усміхаючи ся — саме з тих ненависних вам Українців, тай ще з таких, що пишуть фонетикою. Та се одно другому не мішає. Се нашій церкві ні раз не шкодить. Гадаєте, отче, що ті, що придержують ся „історических начал“, справді такі побожні? Я бачив між ними таких, що вправді ходили до церкви, співали в крилосі — а вірили хіба в рубля і в свій живіт, та нишком висьмівали все, що мені, українофілови, і вам, отче, сьвяте, велике. Я гадаю, що ті фарисеї гірші від тих, що явно говорять, що віра їм байдужа, що не вірять у догми нашої церкви, бо вони фарисеї.

О. Іляріон дивив ся на Копача немов не вірив його словам, немов уважав його бесіду за жарти...

Копач говорив далі:

— Чи ви, отче, думаєте, що сьв. Кирило і Methodій писали етимольогією?

— Дивне питанє, яке розуміє ся само собою...

— Помиляєтесь, отче. Ті славянські апостоли були люди мудрі. Вони вводячи письмо, хотіли Славянам зробити його приступним і зрозумілим, отже брали з грецької азбуки знаки найпотрібніші. Тямлю, коли я ходив до школи, то з одним моїм товаришем ми видумали собі окремі знаки, щоб переписувати ся, розуміє ся, по руськи, та так, щоб ніхто сього не розумів крім нас. І нам ані на гадку не прийшло видумати який знак на йор, йори, ять. Нам тих знаків не було треба. Се було, думаю, цілком раціонально. Могли-ж ті розумні славянські апостоли не поступати так само? Вживали йорів і те все, бо воно таки було їм потрібне — на що, то ми сього гаразд не знаємо. Та коли-б у них те йор

так само не виговорювало ся, як у нас, були-б його не виписали аж разу.

Така проста аргументація цілком збила з пантелику о. Іляріона, він махнув рукою і звів бесіду на що инше.

— Що ви ниші, господине, наміряєте робити по полудни? Я сьогодні занятий в нашій читальні...

— В читальні? Хиба-ж тут є читальня?

— А є, якось латаємо біду. От шкода, що вам ніяково туди прийти між нас.

— Чому-ж? Статут хиба тому не противить ся? Впрочім введіть мене як гостя...

— Але-ж я не се думаю, і овшім, ходіть хоч усе, але чи се в ваших обставинах вільно вам робити не наражуючи ся на шикани з боку ваших властей?... Се шкодить мабуть в авансі...

— Я про се нічого не знаю, і сього зовсім не бою ся. Мене мусять авансувати відповідно до моєї роботи в суді.

— А я саме чував від руської інтелігенції, що не вільно їм ні до чого мішати ся. Се ви висмок із загальної поведенції.

— Бо я, отче, українофіл народовець. Мені не вільно задля таких нісенітних причин відсувати ся від народного діла. Побачите, отче, що я не лише з цікавості ходити буду до читальні, але хочу там враз із вами, коли позволите, працювати над освітою меншого брата. Ті, що вимовляють ся від такої роботи оглядами авансовими, роблять се для власної вигоди. Їм не неліцье, але просто не хоче ся. А правда! Є й такі малодухи, що справді боять ся чорта за параваном.

— Дай Боже таких більше!

— Українців?

— Хоч би й Українців. Та побачите, що перший Журавський виткне вам се...

— Його я найменше бою ся. Хай буде рад, що його не чіпаю...

— Хиба-ж ви написали?

— Ні, я роздумав, мене вважали би денунціантом, і нічого би мені більше в суді попасати...

Пішли оба до читальні. Вона містила ся в дяківці. Отець Іляріон сам давав сюди книжочки общества Качковского і видаване тоді „Слово“. Людий зібрав ся гурток самих старших газдів.

Копача привитали всі радо. Він переконав ся одначе, що крім двох-трьох селян були се люди неписьменні. О. Іляріон відчитав голосно молитву і сів за столом. Копач присів на лавці коло печі. О. Іляріон виймив із кишені книжочку, пригадав коротко зміст того, що прочитали минувої неділі, і став читати далі. Люди стали просити поясненя, хто чого не розумів. Так читав з годину. Потім читав далі дяк, поки не наспів час до вечірні. Знов молитва і пішли всі до церкви. Копач держав ся о. Іляріона.

— Хйба-ж тут молодші до читальні не приходять?

— Нема місця для всіх. Я насамперед беру тих анальфабетів. По вечірні приходять молоді. Та ті вже письменні і тих я вчу співу церковного.

— Чи отець так що неділі?

— Хйба-б занедужав. Такий лише спосіб можливий, щоб читальня не розлізла ся. О, господине, наша попівська задача дуже велика, так що сил не стає виповнити всі наші обовязки. Що робить ся в церкві, се, сказав би я, заслуга найменша, бо свьященик хйба на те є, щоб у церкві службу правив. Але поза церквою! Я мушу бути і вчителем і дорадником і навіть лікарем.

— Чи справді отець і лікарюють?

— Так, лічу гомеопатією як умію. Наш чоловік не має довіря до лікарів тим менше, що їм треба платити. Отже конечно треба йому безплатної помочи. Можу похвалити ся, що у мене смертєльність менша, як де інде.

По вечірні зачав о. Іляріон катехизацію... Забрало се багато часу. Копач видержав до кінця, хоч у церкві була глота і горячо. Копач не міг відвести очий від того, що тут бачив. Старий, сивоголовий свьященик в епітрахилі ходив поміж дїтвору, що його обступила як пчоли, і вчив, випитував, поправляв і по-втаряв... Діти відповідали сміло. Старі остали в церкві теж. Баби посідали на східцях перед іконостасом і дримали. Старші газди попідпирали стїни. Катехизація була не для них, та про те вони з привички не йшли до дому, ждали на дїтий.

— То якийсь ідеальний свьященик, — подумав собі Копач...

О. Іляріон закликав ще парубків на спів до читальні.

Коли вийшли з церкви, Копач каже:

— Ви, отче, маєте не аби яку працю!

— За те я весь тиждень сього не роблю, бо нема для кого...

Але ходім на каву перше, заки хлопці посходять ся... Тай ви ви-

терпіли до кінця, ну, ладно... слава Богу, що дав мені так примірного парафіянина...

— А я кажу: слава Богу, що мені дав такого примірного пароха... Дай вам Боже здоровля!..

— Не величайте мене за се, коли я лише сповняю свій обов'язок...

— Інші не почувують ся до такого обов'язку.

— А чи всі такі судії Русини, як ви? Та не говорім собі взаїмних компліментів! Дай Боже мені того діждати ся, щоб не стало в моїй парафії анальфабетів... Лише в той спосіб зможемо стати народом...

— Знаєте, отче, що ви чистої крові народець, у вас нема москвофільського фарисейства...

— Сьвят Господи, господине, хйба-ж я Москаль? Я Русин ще з 48 року, люблю свій народ руський по Бозі найліпше, рад би йому добра з цілого серця... Та не жадайте від мене того, що що над мої сили... Я фонетика не можу стерпіти... Се вже не на мої очі...

— Але-ж отче! Фонетика, се така підрядна річ, що нічим голови собі морочити. Пишім, як кому ліпше, лише пишім живою бесідою, аби нас народ розумів, аби ми витворили собі свою питому літературу, аби ми стали самостійним народом...

— Я зовсім з вами годжу ся, лише не хотів би, аби ми фонетикою відчужувати ся від церкви...

— Чи отець допускають до своєї читальні квижочки „Просьвіти“?

— Я член „Просьвіти“, читаю все, що по руськи, і тішу ся кожною руською книжкою, коли вона лише написана правильною правописею...

Копач лише усміхнув ся на сі погляди старого чоловіка, бо не мав що сказати на них.

По каві о. Іляріон пішов сам до читальні. Для Копача, коли не співак, не було інтересу там сидіти. За те обіцяв він вздати на другу неділю який популярний виклад для читальні.

V.

В понеділок були знов розправи карні. Копач не мав того дня термінів, то-ж полагодивши біжучі справи станув при вікні

і дивився, як возний відводив засуджених Журавським людей партіями до арешту. Копач завважав, що замикали людей старих, немічних або недолітків. Його се зацікавило, та в ні в кого було розпитати.

Коли виходив з брами суду, подибав купку здоровенних газдів і зачув таку розмову:

— Щом го напросив, нелюда, аби тепер відсидіти, тай ні тай ні.

— А кілька вам вліпив? — питає другий.

— Два місяці, ціле літо змарноване.

Копач пішов далі. Знов загадка. Він знав із досьвіду, що люди відпрошують ся від кари, аби її як мога дальше відсунути, а тут навпаки, просять ся до кари. Йому се пояснив при обіді о. Іляріон. Від нього довідав ся Копач, що начальник суду держить у посесії два поблизькі фільварки, та цілу господарку обходить арештантами. Тому дає страшенно великі кари, старими і недолугами набиває арешти в зимі, здорових і сильних лишає на літні роботи. За них платить він урядову таксу, але має робітника дешевого як ніхто иньший. Буває так, що по при заплачених виходять у нього на роботу таки дарові і одні в другими мішають ся в такий гурток, що й чорт не зведе рахунку. Копач не вірив тому оповіданю. На його думку такого не могло бути на світі. О. Іляріон не сказав нічого більше, не брав ся доказувати.

— Недалеко до весни, самі побачите...

Та по тім, що Копач доси бачив, можна було всього надіяти ся. Копач хитав ся... Все те, що доси пізнав, вистало би, щоб такого начальника суду прогнати до всіх чортів.

Копач обурював ся на таке і в його голові проявила ся вперше гадка, аби тому всьому положити кінець і про все донести висшій власті. Про се роздумував він ходячи довгими вечерами по своїй самітній кімнаті на попівстві. Розходило ся о те, в якій формі се зробити? Написати просто до президії, або порадити ся ще свого батьківського приятеля, президента в Самборі...

Станувши перед такою альтернативою що до самої форми, Копач задрожав перед тою гадкою. В його душі як муха забреліло слово одно: донощик! Донощик на свого законного наставника, на товариша до уряді. І се одцо слово налякало його. Як

тепер зробити? Почуте людяности і справедливости наказувало йому донести. Се-ж ганьба для цілого судівництва, се страшне, погане, вопіюче п'ятно. Ганьба належати до такої категорії людей! Кожда її частина, аби себе очистити, повинна змагати до того, аби таку паршиву вівцю з поміж себе викинути. Впрочім жаден злочин не може бути таким поганим, як сей, що його сповняє судовик, той, кого закони поставили карати злочини. Тяжкість і донесність злочину залежить від суб'єктивности злочинця. Недоумний чоловік не поповняє злочину свідомо, з принципом злого наміру. Від тої точки важкість злочину степенуєть ся, а найвищий ступінь, то у судовиків злочинців. Та крім теорії виступає тут ще друга сторона, практична. На тім терпить цілий повіт, а особливо його брати мужики. Він з поміж них вийшов. Через те, що він надів сурдут і став освіченим, не сьміє порвати ся звязь, яка його лучить з мужицтвом. В кождім мужику він бачив свого брата, що до нього простягає руки в розпуці і благає помочи. Відтрутити їх від себе значило би стати ренегатом. Його батько, той запрацьований, опалений від сонця, з мозолястими руками мужик прокляв би його за се...

В душі Копача кипіло від нагромадженого чутя пересердя. Сього треба було конечно позбути ся, інакше се чуте розірве його душу...

Та ба! Коли-ж він запряг себе в ярмо форми, піддав ся якось кодексови моральности, яку видумав собі сьвіт тої сфери, в яку попав... Що сьвіт на се скаже? Розуміє ся, сей сьвіт судовий від найнижшого до вайвишого ступня. Вони установили собі свій порядок суспільний, свою окрему, так сказати, бюрократичну мораль. Ся мораль страшно осудила-б його. Всі кинули би на нього каменем. До того гурту прилучив би ся певно покровитель, хоча то взір судовика. Бо в тім сьвіті така панує засада, що лише інтересований має право жалувати ся. А коли той інтересований, безпосередно кривджений, не вміє постояти за собою, не знає собі ради дати, то чорт його бери, а другому до того зась!

Тут Копач не мав ніякого інтересу, не був безпосередно покривджений тим, що начальник суду нюхав ся з Жидами-п'явками, що не давав дров до опалюваня арештів, що мужики там замерзали, що бідні люди за дрібницю тратили літо на даремщині і т. д. Від сього було йому зась, інакше він стане денунціантом, а се таке погане слово, таке несхоже з його становищем судовика, що Копач задрожав на саму згадку про нього.

І тепер мусів Копач признати, як низше стоїмо ми від иньших цивілізованих народів тим фалшивим розумінням честі, тою ложною моралею, яка зупиняє нас виполоти з поміж себе закорінений бурян. Треба би конче зробити в тім напрямі перелом, та Копач не почував у собі сили, аби зважити ся на такий крок. За те би його всі оплювали, взяли під ноги так, що ніколи не зміг би голови піднести. Та впрочім чи таким одним спорадичним випадком можна проломити віками закорінений погляд на честь?...

Розважаючи все те Копач мусів дати всьому спокій. Хай іде на иньші руки! Я робити-му своє діло, а зло само мусить себе покарати. Впрочім чи я в силі все те доказати? Я-ж не маю в руках нічого, хіба свої помічання, тай те, що від людей чув, а сього за мало, щоб доказати. Не роблю нічого.

Копач не робив нічого не розваживши гаразд. Та вже як раз що розважив і рішив, то не відступив від сього ні за що... Тому від сеї хвилі всякі злочини пана Журавського перестали його мучити. Він на них цілком збайдужів. Своє діло робив як доси. Помагав людям як міг на своїм становищі, а по за те не турбував ся навіть, чи його начальник існує на сьвітї.

О. Іляріон пригадав йому, що випадало би поробити тутешній інтелігенції візити. Копач витріщив на нього очи і спитав, яка тут інтелігенція в Вишнівчику?

О. Іляріон вичислив антикаря, почтмайстра, двох канцелістів судових, розуміє ся, начальника суду і генерального повновласника княгині Чарториської, властительки Вишнівчика.

Копач засьміяв ся в голос.

— Чому, отче, ви поминули того грубого Жида, якого я на вступі своєї кар'єри засудив на арешт? Він видає ся мені найінтелігентнішим з поміж них усіх. До тамтих інтелігентів я не піду. Вони такі інтелігенти, як я астроном. Хіба тим, що ходять у крохмалених сорочках. Я, отче, жив у більшім місті, а до візит ні раз не рвав ся, а що-ж тут? Мені ваше товариство цілком вистарчить. Бо скажіть мені, на що мені се здало ся?

— Хіба-ж люди лише те роблять, що їм на щось придати ся може? Звісно, що чоловік — товариський звівр, як сказав хтось там. Ми всі невірники різних товариських привичок і поведенцій, усвячених віками, і їм мусимо підлягати, коли не мають нас люди прозивати диваками...

— Я ніколи не буду нічим невільником, а особливо там, де не конче треба. Ті всі усьвячені звичаї, то щось дуже немудре, сьмішне. Прошу собі се уявити! Усьвячений звичай наказує мені робити візити людям, яких доля змусила враз зі мною жити в одній місцевості. Ті люди, припустім, дурненькі собі, або злі, або нетеси. Ну, я приходжу до них і страшенно нуджу ся. Бо ані мови ані розмови з ними нема. З ними балакати би про иньших, говорити сплетні, бо на иньшу тему вони не здобудуть ся. З ними грати в карти, обдирати їх, або дати себе обдерти, пити, їсти аж до несхочу — а я того всього не вмю і не хочу. Отже з таких візит і знайомств був би сей хиба хосен, що на вулиці треба їм кланяти ся, або відклонювати ся, а на се шкода капелюха. Всякі ноговірки, обмови, посьмішкування з мене мене не гріють ні морозять, і мені байдуже, чи я кому подобаю ся. Я хочу лише жити в згоді зі своєю совістю, а решта мене не обходить. Та знов прошу не думати, що я вже такий дикун, що людий оминаю. Ні. Коли чоловік товариський звів, то повинен так як звіві шукати собі дібраного товариства, отже товариства таких людий, які мені відповідають освітою, вдачею і т. д. Я казав, що ваше товариство мені цілком вистарчає, а знайду ще когось такого, що подай Господи, то моє товариство побільшить ся... Та лишім це, отче, а поговорім про щось путнійше. Я лишив у Самборі свою матусю, бо вилетів з відтам як з праці. Час би її сюди спровадити, бо їй без мене і мені без неї ніяково жити. До вас у мене просьба, отче, допоможіть мені винайти яку догідну хату...

— Хата знайде ся, але хиба хлопська, бо тут село.

— І овшім. Я в палаті не виховав ся. Буду мешкати, як мешкав дитиною. Се буде для мене memento, з відки я вийшов і яке мене жде завданє на моім становищі.

VI.

При помочи о. Іляріона знайшов Копач хату через сїни з кухнею і сьвітлицею, та ще з алькирчиком. Копач купив через Жидків у Тернополі що найпотрібнійше і пристроїв хату як знав. Із своєї роботи був дуже задоволений і попросив панства Іляріонів, щоб оглянули і зробили свої уваги.

І справді їмость порадила дещо, що ще випадало зробити, а Копач чудував ся, що він сам того не покмітив.

Тепер треба було їхати по маму.

Він пішов до начальника за відпусткою. Коли ввійшов до його бюро, а се було вже коло одинацятій години, застав тут звичайне товариство при сніданю: аптикаря, почтмайстра, тай ще одного незнайомого добродія. Всі сиділи при бічнім столику і пили. Порожні тарелі з недогризками м'ясної страви лежали на бюрку начальника на копиці паперів і актів. На одній вязанці паперів лежав шмат ковбаси, з якої витікав товщ і всякав у папери. Дальше лежали недоїдки хліба. Панове пили вино склянками, а поперевертані при дверех порожні фляшки вказували, що вже чимало випили. Всі були в рожевім гуморі. Їх червоні, ситі лица съяли неописаним щастем. Саме скінчив хтось оповідати щось веселого, бо всі реготали ся як навіжені.

Коли Копач увійшов, вони замовкли, а потім усі хором закричали: а-а-а!

— Прийшла коза до вова, — сказав Журавський встаючи зі склянкою в руці і наблизив ся до Копача. — Панове, нині велике сьвято. Мій колеґа і марнотрапний син заскучав за товариством і прийшов в кінці між нас, із цілого серця йому зичливих людей. Ось вам чарка, товаришу! Вицемо за ваше здоровля!

Він наляв повну склянку вина і наставив Копачеві.

Копач подякував.

— Спасибі, пане начальнику, я не в тій цілі сюди прийшов...

— Менша о ціль... але випити годить ся з добрими людьми.

— Я зовсім нічого не пю.

— Зробіть раз виємку, потім мені подякуєте за добру раду...

— Я вже тепер вам дякую, а по мойому то виємки добрі лише в граматиці.

— Як то може бути, аби нічого не пити, — каже аптикар. — Се навіть противить ся засадам гігієни, пане дію. Випити в міру, то здорово...

— Як для кого. Я думаю, що пан аптикар більше має клієнтів між тими, що пили або пють, ніж між тверезими...

Начальник обидив ся поведенєм свого підвладного... Він його власноручно частує, а сей дає йому гарбуза? Се-же нечувана обида. Але пан начальник показав, що зовсім чим иньшим обидив ся.

— Пане адюнкте, прошу моїх гостей не обиджати...

— Я?

— Так, так, ви закинули пану аптикарєви, що він для того припрошує людей до килішка, аби потім мати численну клієнтелю... Випрашаю собі.

Начальник заморгав вусами і закотив очима так, що аж білка на верха повилазили. Потім відвернув ся від Копача...

— Пане начальнику, ви вкладаєте мені в уста слова, яких я не сказав. По перше я приходжу сюди в справі урядовій. Мені аві снило ся о тій порі застати тут урядованє при фляшках... Я був би не прийшов перешкаджати в... урядованю. Тепер прошу мені дати відпустку на тиждень, поїду по матір.

Начальник обернув ся знов до Копача і загнувши руки позад себе випрямив свій сторчачий животик і задер голову в гору.

— Пане авскультанте, випрашаю собі всяких уваг що до зного урядованя. Пильнуй кожний свого урядованя, то раз. По друге, такі молоді урядники, як ви, хай вибачать за відпустку — я вам не позволяю виїжджати.

— Пане начальнику, я-ж мушу привезти маму...

— Ваша мама мене нічого не обходить, я думаю, що вона з такого товариства, що може й сама приїхати без товариства мущини...

Копач скипів за для такої обиди для своєї матери. Йому набігла кров до лица і він затиснув мимоволі кулаки. Але розвага запанувала. Він заспокоїв ся. Хиба-ж буде що з того, коли поставить ся до того скота? Скажуть, що авантюристик і бе ся з начальником, а ті люди певно не посьвідчать правди, коли їх питати-муть, як се було...

— Пане начальнику, прошу мої матери не обиджати, бо я готов забути, що ви мій настоятель. Та ще коли-б нас так хто побачив при тих порожних пляшках, то сказав би, що я панийй...

— Геть з відси, — крикнув запінений Журавський, ховаючись за своє бюро — не даю відпустки і баста...

Копач вийшов. Супротив такої брутальности він був безсильний. Він не мав сьвідків за собою, а противно, мав би сьвідків на себе, коли-б так був з горяча дмухнув Журавського в пику.

Того дня він був так зворушений і подразнений, що ніяка робота не брала ся його, коли вийшов до свого бюро. Надіючи ся, що виїде, він не визначав собі ніяких розправ. Він сів за стіл і важко задумав ся. Зачав від того, чим він є, а чим хотів бути.

Хотів стати судією. В Самборі мав гарну школу під людяним, справедливим президентом, серед розумних людей. І він полюбив цілою душею своє судейське званє. Він уважав себе чистим жерцем у поважнім храмі Теміди. А тут поставила його судьба служити під паницею, звірським, несправедливим, підкупним чоловіком, який в імя цісаря судить людей... Хиба на всьо плюнути. Йому прийшло на гадку, чи не ліпше було би вступити до адвокатури, або до нотаріяту... І усміхнув ся до тої свободи, яка йому так приманливо показувала ся з-за того чаду, що окружав його..

Став розважати над тим. Він рішив ся жити не лише для сьвіта, але і для людства. Судьба поставила його на такім важнім місці, де можна людству дуже багато доброго зробити. Хиба-ж йому втікати з того місця і полишити його для таких Журавських? Се було би негарно, як негарна кожда втеча. Він набрав певности, що такі Журавські минуть ся, як усяке зло, і настане правда одна. Поміркував, що зробив би велику приємність Журавському, коли-б уступив ся. Журавський мав би двояку з того приємність, раз, що його з суду вижер, а по друге, що позбув ся-б невігідного чоловіка, страшного сьвідка своїх злочинів.

Тепер друге питанє. Чи донести про все свому висшому начальству, пожалувати ся за свою зневагу? Се-ж не була-б уже денунціяція, лише жалоба, а жалувати ся кождому покривдженому вільно. Та хто йому повірить, коли не має сьвідків за собою? В чесноту піяцьких товаришів Журавського він не вірив. Впрочім при доходженнях вийшли би на верх ті піятики, які відбували ся в бюрі начальника, а се вже був би донос, а Копач не хотів того. Передумавши так усе гаразд він знов рішив ся не робити нічого.

— Я-ж можу урядувати тут не стикаючи ся зовсім з тим падлюкою. І нині було-б до такого не прийшло, як би я не був пішов туди за відпусткою. Такого більше не буде, а без відпустки остаточно можу обійти ся, і обійду ся.

Він зараз написав до Самбора лист до свого доброго товариша, щоб його маму як би свою рідну виправив до Тернополя, де буде на неї ждати в Вишнівчика фіра. Та просив його лише, аби йому доніс, якого дня вислати фіру. Тим листом він цілком заспокоїв себе. Його товариш був те-ж селянською дитиною і не посоромить ся його мамі.

Він вийшов із бюро о означеній годині. Був веселий, задоволений із себе і посвистував.

* * *

В бюро начальника всі були збентежені сею подією і запанувала між ними довга мовчанка. Журавський ходив по кімнаті великими кроками і страшенно сопів.

— Ви би, пане презесе, вважали більше на себе, — заговорив перший аптикар. — Така іритація може пошкодити вашому чесному здоровлю... Ви надто кровний, ерго склонний до апоплексії, а такі сильні зворушення як раз до того ведуть...

Журавський, як кождий лихий чоловік, бояв ся страшенно смерти. На слова аптикаря, який за для свого уряду був по гадці Журавського компетентний у таких ділах, Журавський задрожав усім тілом і рад був заспокоїти ся. Ужив до того всеї своєї волі й енергії, аби запанувати над своїм зворушенням. Він не переставав ще скорше бігати по кімнаті, поки не заспокоїв себе цілком.

— Я то знаю добре, — сказав плачливим голосом та завернув очима як п'яниця, коли розжалобить ся — та чи-ж не було чого розсердити ся? Я вже казав, що мое урядоване скоротить мені віку. Тут треба мати кінське здоровле і зелізни нерви... Подумайте, такий молодик робить мені виговір, що я по праці, тяжкій праці, хочу покріпити ся та розважити себе трохи з моїми приятелями.., Як се чоловіка не може обурити до крайности, до глупини серця!

— Але-ж бо васпокійте ся, — уговорював почтар закурюючи нове цигаро. — Тямте на слова аптикаря... Молодик дістав за свое і річ скінчена.

— Та-бо я знов скажу, — обізвав ся третій незнайомий Копачеви панок, — ви за остро, презесе, скартали його, хоч не було за що... Я на його місці не пустив би того плазом.

— Що-ж би ви зробили, ржондцо? — питає аптикар.

— Я би пожалував ся висше...

Журавський зблід...

— Може він і зробить се, бо завзятий Русиниско... А в та-кім разі числю на вас, мої приятелі... — Він стискав їм за чер-гою руки.

— Як на чотири аси, коханий презесе, — каже аптикар. — Також щось... Най іно посьміє, то пошле себе в дурні і вилетить на ніс.

— Коли-ж то може впасти на мене так несподівано, як в онтим безумом, що отроїв ся — каже Журавський.

— Не бійте ся ніякої несподіванки. Від чого-ж я почтар? Усякі письма переходять через мої руки. Як би щось було тее... до Тернополя до президії, або що, зараз дам знати презесови, щоб себе беріг...

— І дасте мені се письмо? — підхопив урадуваний Журавський беручи в обійми почтаря. — Бачу, що ще не вивелись на світі справдішні приятелі...

— О, вибачайте, презесе, се було-б надужите, якого я не зробив і не зроблю. Сказати, то скажу, коли і до кого, а за решту подбайте самі. У мене так не йде...

Журавський пустив протестуючого приятеля з обіймів і поглянув на нього своїми овечими очима, наче-б почтар його страшенно кривдив. Почтар моргнув на нього значучо, чого інші не бачили.

— Так, так, — обізвав ся третій панок (то був завідатель дібр кн. Чарториської) — наш приятель почтар, то чоловік твердої засади, строгий у своїм урядованю. На мене йшли доноси до княгині, то навіть мені словечка не сказав, аж злетів на мене ревідент, як каця на безвинне курятко... Тай так і ліпше, бо все знайшов у порядку...

Аптикар обернув ся до вікна і став тихо сьміяти ся з порядку завідателя...

— О! саме тепер пішов до дому...

— Хто, хто? — закликали всі і метнули ся до вікна.

— А хто-ж би, як не пан сендзя.

Всі дивились мовчки за Копачем, що йшов весело до дому...

— То не добре віщує, — каже Журавський — я не нішній і знаю добре людей. Найгірші ті, що в злости веселі. Такі то і вбити потрафлять — го! го! го! Він певно уложив собі цілий плян кампанії і тому такий веселий. На певно буде слідство...

— Але-ж заспокійте ся, — каже аптикар. — Не було сьвідків тай годі. Ми нічого не чули і не бачили.

Але Журавський не заспокоївся. Він сього не боявся, що скоїлось із Копачем, але йому давніші його гріхи не давали супкою. Нагадав собі давніші свої численні дисциплінарки і тямив добре, що йому сказав президент окружного суду, що ще одна неправильність, і вилетить на вулицю. В Тернополі його добре знають, а коли-б до чого прийшло, то певно скорше ймуть віри Копачеві, як йому. Він же читав кваліфікацію Копача і тямив добре, що таких людей начальство поважає. Те, що скоїлося сьогодні, могло бути лише ниточкою, що заведе до клубка; се міг бути початок катастрофи. Все те нагадав Журавський і страх налякався. В його на пів п'яній уяві Копач виріс на велетня, що може його одним пальцем роздавити як муху. Був на себе лихий, що не міг над собою запанувати. Треба було за всяку ціну направити зло...

Гостям навкучила ся мовчанка і стали забирати ся. Журавський сим разом не задержував їх і не захочував випити „стржеменнего“. Почтар виходив на останку, коли інші панове вже були за дверми...

— Який ти, презесе, необережний в говореню!

— Ну, пропало, я розсердив ся...

— Але-ж не те. Будеш мати лист, коли який буде в моїх руках, але на що при них про се говорити? Хиба-ж ви так безусловно вірите в їх приязнь?

Журавський стиснув вдячно його руку і поцілував у лице. Він заспокоївся тим, що йому обіцяв почтар. Уважав себе цілком безпечним, маючи в своїх руках почту. Розуміє ся, що такого письма більше би з рук не випустив, а Копач недогадуючи ся нічого гадав би, що його жалобу кинули в кіш, і не посьмів би писати в друге...

Але потім наплила Журавському друга турботна думка: Копач чоловік завзятий і обережний. Коли напише жалобу, то передасть першим ліпшим мужиком на почту в Підгайцях або деінде. Ті хами пішли би в огонь за ним і він уже собі такого знайде. Годі-ж цілому повітови заказати, щоб ніяких письм від Копача не брали... Таки стоїть на тім, що треба з Копачем помирити ся. Та як? піти перепрошувати його, того молодика? Аж тоді-б водив за ніс... От що! Журавський ударив себе долонею по литці. — Дам йому відпустку, і буде біді кінець.

По полудни післав возного за Копачем.

Возний вернув якийсь зажурений.

— А що? прийде зараз?

— Ні, коли я йому сказав, що пан превес його кличуть, то відповів мені, з перепрошенням пана превеса так: „Коли пан начальник (навіть не сказав превес) має до мене який інтерес, то най потрудить ся до мене“...

— Ах ти йолопе! — крикнув Журавський. — Якже так можна говорити до пана сендзього, що кличе? Треба було сказати: просить... Ну йди і скажи пану сендзьому, що може собі їхати на цілий тиждень, я йому даю відпустку.

— Я там знав, як до нього говорити? — буркотів возний виходячи за двері. Він був сердитий, що Журавський назвав його йолопом. Та-ж він його права рука і багато дечого міг би йому пошкодити, бо все знає. Він добре тямив, як треба говорити до судії: кличе, чи просить. Та він навмисно так сказав, аби ненависному Копачеві допекти і показати йому, що є ще старші над ним, що можуть його по просту закликати. Кермуючись психологією подібних йому посіпак він знав, що чим більше дошкулить Копачеві, тим більше подобає ся Журавському, який за се не скаже йому згідного слова. А тут саме стало ся инакше. Його за се назвали йолопом ті, від кого надіяв ся похвали.

За добру хвилю вернув ся до Журавського і станув при дверях.

— Ти чого? Ну і що? Коли їде?

— Пан сендзя сказав, що не потребує урльоцу і нікуди не поїде...

Журавський остовпів. Не вже-ж то якась лапка? Хотів відпустки, а тепер не хоче? Що се?

Він не міг стямити ся довшу хвилю і сидів вибаранивши очи на возного.

Тепер возний радів: — Ось тобі за йолопа! — подумав собі.

— Можеш відійти, — сказав Журавський до возного, підпер рукою голову і важко задумав ся.

VII.

Показало ся отже, що відпусткою не придобрить Копача а треба його конче придобрити, бо може бути зле.

Журавський дрожав на сам спогад, що би то було, як би його „урядоване“ вийшло на верха. Доси було все перед властями закрите в головній часті задля браку контролі. Вишнівчик лежав у такій закутині, що нікому не хотіло ся їхати туди на люстрацію. Далеко від гостинця і від стації залізничної, серед розлогих подільських ланів, з поганими „польськими“ дорогами був Вишнівчик Богом забутою закутиною, недоступною для жадної цивілізації. Не було тут телеграфу, лише почта, яка, коли була добра дорога, курсувала раз на день до Підгаєць. Тутешній суд повітовий, що називав ся властиво судом золотницьким, попав сюди лише тому, що в Золотниках не було де суду помістити, а кн. Чарториська відступила свій старий будинок на суд повітовий. Великий сей, низький і розлогий будинок з черепяним дахом, з двома приставками і великими вікнами, усів своїми грубими мурами в землю і подавав на неживу черепаху. Тут мешкав і начальник суду за дуже маленькою річною оплатою.

В тих часах не було в Вишнівчику нотаріату і в загалі не було крім начальника суду і адюнкта нікого юридично образованого. А що й адвокати задля великої далекости від Тернополя сюди не заїздили, то суд тутешній урядував без усякої критики. Рекурси, відклики були тут рідкістю, бо судії так вели справу і так представляли свій вирок неписьменному мужикови, що він приставав на все, цілував пана сендзя в руку за „ласкаву“ кару і йшов до арешту без ропоту, з такою самою апатичною резігнацією, з якою наш мужик умирає, з якою правовірний Турок дає себе застрілити. Мужик, що ще тямив мандаторів, уважав наложений йому від панів арешт за таке саме нещастє, як коли-б його взяли до війська.

Начальник тутешнього суду був турецьким пашою. І справді треба було сюди дуже совісного чоловіка, який би на тім безконтрольній становищі не похитнув ся. Та Журавського, що нераз попадав в суперечку з законами, дали сюди раз, щоб його покарати, а ще більше для того, аби не був людям на очах.

Коли він був у якій більше цивілізованій місцевості, то при нагоді рекурсів виходили на верх такі неможливі юридичні помилки, що висші судії аж волосє собі в голови микали.

Тепер був з ним спокій, але ціль, яку мала висша власть даючи його сюди, ніраз не була осягнена. Бо се не було зовсім карою для Журавського, що сюди дістав ся. Тут він жив собі спокійно, безпечно, не боячись ніяких ревідентів. Назвав себе пре-

весом, грав у карти з доколичними сьвящениками по празниках, з посесорами і з ким графіло ся, жив по панськи, позичав гроші і брав хабарі. Жиди були на його услуги і мусіли давати різні презенти з нагоди сьвят, іменини своїх і пані презесової. Держав за пів дармо один фільварок у княгині в аренді і обробляв усе арештантами. Коний достарчав йому обшар двірський, за помешканє платив мало і давав на се доходи з саду, так що ще лишала ся надвижка.

За те хлоп не виграв ніколи з двором процесу. Пан презес покерував справою так, що хлоп мусів погодити ся на свою некористь, а тим самим позбував ся права рекурсу.

Так само признав у дорозі „добровільної угоди“ Жидам неможливі проценти від мужиків і все було гаразд.

На щастє Журавського попав ся йому під руку недосьвідний адюнкт, який дав з собою робити, що пану презесови подобало ся. В кінці забрив так, що не було иньшого виходу, як узяти отрую і взяти з собою на той сьвіт провину пропавших з каси депозитів.

Копач, коли сюди прийшов, від першої хвилі попсував Журавському гумор. Зараз із його кваліфікації пізнав Журавський, що тим молодиком не легко буде орудувати. Його ноту з кваліфікаційної табелі: „дуже пильний, енергічний“ назвав Журавський козлячою упертістю. Але Журавський хотів попробувати. Та-ж і його попередник був з початку такий сам, а дав себе взяти на ласкаве слово, добрий сніданок, до якого згодом так привик, як риба до води. Прийшло до того, що став ся налоговим і не випивши горілки не міг нічого робити. З таким міг собі Журавський дати раду, а як прийшло на порядок питанє: хто винен, Журавський в легким серцем пхнув його в пропасть охороняючи себе.

Журавський не міг собі уявити такого чоловіка, якого би не можна взяти в торбу добрим сніданком, лікером і добрим вином. На його думку за такі гарні річи можна чортови душу записати, не то що. А особливо такий „голодний“ авскультант, коли занюхає „рена“ або „шампітра“, то піде як пес за хлібом, куди його поведуть.

Однак на тім дункті Журавський перечислив ся. Копач належає до тих виімкових диваків, що не терплять алькоголю, хоч би в якій невинній і засолодженій формі.

Журавський приписував се скупости Копача. Отже скупяга любить гроші. Журавський прийшов до того висновка, що Копача візьме грошми. Він однак не думав про хабарі. Копачеві треба було приспорити грошій в иньшій, легальній формі. До того надавали ся найліпше т. зв. комісії. Доси пан презес по тодішнім звичаям усї комісії приділював собі. Свому адюнктови призначав лише комісії безплатні, т. зв. комісії піші. Той звичай так закорінив ся по наших галицьких повітах, що ніхто не то не протестував проти нього, але й не чудував ся йому.

Вправді було жаль пану презесови, що доброхить позбував ся такої рубрики доходів, але для сьвятого супокою треба було ту жертву принести, і половину комісій відступити Копачеві. Таку постанову зробив Журавський того самого дня, коли скоїла ся буча між ним і Копачем.

Та порозуміне було тепер труднїйше, бо оба станули до себе на воєнній стопі. Найліпше було-б зробити се мовчки і найблизшу комісію приділити йому. Та ба! тепер у зимі жадних комісій не було, а до весни, як почне ся епідемія хлопських провізорок, ще дуже далеко. За той час Бог знає що може стати ся. Копач внесе жалобу, будуть доходження, слідства, а при тій нагоді може щось погаче вилізти на верх і готова біда. Журавського заморозило на пригад тих усїх справ, які могли вилізти на верх. І сам страх перед тими „неправильностями“ спонукав Журавського поговорити на розум з Копачем.

— Чим скорше тим ліпше, — сказав собі Журавський і зарав другої днини вибрав ся до Копача до бюра. Возному наказав замельдувати пану почтареві, на якого тої днини приходила черга ставити сніданок, що він перешкоджений і не прийде. Хотів бути тої днини тверезим і тверезо поговорити зі своїм підвладним.

Журавський ідучи до Копача узброїв ся в усї прикмети добре вихованого, осьвіченого, розумного і приємного чоловіка.

Застукав челно до дверей Копача і відхиляючи двері запитав з солодкою усьмішкою: — Чи не перешкаджаю?

— Добрий день вам пане колего...

— Добрий день пану начальникови, — сказав Копач встаючи на повитане шефа зі свого місця.

— Я до вас із ділом.

— Прошу дуже сідати, — і поставив Журавському одно однісеньке крісло, на яким сідав писар.

— Ми так мало сходимо ся, пане колего, що я ще не мав нагоди порозуміти ся з вами що до поділу праці...

— Хяба-ж ми не поділили вже праці між себе?

— Н... так, то є ви ввійшли в той поділ праці, який був за вашого попередника. Я би хотів де в чім той поділ змінити. Ваш попередник був добрий чоловік, але великий легкодух, те що Німці називають *unverlässlich*. Для того я не міг поручати йому чинностей таких, де треба рішучости, бистроти ума, скоро орієнтувати ся і основного знання законів. Тому я такі справи полагоджував сам, хоч роботи в моїм власнім терітоні було гук...

— А з відки пан начальник знають, що і в мене є рішучість, бистрота ума, і основне знанє законів, що я в загалі в таких випадках дам собі раду? Я ще молодий і мало в мене досьвіду.

— Но, но, прошу, пане колего, хочете хяба, щоб вас похвалити. Я читав вашу знамениту кваліфікацію і на ній можу полягати. Та-ж ту кваліфікацію видало вам ірємієм окружного суду, а з тим треба числити ся.

— Признаю ся вам, пане начальнику, що самбірське ірємієм було для мене дуже ласкаве. Особливо президент був для мене рідним батьком. Я гадаю, що моя кваліфікація відносить ся радше до того, чим я міг бути, ніж до того, чим я дійсне був...

— Не так, не так, ви надто смирні, мій пане колего. З будучности нікого не кваліфікує ся, лише в минувности, ось що. По друге, я слідив за вашим урядованєм тутки і воно видало ся мені взірцевим, без хвальби... Я знаю по трохи людей і можу їх оцінити, бо я не нинішний, і був між ріжними людьми. Повірте мені, мій молодий друже, що я не такий лхий, як мене може перед вами де-хто змалював. Я працюю як віл і мучу ся ось тут у тій проклятій пустині, хоч я варт лїпшої долі. Мої товариші вже давно в апеляції, а мені не повело ся, таке вже моє щастє зателепане, хоч можу вам показати моє сьвідоцтво, що я зложив іспит на судію *sum arlauso*. Так, так, доля була мені все мачухою. І я ні за що ні про що опинив ся аж тут...

— Я знаю, — говорив він далі по павзі, підчас якої слідив, яке вражінє зробить його бесіда на Копачеві — що я вам несимпатичний від першої хвилі, що ви були против мене упереджені..

Копач хотів тому перечити, та Журавський не дав йому прийти до слова.

— Не перечте мені, я се знаходжу дуже природним. Бачите так: кождий антиалкоголіст не любить того, від кого воцяє яким будь алькоголем. Та повірте мені, — впрочім самі переконаєтеся — що я не п'яниця. Часом люблю випити в товаристві склянку вина, але то тільки часом. Та скажіть мені, будь ласка, що в такім Вишнівчику робити? Одуріти прийшлося би, як би чоловік не поговорив та не забавився з такими неграмотними людьми, як аптикар, почтар, або той третій. Як би я мав відповідне собі товариство, от пр. вас, я би на тих анальфabetів і не поглянув, а так що маю робити?

Журавський розжалобився. Він устав з крісла, почав ходити повагом по кімнаті і тяжко охав. Копач приглядався йому мовчки, немов студіював його. Глядів за ним цікаво, як природник, що приглядаєся незвичайному поведенью знаного йому добре зв'язка. Копач знав добре, яка птиця Журавський, знав і те, що без причини він не був би такий солодкий, не сповідався-б перед ним. Він пізнав зараз, що Журавський грає перед ним комедію, але по що? Він знав, що всі злочинці грають перед судією слідчим комедію, щоб себе показати просто ангелами в тій лише цілі, щоб відвернути від себе підозрінє. Але чому саме Журавський вибрав собі його за судію і для чого хотів себе показати таким добрим, на те звернув Копач усю свою увагу...

— Могло би здавати ся, -- говорив далі Журавський стаючи біля печі, — що я не люблю хлопів, що їх нищу... Га, най мене Бог за се судить, чи я їм не найбільший приятель. Прошу переглянути всі мої цивільні справи: вони всі покінчені добровільними угодами, щоб народ не деморалізувався і не тратив часу на волокиту по судах. В карних справах я караю остро, аби людей поправити. Так, коли йому раз порядно всуну, коли раз посидить собі в зимнім арешті, то десятому закаже грішити... а якже...

Копач мав охоту розсміятися на голос та снитати, чому-то доси повіт не поправився і все ще достарчає людей до поправи, але вдержався, а Журавський говорив:

— Повірте мені, мій друже, що на нашого хлопа треба ще бука. Він усе ще як темна дитина блукає ся між правою дорогою

і манівцями, і лише острими карами можна його уцівілізувати, так як диких звірів можна витресувати лише шпіцрутою...

Копач запаленів на таку зневажливу бесіду. Та-ж він теж вийшов з між тих ганьблених хлопів і вийшов у люди без бука... Та-ж він зневажав його самого, його батька, його братів. І се сьмів говорити в його присутности сей мерзений чоловік, що на кожному кроці його кривдить! Він знав дуже добре, що угоди за-ключає ся на силу на те лише, аби справа не пішла перед висшій суд, що за дрібну провину, навіть не доказану, карає ся людий місячними арештами на те тільки, аби Журавський мав безплатного робітника в час найгорячішої роботи. Все те Копач добре розумів і чудував ся безличности свого шефа. Мовчав, а Журавський плів далі.

— Наш хлоп здеморалізований, розпитий, нездібний для жадної цивілізації, ним треба орудувати як неслухняною дитиною. Розуміє ся, борони Боже робити йому кривду, але не дозволити йому брикати, бо нас усіх поріже при даній нагоді... а всяка хлопська просьвіта, і т. д., то все ляріфарі...

— Пан начальник прийшли до мене в якимось ділом, — перебив Копач, бо йому вже остогидло слухати. Він гидив ся Журавським тепер ще більше ніж доси.

Журавський став і видивив ся на Копача в докором, немов хотів запитати: — А що, не любо слухати вам правди?

— Ага! Дійсно так, я справді хочу поговорити про новий поділ праці, який я гадаю з вами завести. Ото-ж мені йде о комісії. Я не користолюбний чоловік, і коли я доси вашому попередникови не приділяв комісій, то лише для того, аби якої дурниці не зробив. Тепер иньше діло. Мені остогидло на старість товкти ся фірами по селах. Я радо відступлю се вам. Мені й не так то дуже треба. Богу дякувати, моя пенсія мені цілком вистарчає, ми-ж бездітні, а вам при авскульптантським адюті прийшлось би тонко свистати. Для того я дуже радо, дуже радо відступаю се вам.

Та йому стало таки в тій хвилі жаль, що відступив усе відразу, тому поправив ся зараз:

— Розуміє ся, що на вас не звалю цілого того тягару, і я деколи мушу поїхати, бо би люди в повіті забули, що я живу.

Мій уряд начальника повіту вимагає того, аби тут і там показати ся. Мушу заєдно держати, так сказати-б, руку на пульсі цілого повіту, бо я за нього відповідаю, а якже, перед начальством і власною совістю, але тим не журить ся, буде для нас обох досить. Тут, бачите, хлопи такі завзяті, що нерас і два-три рази треба виїздити до одної справи. Нашому мужикови аж лекше, коли видасть гроші за комісію „на ґрунт“, а якже. Ну... *volenti non fit iniuria* — хай платить, коли свербить... Тут з комісій, хочби лише в половини комісій можете мати річно чотири свої пенсії, а якже, бо тут хлоп богатий і ховає гроші в скриню.

— До чого ся потвора гне? — подумав Копач.

— Я те все роблю з вичливости до вас, мій друже, бо ви мені подобаете ся. Бачите самі, що я міг би не дати вам нічого, бо не багато таких начальників, щоб ділили ся комісіями, а я ділю ся радо, аби завести між нами товариську гармонію.

— Буду робити все, що мені буде приділене, — сказав Копач замісь подяки.

Журавський ніби не звертав на те уваги.

— Лише для дружби се роблю, так, так... От учора прийшло між нами до суперечки цілком непотрібної, признаю се, як і те признати мушу, що я непотрібно рассердив ся. Бачите, чоловік часом не може над собою запанувати, особливо хто такий запрацьований і нервовий, як я. Нерас найменьша дурниця обсипле чоловіка гранею. Забудьмо про се і будьмо собі приятелями...

Журавський наставив руку до Копача. Копач мусів побороти всю свою відразу, яку почував до сього чоловіка, заки байдужно простягнув йому свою руку. Журавський був тим задоволений. Його лице заясніло.

— А я думав, що ви вже пожалували ся на мене висше.

— Мені ані снилось жалувати ся.

— Хиба-ж? Ось мені чесний чоловігя! Другий на вашому місці був би за таку дурницю во три доноси післав і до Тернополя і до Львова. Я вже мав раз такого адюнкта, ще як я був у Лопатині, що на мене писав доноси. Але зле на тім вийшов. Були слідства, його нагнали, а мені нічого не стало ся...

— Я до таких людей не належу, щоб задля дурниць писати. В таких випадках, коли-б мені хто дуже наступив на ногу, я готов в горяча сам собі справу зробити...

— Ого! Ви би зважили ся на свого настоящего руку піднести?

— Мені се байдуже, хто би се був. Я би лише бачив тоді перед собою свого зневажника!

— Ба! А наслідки? Ви горячо купаний чоловік! А кар'єра?

— Начхать на кар'єру. Я для кар'єри не служу, і дебудь зароблю собі стілько, що жити-му.

Журавський замовк. Його дальша бесіда не інтересувала. Довідав ся від Копача, що не зробить ужитку з того, що було вчора, і се йому вистарчало. Але ціна, за яку довідав ся про се, була трохи за велика. Половина комісій, то значило більше-менше 800 зл. нетто. Журавському стало жаль, що так поспішив ся, але вертати було ніяк. Той завзятуший хлоп готов потім на нїм при нагоді помстити ся. Та ще одно не подобало ся Журавському. Треба бути ще обережним, бо той брус готов деколи кинути ся на нього, а він вельми бояв ся за цілість своєї особи. Журавський попрощав ся і вийшов.

Коли Копач розповів сю розмову о. Іляріюнови, той сказав:

— Бережіть ся, господине, бо він на вас заставив якусь лапку. Такий глитай даром не позбуває ся так значного доходу.

— Я собі то зараз подумав, — відповів Копач, — але з'їсть він чорта, поки мене зловить...

VIII.

Копач дожидав нетерпливо вістки з Самбора, а коли йому товариш визначив день, коли мама приїде, він дуже нетерпливив ся і числив години. У о. Іляріона попросив залубень, бараниці, і вислав усе те на стацію до Тернополя. Зараз по урядовій годині по полудни взяв палицю і вийшов напротив матери на дорогу, що веде з Тернополя. Днина була дуже гарна і місячна. Мороз скрипів під ногами. Копач пустив ся незнайомою собі дорогою, та в нього було тільки й гадки, що недалеко стріча в мамою.

Він дуже радів, що знов мати-ме дорогу людину у себе і гордив ся тим, що має змогу удержати при собі стару маму. Копачеві й на гадку не прийшло, що може серед широкого по-

дільського степу заблудити в снігу. Він ішов за слідами, які вижолобили мужицькі сани.

Аж серед зимової мертвеччини почув ся напротив Копача дзвінок від залубнів що раз то виразійший. У Копача забило серце живійше і він приспішив ходу. Він напружив свої очи, поки не побачив чорний предмет, який до нього наближав ся. Почув і форкане коний і балачку людей.

Се справді їхала Копачева мама. Коли зрівнялись, Копач задержав залубні і кинув ся прожогом до саний.

— Мамо, мамунечко, ви вже хвала Богу тут.

— А то ти, моя люба дитино, мій Остапку солодкий.

Стара ровгортала кожух від лица і обняла його задеревілими руками за шию пригортаючи до себе.

Тревало се кілька хвиль. Нічого до себе не говорили. Копач цілував палко мамину руку. Обое забули про сьвіт, забули, що стоять у снігу серед широкого поля. Аж фірман перебив їм:

— Та най пан сендзь сїдають, то поїдемо, бо коням зимно і не хотє стояти.

Копач виліз на залубні і примістив ся біля матери. Конї рванули з місця і помчали стрілою. Копач не знав, про що питати маму.

— Як же ви, мамо, заїхали?

— Добре, Богу дякувати. Той пан, що ти до нього писав, такий добрячий, як рідний син. Усе поміг менї. Я ті річи попродала, бо він менї порадив, що не оплатить ся возити. Сама колія коштувала би більше, ніж то всьо варто. Лише твої книжки і папери ми забили в скриню і вони приїдуть колією.

— А що чувати в Самборі?

— А Господь знає. Те, що тебе би цікавило, я не знаю, а знов те, що я знаю, тебе не буде цікавити... Самбір стоїть, як стояв...

Копачеви було дуже спішно до дому. Він і не зміркував ся, що так далеко зайшов.

— А як тобі, мій сину, живеть ся тут? Ти здоров? Я така була за тебе неспокійна...

— Я здоров, мамо, зовсім, а як живу, то самі зараз побачите.

Саме в'їздили до села і за хвилию станули перед воротами. Копач зліз із саний і поміг мамі злазити. Він узяв її наперед себе і всадив із саний.

— Ой, синку, та що робиш, та надсадиш ся...

Така сила заїмпонувала фірманови.

— У пана не аби яка сила. Я собі також не согірший силач, а такої штуки я би не потрафив.

Копач не зважав на ті похвали і ввів матір до хати, та тут застали милу несподіванку. В хаті сидів о. Іляріон з їмосцею, а в кухні ладила їх кухарка вечеру...

— Ось мої добродії! Мамунечко, наш парох, а се моя довго виждана мама...

— Витайте нам, витайте, — говорив о. Іляріон. — Ми до вас, господине судія, прийшли на вечеру, а що у вас нема кому зварити, то моя їмость свою кухарку до того заставила...

— Просимо дуже, — говорив радий Копач роздягаючи маму в кожухів і хусток.

Копачиха випростувала ся і простягала задеревілі руки, поправила хустку на голові і перехрестила ся до образів.

— Слава-ж тобі Господи сьвятий, що я вже дома.

— Дома, мамо, дома, — каже Копач і став її цілувати по руках. — Ви тут тепер своя господиня.

Копачиха приступила до гостей і поцілувала о. Іляріона в руку. Їмость не дозволила поцілувати себе в руку.

— Ми тут стерегли вашого сина як ока в голові, панї-матко, — сказав о. Іляріон.

— Най вам Бог за се заплатить, єгомостику! То моя одинока потїха і підпора в старости... Се твоя хата, мій синочку? — каже до Копача оглядаючись...

— Ліпшої не можна було тут винайти, — каже о. Іляріон, — бо тут село...

— Село? Слава-ж тобі Господи. Я й не надіяла ся, що буду жити ще коли на селі, бо звичайно на селах судів нема, а я вже не хотїла би з моїм синочком розставати ся, а в місті то мені якось нїяково. Я така в місті чужа, що до нікого і слова по людяному заговорити. Все те в місті вважає себе чимось висшим, то й не хоче глянути на мужичку.

— За такими людьми, що не хочуть на вас дивити ся за-
для того, що ви селянка, нема що банувати, — каже їмость. —
Ви через свого сина стоїте на тім місці, де й він.

— Таки так, що мене Бог поблагословив дитиною. Таке то
було слабосильне, марне, нездале до роботи, я так журила ся ним
в моїм покійником, а воно ось що, вийшло на чоловіка, на пана,
тай матери простої не цурає ся. — Вона взяла Остапа за голову
і стала його цілувати та гладити по голові...

— Тобі дитино і голови не було кому вишити як слід. Ну,
ну, зараз завтра вишию, і кучері мої дорогі вичешу.

Вона говорила до сина наче до малої дитини. Не зважаючи
на присутних вона придёржувала його голову в своїх руках.

О. Іляріон дивив ся на ту сцену залюбки з сіяючим лицем.

— Вибачте, панство, мені, простій жінці, що я так роблю,
але я мого Остапа так давно не бачила, не пестила, не цілувала,
а се для мене найбільше щастє. Бо то, прошу панства, не багато
таких матерій в простого стану, щоб могли так пестити своїх
синів, що в пани вийшли. Я вже різне бачила і чула, а буває
таке, що хлопська дитина як вийде в пани, то на своїх батьків
у сіраках і глянути не хоче... Ой бачила я таке, бачила...

Тимчасом кухарка накрила стіл і заставила до вечері.

— Яка я рада, що я не в місті, а на селі! Тут можна і го-
сподарство маленьке завести. А мені так за тим навкучило ся. Тут
можна і поросятко, вибачте, і курочку вигодувати, а то так банно
на серцю, так скучно, як нема в хаті живого сотворіня... Тут би
можна і коровицю тримати, як би так кавальчик огородця...

— Ні, мамо, сього не треба. На корову у мене нема гро-
ший, а молока тут дістане всюди. А в тім ми тут не на віки
прийшли, треба буде може незадовго знов перевозити ся далі,
а що тоді з коровою робити? Але порося і курку, то будемо
мати, за се я вже постарая ся.

По вечери панство Іляріони попрощали ся і пішли, запро-
шуючи Копачів на завтра до себе на обід, бо ще не можна буде
дома розгосподарити ся.

Коли відійшли, Копачиха каже :

— Моя дитино, я би десь припочила трохи, бо я дуже
втомлена. Я виїхала в ночи з Самбора... От я таки піду зараз до
кухні...

— Але-ж мамо, тут є инше місце для вас. От там! — він пішов зо свічкою до алькирчика, а Копачиха пішла за ним. Тут було тепло і все прилагоджене для вимогів старої жінчини.

Копачиха клякнула перед образами і стала молити ся.

Копач вернув до першої хати, де стояла його постіль, позамикав двері і ліг спати...

— Останку? — каже мати з другої кімнати.

— Що мамо?

— Тебе тут люблять люди, правда?

— Я за тим не розпитував, мамо.

— Але я розпитувала по дорозі того чоловіка, що мене віз. Він мені казав, що тебе селяни люблять як рідного, що ти їх обороняєш від усякої напасти, що Бога за тебе молять. Тут має бути той старший судія дуже поганний чоловік, його страх люди не люблять і проклинають, а від коли ти тут настав, то їм наче небо отворило ся...

— А що ви ще з ним балакали?

— Він гадав, що я попадаю, і став мене звати їмосцею. Мені сьмішно стало, та я йому таки по просту скавала, що я не жадна попадаю, лише проста мужичка, а ти таки мужицька литина...

— А він що на те?...

— Він дуже чудував ся, що ти так за мною розпадаєш ся. Оповідав мені, що тут таки один ґазда давав сина вчити і вивів його в пани, а потому той панич і знати їх не хотів, забув по своєму говорити. Десь колись прислав там кілька ринських матерівдові, але нічого нею не турбував ся, а як раз вона поїхала до нього десь до Львова, чи щось, то дуже сердив ся, не хотів її в хату пустити і зараз її виправив до дому, та наказував, аби більше не показувала ся...

— То був якийсь поганець...

— З великою панею оженив ся, то може йому жінка не дозволила братати ся з мужицтвом...

Замовкли.

По хвилі знов Копачиха:

— Остапе? Чи ти спиш?

— Ні, мамо.

— А коли ти, сину, гадавш женити ся?

— Ще час, мамо, не було-б ще в чого жінки удержати. Зажду аж буду старшим в уряді.

— Я і тішу ся тим і дуже бою ся, яка тота буде твоя жінка. Я би так бажала невісточки, але доброї, любої, може би мені довело ся і унучаток поголубити. Та як нагадаю, що тота невістка може буде велика пані, буде цурати ся мужицького стану, та ще в хати вижене під пліт, то мені так лячно, що трохи не заплачу...

— Успокойте ся, мамо, вона буде вас любити як рідна дитина. Вона вже знає і вже вас любить тепер, за се вам ручу...

— А вона-ж піде за тебе, ти вже з нею говорив?...

— Певно, що так, я не звик горобців на вербі продавати. Вона певно вийде за мене, як лише вістану адюнктом...

— Дай то Боже.

Остап хотів ще поспитати у матери, чи не чувала що за його любку, та нагадав, що тамта в Перемишлі, і не питав нічого.

* * *

Коли Копач прокинув ся, то Копачиха вже порала ся коло сніданя. Вона принесла йому каву до постелі.

— Та що ви, мамо, робите! Ви зневолені дорогою, я би повинен для вас сніданок зладити, не то що...

— Ні, ні сину, сніданок то бабське діло і я вже так буду робити, доки зможу рушати ся...

Копач зібрав ся і йшов до суду.

— Сину, — каже стара Копачиха, — чи ми справді мусимо сьогодні йти на обід до сьвященика?

— А вже-ж, мамо, коли просили, випадає нам піти. Впрочім то такі чесні люди, що не випадає робити їм прикрости і не піти. То єдині зичливі для нас люди тут... А ви мамо не маєте охоти йти?

— Та ні, сину, я піду, певно, що нечемно було би цурати ся. Я лише тому питала ся, бо я цілу дорогу думала над тим, якого то борщику і пиріжків тобі сьогодні зварю на обід. Тямиш, було, з яким смаком ти їх заїдав, коли було приїдеш на село, ще як школярем був...

— Тяплю, мамо, тяплю, ще й нині слинка до рота набіжить, коли згадаю... А ті пироги печені на капустянім листку, тямте, мамо?

— Будуть сину і пироги печені, всьо буде, заживемо тут, у тій закутині щасливо.

Копач поцілував маму в руку, а вона аж розплакала ся з радощів та цілюючи його в голову перехрестила.

Копач пішов до своєї роботи, полишаючи маму в хаті.

[Далі буде].

Франк Норріс.

 В И Р.

Повість із американського життя.

Часть друга.

I.

Одного ранку в цвѣтні почав ся торг на пшеничному ринку пять мінут перед ударом гонга; юрба в біржі була така велика, що переповнила її і ровсипала ся в просторі між пшеничним і житним ринком, витиснула купців вівса з їх звичайного місця. Вчора замкнено ринок при ціні майової пшениці $98\frac{5}{8}$, а „бики“ заповідали, що за добу здійснить ся таємна легенда про „доларову пшеницю“.

Воєо вказувало на живу діяльність. Протягом остатніх шістьох місяців діла ні на хвильку не спиняли ся. Атмосфера біржі була повна електрики; вона іскрила ся, як шампан, або похожа була на верхівя гори при сході сонця: свіжа, дріжуча.

„Невідомий бик“, по всіх вказівках усе ще ділав; увесь ринок висів на його рогах; від часу до часу давав ся чути його несподіваний напір, могучий, грізний, коли він підкидав пшеницю новим ударом. „Прихвостні“ — дрібні „бики“ аж сьяли. Вони встоювали за своїм невидимим, таємним приятельом, що з дня на день, з тижня на тиждень збогачував їх. „Медведів“ майже не було слідно. „Великий бик“ одним могучим виступом витиснув їх майже зовсім із ринку. Вони відступили і лише з далека осьмілювали ся показувати кігті. Досить було „великому бикови“ нагнути карк, щоб приборкати кожду пробу нападу або супротивлення. А тимчасом із Ліверпуля, Парижа, Одеси, Будапешту все голос-

нійше доходив попит за зерном, за поживою для багатолюдних улиць і опустілих сіл Європи.

Кілька мінут перед отворенем ринку Чарльз Креслер сидів у кімнаті для публіки і докурював свою ранню папіроску. Але ледви почув удар гонга і протяжний рев біржі, що доходив до нього мов шум близького проливу, кинув папіроску і поправцював до головної залі. При столі з пробками наповнив він кишені пшеницею, потім отворив вікно і почав сипати голубам зерно на гранітові віконниці. Підчас коли він стояв і глядів на трепотанє крил, що покрили в одну хвилину ціле вікно, хтось із заду поздоровкав ся із ним і почав розмову.

— А вони знають вас?

Креслер обернув ся.

— А...а! — сказав він. — Здоровлю, здоровлю. Вони мене знають дуже добре. Особливо отся періста голубка. У неї від учора болить крило і коли я за нею не нагляну, вони її відгонять. Отсей на примір волястий лобур. Страшний розбійник. Усю пшеницю хоче сам видзьобати; все йому мало.

— Ну, — ляконічно замітив знов прибулий — не він один.

Співбесідник Креслера, чоловік сорока літ був Кальвін-Гарді Крукс. Він був низенький і худенький чоловік, з темним волосєм і темним, гладко оголеним, трикутним лицем. Брови були тонкі і чорні, а губи так тонкі та поморщені, що виглядали як отвір міцно стягнутої калитки. Лице мало вираз скритий, безпристрасний, холодний.

Він був одітий елегантно; убранє модного крою, біла камізелька, золотий годинник і ланцюшок, дорога шпилька в краватці, а на пальці перстїнь з печаткою. З верхньої кишені жакета стирчав палець нової червоної рукавички.

— Так, — продовжав Крукс, розгортаючи носову хустку, — знайдуть ся й иньші, що ніколи не знають годі.

— Ах! ви говорите про „невідомого бика“.

— Говорю про сього невідомого, проклятого дурня — відповів без обходів Крукс.

— Так — згодив ся Креслер, гладячи свою коротку борідку, — так, він дурень.

Та не всів Креслер промовити дальшого слова, коли Крукс підніс голову.

На пшеничнім ринку шум несподівано страшенно зміцнив ся. Всі купці кричали враз мов один чоловік. Лунали радісні оклики, шапки полетіли в гору. На низьких східцях кричали два маклери приложивши собі долоні до уст, з усеї сили до своїх приятелів, що стояли одалік від них, а над ними, на горішніх східцях кілька людей завзято простягали руки і робили пальцями умовлені знаки, що мали означати зміну в ціні, а вони передавали її товаришам, що стояли в різних кутах будинка. І знов крики зміцнили ся, почули ся гучні „ура!“ і пискливі крики одобрень, а з усіх кінців кімнати бігцем надбігали муштини і хлопці. Посторонні гості на галерії перехилили ся через балюстраду. На ринку віктуалів продажа спинила ся, голови всіх звернули ся в сторону купців пшениці.

— А! — сказав Крукс. — Вони добили ся нарешті.

Показчик на цифербляті несподівано перескочив о один значок і кожний посильний хлопець, кожний траґар, кожний придверник, кожний, чия робота була чим будь залежна від торговельної біржі, почув у собі зворушенє. Новина понесла ся по сьвітї на сотках телеґрафічних апаратів; її викрикувано сотням контор через телефони. З кожних дверей, навіть, здавало ся, в кожного вікна будинка вилітали і розносили ся по місті, по північнім - сходї, по цілім краю магічні слова: „долярова пшениця“.

Крукс звернув си до Креслера.

— Ви можете сьогодня снідати зі мною... у Кінслєя? Мені-б дуже хотіло ся поговорити з вами.

Креслер обіцяв ся, і Крукс зараз же з сухим поклоном повернув ся на закаблуках і пішов.

В окремії кімнатї у Кінслєя Креслер застав того дня не лиш Крукса, але й його компанїона Свінея і ще свого старого і дуже любленого приятеля Фрая.

Свіней, рум'яний, горячий, говіркий Ірляндець, говорив з легким акцентом і додавав до кожної своєї замїтки або свого аргументу слова: „Ви мене розумієте, джентльмени?“ Фрай, Німець з походження, дуже вродливий, з чорними фаворитами і яснїючими насьмішливими очима. Всі три були члени торговельної біржі і все стояли по сторонї медведїв. В дійсности вони були їх ватажками. В трійку, як говорив потім Креслер, могли-б вони легко закупити весь західний кінець Чикаґа.

За сніданем з простодушністю, яка поразила Креслера, без церемоній заявили вони, що наміряють виісти „невідомого бика“ з ринку і пропонували Креслерови, аби пристав до їх спілки.

Крукс, у яким Креслер бачив ватажка, на завершене всіх аргументів Свіней сказав з очима без життя, як у риби, голосом проймаючим, мов голос судьби:

— Я не знаю, хто сей великий „бик“ і наплювати мені на нього. Але він недогідний для моєї книжки, і я хочу, щоб його не було на ринку. Ми дали йому поступати по своєму три або чотири місці. Ми обчислили, що можемо допустити його до долярової ціни. Майові транзакції покінчили ся нині рано при ціні доляр і одна осьма... Тепер ми спинимо ся.

— Але забуваєте — поспішно сказав Креслер, — що я не спекулянт.

Фрай усміхнув ся і поклепав Креслера по руці.

— Мені здаєть ся, Чарлі — сказав він, — що тут не прийде до жадних особливших спекуляцій...

— Ми, панове, — закричав Свіней, потрясаючи виделцем — самою подачею витиснемо його з ринку, ось що ми зробимо! По просту затопимо його, голубчика, на ринку... Розумієте мене, джентльмени?

Креслер похитав головою.

— Ні — відповів він. — На мене не числіть. Я давно покинув спекуляції. Надто продавати на тім ринку... не потребую вам говорити, яке се різико.

— Пекельне різико! — буркнув Крукс.

— Але тепер я поясню вам, Чарлі — почав Фрай.

Два иньші розмовники відсторонили ся від розмови. Крукс швидко відійшов. Свіней приставив крісло до стіни, заложив руки за голову і слухав, як Фрай викладав плян організації партії і головні точки атаки. Він говорив майже півтора години і по тій розмові стіл був покритий ріжними письмами, листами, контрактами, записками, статистичними таблицями і т. д.

— Ну, — сказав вкінці Фрай, — ну, Чарлі, зрозуміли ви, в чім діло? Що думаєте про се?

— Се незвичайно бистроумний плян, — відповів Креслер. — Ви не можете програти, особливо при помочи Крукса.

— То приступайте до спілки?

— Не числіть ні на що, — твердо сказав Креслер. — Я не спекулюю.

— Але чи подумали ви ось про що — сказав Фрай, і почав представляти ціле пропозицію з нової точки і закінчив окликом: — Чарлі! Ми здобудемо для себе непохитне становище.

— Мені не треба, Біллі Фрай, непохитного становища, — відповів Креслер. — Ось що, Біллі, не забувайте, що я старий воробець. Ви — молоді хлопці. У мене є гроші, є невеличке діло, і я хочу постаріти ся в спокою. Я також свого часу кидав ся; се було, коли ви ще оба бігали в коротеньких штанятках. Тепер лишіть мене в спокою, шукайте кого иньшого.

— Навіть не думаємо! Нас ошукають! — скрикнув Свіней. — Слухайте! Ви боїте ся, що ми не зможемо підкупити „Торгову Часопись“. Та вона у нас у кишени. Ви думаєте, що Крукс не може викликати медвежого настрою серед публіки? Йому треба лише пальцем кивнути! Та у нього вже тепер усі комерціалні стовпці часописий в аренді. Ви думаєте, що він не може за два дні засипати ринок наказами продавати? Ви думаєте, що ми не будемо тепер держати ся один другого? Се зовсім не штука. Ну, тож послухайте...

— Ви нічого нового про свій плян не в силі сказати мені — заявив Креслер. — Ви напевно виграєте. Крукс і К-о те саме що Ротшільди — їх не знищити землетрясенем. Але я постановив собі тому кілька літ стояти осторонь від спекуляцій і хочу додержати свого рішення.

— Ей, годі крутити, Чарлі, — добродушно сказав Фрай. — Ви боїте ся.

— Я бою ся? Чого? — запитав Креслер. — Спекуляцій? Справді, бою ся; і коли ви дожите до моїх літ, коли перебудете три паніки і співнаєте, що значить мати „корнер“ під ногами — тоді почнете також бояти ся спекуляцій.

— Але припустім, що ми можемо вам доказати, — несподівано сказав Свіней, — що ми не спекулюємо, що спекулює сей біснуватий „бик“?

— Я прийму уділ у всякім законнім торговельнім підприємстві — відповів Креслер встаючи із за стола. — Коли ви переконаєте мене, що ваша спілка не спекулятивна кліка, я приступлю. Лиш я не бачу, щоб ваше діло було чимось иньшим — не спекуляцією.

— Хочете завтра навідати ся сюди, поговорити з нами? — спитав Свіней, коли всі надівали пальта.

— Се ні на що не придасть ся — сказав Креслер.

— Ну, всьо одно, лише прийдіть, — налягали ті два. Вкінці Креслер обіцяв.

На порозі реставрації вони розстали ся і оба біржевики гляділи на широкі плечі Креслера, поки сей не пропав їм з очей.

— На правду він уже наш, — заявив Свіней. — Я його завтра оброблю. Хто був спекулянт, той лишить ся спекулянтом до смерті! Він видав себе, коли сказав, що боїть ся спекуляцій. Нічого вам бояти ся річи, яка вас не захплює... Ви мене зрозуміли тепер, що?

— Так — замітив Фрай — треба нам його втягнути.

— Та скажіть бо мені, — сказав Свіней, — се для мене новість. По що Круксови так конче захотіло ся мати його? Я того собі не конче бажаю. Ми обійдемо ся і без нього. Він, знаєте, не такий надто багатий.

— Ні, але він постійний, консервативний чоловік, що купує за готові гроші і цілі роки не брав ся до жадної спекуляції. Круксови треба таких елементів у партії, поки вйде в зносини в Стайрсом і К-о. Від них ми можемо дістати багато гроший, а вони боязкі і обережні. Коли до спілки приступить Креслер, то се надасть їй серйозний, консервативний характер. Полишіть Круксови провід, він своє діло знає.

— Слухайте, — скрикнув Свіней — я думав, що Крукс пояснить нам сьогодні; він повинен знати, хто сей „великий бик“.

— А вже ж знає — відповів Фрай, — і в свій час скаже. Та я думаю, що й я знаю, хто се. Недавно продала фірма Гретрі, Конверс і К-о велику партію пшениці до Ліверпуля, а ся фірма вже много літ веде інтереси Кертиса Джедвіна.

— Що? Джедвін? У! За великою ж рибою ми гонимо ся!

— Лиш слухайте — упередив Фрай — важна точка: Креслерови про се ані мур-мур! У всякому разі доти, доки він не зайде так далеко, що назад вертати буде неможливо. Вони в Джедвіном, як говорять, великі приятелі. Прощайте. Ось знов дощ. Побачимо ся завтра за сніданем.

Коли Креслер звернув на Ля-Саль-стріт, дрібний дощ переминив ся на зливу, і він ледво встиг сховати ся під дах Ілліной-

ського треста, щоб не промокнути до нитки. Всі піхотинці, що були недалеко, збігалися туди-ж і в їх числі Креслер з задоволенням побачив Джедвіна, що бігцем прибіг із вузкого переулка, де містилася каварня Великої Тихоокеанської гостинниці.

— Здорові були, Дже! — закричав він йому. — І повелів Господь рибі, і вона викинула Йону на сушу.

Оба приятелі довго стояли під дахом ганку і дивилися на прохожих.

— Ну, — сказав вкінці Креслер — бачу, що ми нині рано догралися до „долярової пшениці“.

— Так — відповів Джедвін, киваючи головою, — до „долярової пшениці“.

— Я думаю, вам гірко тепер, що ви не в інтересі? — продовжав Креслер.

— О ні! — відповів Джедвін, відкусуючи кінчик папіроски. — Ні... я... я дуже задоволений.

— І на сей раз се вже раз на все?

— На все.

— Так — почав Креслер — очевидно хтось другий продовжує ваше діло. Маю на думці „невідомого бика“. Всі стараються тепер довідатися, хто се. Впрочім Крукс сказав мені — знаєте, Каль Крукс, — що й йому не цікаво знати, хто се. Крукс також стоїть одалік від ринку — і не наміряє виступити, поки як говорить, страшний бик не втомить ся. Не можу зрозуміти, хто се той великий бик.

— Нема жадного „великого бика“ — брехав Джедвін. — Просто цілий ряд великих покупців, а може сам ню-йорський „рінг“, що ділає через Гретрі. Я не знаю; я скажу, як Крукс, що й знати не хочу, бо сам не граю. Земельна власність дає стільки роботи, що про щось инше й думати ніколи; від світу до ночі приходиться займатися нею. Говорю вам, Чарлі, що Чікаго ще о половину не виросло. І знаєте, що я завважив? — міста ростуть на захід. У мене тепер провадиться будова на передмістю на західній стороні — чудо! Ну, дощ, здається, затих. До побачення, Чарлі, кланяйтеся жінці від мене.

Розійшовши ся з Креслером, Джедвін пішов до своєї контори. Але заледво сів до стола, його покликано до телефону.

— Се ви, Дже? — запитав змінений телефоном голос Гретрі.
— Що до тої пшениці з Дулута — я купив її для вас.

— Добре, — відповів Джеквін і додав: — Мені треба поговорити з вами.

— Я лише що хотів се предложити вам, — відповів маклер.
— Прийдіть сьогодні вечером до Великої Тихоокеанської. Але в теперішніх часах ліпше, щоб не бачили нас разом. Не питайте за мною, йдіть просто до курильні — я там буду. Я жду нині на відповідь із Мінніполіса о пів до шостої. Нам ліпше говорити, коли я вже буду мати відповідь. Ви можете почекати?

— Я хотів їхати домів, — відповідав Джеквін. — Вчора я не обідав дома.

— Се важна справа, — упередив маклер. — А коли я буду говорити з вами через телефон вашого дому, все хтось може підслухати.

— Добре, — згодився Джеквін. — Я відложу обід на завтра. До речі, я сьогодні стрітив Креслера, Сем, і мені видалося, що він підозріває; немов би хтось...

— Перервіть розмову, — почувся голос маклера. — Сьогодні вечером побачимося.

Пів години потім покликано Льюру до телефона.

— Не прийдеш сьогодні домів? — скрикнула вона в відповідь на заяву Джеквіна.

— Неможливо, любко, — відповів він.

— Але чому-ж? — налягала Льюра.

— Будівляні діла і в кредитовому банку.

— Я знаю, що се не тому. Чому ти не можеш поручити се Гретрі?

Але в тій хвилі нагадав собі Джеквін осторогу Гретрі і швидко перервав.

— Я мушу йти, Льюро. Прощай. Завтра в день побачимося, я поясню. Прощай!

Замість прощання почувся в телефоні слабкий стук, немов затріснено дверці. Джеквін догадався, що Льюра сердита.

Час минав. За тиждень пшеничний ринок, дійшовши до ціни одного доляра, ввійшов у спокійнішу течію. Глибоко в низу, під приливом і відпливом течій, працювали мовчки великі сили устальюючи на ново „положене“. Мільйони долярів пішли в рух, аби за-

володіти мільонами кірців пшениці. При кінці третього тижня того місяця доніс Фрай Круксови, що Креслер „пристав“ і група як стій почала переговори з великим банкірським домом Стайрсів. А тимчасом Джедвін і Гретрі не надіючися ніякого супротивлення, користуючися можливістю утворити „корнер“, досить супокійно збирали зерно. При кінці марта скупив Джедвін за готові гроші добру половину пшениці в Дулуті, Чикаго, Ліверпулі і Парижі — всього коло двадцять мільонів кірців; і разом з тим спродав таку саму скількість липневих замовлень. Володіючи в дійсности пшеницею яка лиш де була, він не міг програти: коли пшениця подорожшає, то його двадцять мільонів кірців наберуть тим більшої вартости; коли ціна впаде, він може покрити свої продажі з зиском. І весь час він усильно купував майову пшеницю, поки з книг Гретрі не показало ся, що він має понад двадцять мільонів кірців пшениці, яку повинні були йому доставити в тім місяці.

Сі операції не лише забирали весь його час, але захоплювали всі його думки. Ще недавно видавало ся йому утяжливим володіти п'ятьма мільонами кірців, здавало ся, що се вимагає пильної уваги, а тепер приходило ся йому наглядати, управляти і справляти велитенську силу, що лежала нерухома на сорокмільйонній лінії. Часами він згадував того Кертиса Джедвіна, що весною, в році свого шлюбу купив пригорщу пшениці, мільон кірців, і думав, що зробив „велике“ діло. Від тоді він став иньшим чоловіком. Тоді він не вірив у спекуляцію; тепер відкрив у собі силу і здібности, яких перше в собі навіть не підозрівав. Він міг управляти пшеничним ринком у Чикаго, а чоловік, який міг се робити, міг без чванства уважати себе „великим“. Він знав, що переріє їх усіх — Гретрі, групу Крукса, надутих ревучих „медведів“, усіх людей на торговельній біржі. Він був сильніший, більший, бистроумніший від них усіх. За кілька днів вони побачать се, коли довідають ся, що не маючи в руках пшениці, яку вони обов'язали ся доставити, можуть дістати її лиш у нього і то по такій ціні, яку він подиктує їм. Він може тоді жадати сто доларів за корець, коли покажет ся, що вони мусять дати йому ту ціну під страхом банкрутства.

Його ум скупив ся виключно і безупинно на одній речі — на майовій пшениці. Вона була в нього на думці, коли він будив ся; супроводила його в часі скорого раннього сніданя; в ритмічній тупоті коний, що везли його до міста, йому причували ся

звуки: „ пше-ни-ця, пше-ни-ця“. Як лиш входив на Ля-Саль-стріт, шум торгівлі доходив до нього як рев потоку пшениці, що сипала ся із західних ферм через Чикаго до млинів і склепів Європи. Там, при кінці вулиці зривав ся бурєю сильний потік зложений із сорока мільонів, а тим потоком він управляє. Минав день, наступала ніч. Треба було обдумати завтрішню роботу, уложити плян на завтра; дрібні несподівані перешкоди, сотки перешкод появляли ся одночасно; що хвиля треба було приймати нові рішення. В часі обіду коні везли його домів, і знов стук копит по асфальті повтаряв непереривно, монотонно: „ пше-ни-ця, пше-ни-ця“. При обіді він не міг їсти. Між поодинокими стравами думав про дневну роботу, розбираючи її він безперестанку задавав собі питання: „ Чи добре я поступив?“ „ Льогічне се рішене?“ „ Нема в сьому слабої точки?“ „ Що саме значить отся депеша?“ По обіді треба було знов студіювати листи, контракти, статистики, звіти, яких навозив із собою до дому. Інколи приїздив Гретрі, і вони замикали ся в бібліотечі, розмовляли, сперечали ся, укладали пляни далеко поза північ.

Вкінці, коли він запирав входові двері за своїм адютантом і звертав ся лицем до пустого, глухого дому, наступала реакція. Змучений мозок відмовляв послуху, тратив силу; безкрая, оловяна втома захоплювала його. Але десь там починало гудіти і бити мов годинник, одна бренькітлива нота, мов гонг, мов сигнал, що викличе завтра на ринку бурю: „ пше-ни-ця, пше-ни-ця“. Хвилево ослаблені нерви знов напружували ся, хвилево змучений мозок знов починав працювати. Він гасив сьвітло, запирав двері. Великий дім спав уже від давна. Джедвін клав ся до ліжка в холодній тиші досьвітків, але лежав без сну, вдивлював ся в темряву, обдумував нові пляни, обдумував доконане протягом дня, і слабі удари крові раз-у-раз шептали змученому мізкови: „ пше-ни-ця, пше-ни-ця. Сорок мільонів, сорок мільонів...“

Дні минали за днями, він видав ся з жінкою лиш ранком і при обіді. Інколи вона сердила ся, гнівала ся, говорила, що він лишає її саму. Але інколи картала себе за нього. Вона немов догадувала ся, що не має права осуджувати його.

— Ти думаєш, що я се з доброго дива? — толкував він їй. — Ти того не знаєш, не розумієш... Я скупив усю пшеницю! Господи Боже мій! — пшениця примусила мене скупити її. Тепер я не можу покинути, хоч би й як хотів. Їхати сььогодні вечером

до театру з тобою і Креслерами? Так ти-б ще покликала мене їхати до Ерихона... Візьми собі на моє місце того Корфеля.

Так і стало ся. Корфель, діставши запросини, прислав пані Джедвіновій велику китицю рож; по представленю все товариство обідало в його квартирі. Пізно в ночі він повідвозив усіх дам — м-с Креслерову, Педж і Льору до дому.

Дивним графунком Корфель був одиноким їх кавалером. Лендрі був хорий і лежав у ліжку. Щоденна робота на біржі так неретомшила його, що лікар закавав йому виходити з дому. М-с Креслерова заявила, що її муж чимось зайнятий останніми днями і зовсім постарів ся.

Коли наближали ся до дому Джедвіна, побачили, що в бібліотеці ще сьвітло, хоч була вже майже північ; м-р Джедвін ще не лягав.

Льора затремтіла. Що собі думає сей чоловік? Ніч по ночі замикаєть ся і бібліотеці і працює до дня. Вона не бачить його ніколи. Довгі вечери тягнуть ся без кінця, час гнітить її немилосердно.

— Ви будете завтра вечером дома? — спитав Корфель прощаючи ся з нею в дверех. — Можна мені приїхати і заграти вам?

— Так, так, — відповіла вона. — Так, я буду дома. Прошу, приїдьте.

Карета Льори відвезла артиста до дому. Всю дорогу він непорушно сидів на своїм місці, споглядаючи в вікно і не видячи нічого перед собою. Його папіроска погасла, він виймив другу, але забув запалити її.

— Вона нещаслива, — думалось йому — се не трудно завважити. Нещаслива і одинока. О, як глупо було колись від'їжджати, коли можна було лишити ся. І як нерозумно тепер не мати сил від'їхати, коли не слід лишати ся!

На другий вечер приїхав Корфель до Джедвіна і застав її як звичайно саму. Він привіз із собою том віршів і читав їй голосно Россеті. Нічого не могло бути приличнішого, як їх розмова, але повертаючи домів Корфель пригадав на дорозі одну дрібницю: ані він, ані вона ні разу не спінули про Джедвіна.

День за днем інтереси відділяли Джедвіна що раз більше від його жінки. Корфель знав, що Джедвін тепер часто лишаєть ся на ніч у місті і вертає до дому такий змучений, що зараз по обіді

лягає спати. Більше як коли тепер м-с Джедвін і артист проводили час разом.

Одної неділі, коли були всі в гостях у Креслерів, Льора попросила Джедвіна, щоб у середу винайшов вільну хвилину. Їй так хотіло ся в той день поїздити по парку.

— В середу? — мовив Джедвін. — Люба моя, дорога, я... я на правду думаю що се буде... неможливо... Видиш, у середу... Льора раптово випрямила ся.

— Ну, але ти мовив, — почала вона, і голос її злегка задрожав — ти мовив...

— Голубко, я знаю, що я мовив, але на сей раз не можу. Вона не відповіла нічого. Було темно і він не міг бачити її лиця. Почуваючи неприємне вражіння задля її мовчанки він пустив ся на довгі пояснення, але Льора перервала йому, мовлячи досить спокійно :

— Добре, добре. Ні, я не серджу ся... А вже-ж, коли ти занятий.

— Адже-ж ти розумієш?

— Так, так, розумію — відповіла вона і встала. — Я думаю, нам пора до дому.

— Так, поїдемо — згодив ся він. — Я дуже змучив ся. Багато робив нині, і пити хочеть ся мені. А ти не хочеш пити?

Вона кивнула головою, і коли він пішов у їдальню, вона стояла в темряві і дивила ся у вікно. Вона чула, що лице її горить, а руки стискають ся в кулаки.

— Що? Ви самі — сказав поуз неї голос Корфеля. — Я відходжу і прийшов попрощати ся з вами. — Він простяг руку.

— Добраніч — сказала вона даючи йому руку; а потім несподівано додала : — приходіть до мене. Прийдете? Приходіть у середу!

Серце Корфеля забило ся так сильно, що він почув його навіть у горлі, коли її рука сильно стиснула його пальці.

— Я буду ждати вас у середу — повторила вона.

Він стиснув її руку і потім раптово похилив ся і поцілував її.

— До побачення! — спокійно сказала вона. При дверех почув ся кроки Джедвіна.

— До побачення — прошептав він і відійшов.

Ті дні Льора сама себе не пізнавала. Вона зм'яла ся що хвилі і зміна її настрою турбувала всіх у домі. Часами наповняла вона весь дім веселістю, а потім заперала ся в своїй кімнаті, не хотіла нікого бачити і затуливши голову в долоні плакала, сама не знаючи чого. Та коли надійшла середа, вона над сподіване за-спокоїла ся і розмова з Корфелем ішла свобідно, про поезію, про штуку. Вони оглянули галерію, потім зайшли до Льориної кімнати.

— Прошу, куріть — мовила Льора. — Я знаю, що вам хочеть ся. Сірнички на столі.

Але Корфель виняв із кишені свою сірничницю. Се була гарна коробка в виді серця із старого срібла, з витертою золотою князівською короною. Корфель купив її у якімось складі заставів у Відні. На одній стороні велів дрібним письмом вирізати своє ім'я. Льору зацікавила ся річ, і Корфель подав їй її в руки.

— Думаю, що се коробочка на пахощі — сказав він і висипав собі сірнички на руку. — Подивіть ся, в середині лишила ся ще червона краска і запах ароматів. Навіть сірка не заглушила тих вишуканих старих пахощів, приготованих може сто літ тому назад.

За пів години він відійшов, а вона знов сіла перед вікном і гляділа на парк і на озеро. Швидко по відході Корфеля почувала, як вернула ся Педж з м-с Весельє і Кортон; тоді вона встала і пішла до своєї спальні. Переходячи по при круглий стіл побачила Корфелеву сірничницю.

— Він забув її — сказала вона, тримаючи в руках срібне серце. Вона оглядала байдужно коробку, думаючи про щось инше, а потім положила її назад на стіл.

Джедвін ночував у місті і при першій сніданю Льора займала його місце. Корт, Педж і тітка Весс снідали разом з нею.

— Не маєте нічого передати вашому мужови, м-с Джедвін? — спитав Леандрі збираючи ся до відходу. — Я все бачу його найпершого в конторі м-ра Гретрі. Жадної орудки?

— Ні — просто відповіла Льора.

— До речи — сказала тітка Весс — ми вчора здибали того Корфеля на рові, коли він відходив. Жаль, що ми не вернули скорше. Я ніколи не чула, як він грає на великих орґанах, а вже давно хочу почути. Я вчора й спішила ся до дому, щоб його застати тут.

— Дуже жаль — буркнула Льора; а потім необережно з якоїсь незвісної причини збрехала: — ми весь день просиділи в галерії. Він грав чудово.

Коло одинацяті Льора поїхала верхом до парку, але повернула скоро. Вона несподівано пригадала собі щось і як стій за-вернула до дому, підгоняючи коня. Їй прийшло несподівано на тямку, що сїрничниця Корфеля, з його іменем вирізаним на ній, лежала на виду, в її сьвітлиці, її особливо інтимній кімнаті. Та кімната була до тої міри інтимною, що прислузі заборонено було прятати в ній, вона сама прятала в ній. Лише Педж і тітка Весс сиділи там інколи підчас неприсутности Льори. Тепер їй стало ясно, що тітка Весс або Педж...

Льорі вдарила кров до голови, і вона швьякнула коня нагайкою. Сьвідомість понижаючого положеня ударяла її мов легкі удари нагайки по лиці. Вона могла упасти так низько! Вона, що завсїгда держала голову так високо... Льора як стій стягнула поводи. Ні, вона не буде спішити ся. Доконавши на собі великого зусилля, вона поїхала кроком.

Стискаючи сильно рукою нагайку вона пішла просто до своєї сьвітлиці і замкнула за собою двері. Запираючи в собі дух вона підійшла, з битєм серця, до круглого стола — срібного серця там не було, а в кутку кімнати спала на кріслі Педж. На підлозі біля неї лежала книжка.

З амазонкою в руках, первово стукаючи кінчиком ноги, Льора стояла непорушно серед кімнати, закусуючи губи і тарабаниючи пальцями по нагайці. Вона була оголомшена, жорстока тривога огорнула її, якийсь страх підступив їй під серце. Чи не помилила ся вона? Може сїрничниця лежить десь на иньшій місці, і вона мусить її зараз знайти. Ніколи ще не почувала вона такого пониження, як у сей момент, коли обережно порушуючи ся, здавляючи в собі зворушенє ходила взад і вперед по кімнаті, заглядала в кути, шукала на підлозі, під столами, усюди. Лице її горіло, вона душила ся, руки її то стискали ся то випручали ся.

Але срібне серце з золотою короною пропало. Льора покинула шукати і сіла за стіл в амазонці і шапочці і сотний раз перешукала полицки і коробки; в тій хвили почула, що Педж прокинула ся і дивить ся на неї.

— Ти не бачила мого голутого паперу? — спитала вона. — Меві треба написати лист до м-с Креслер.

— Ні, — відповіла Педж устаючи і підходячи до сестри, — не бачила. А я думала, — сказала вона серйозно, виймаючи з кишені сірничницю — що ти шукаєш ось чого. Я її взяла. Я знала, що ти не бажавш собі, щоб м-р Джедвін знайшов її ось тут.

Льора вирвала маленьке срібне серце з руки Педж і скочила на рівні ноги.

— Ти взяла її! — закричала вона. — Ти осьмілила ся! Що ти хочеш тим сказати? Яке мені до того діло, чи Кертис знайде її тут? Що мені до того, коли він довідаєть ся, що м-р Корфель був тут? Справді він був тут.

Але Педж хоч бліда, була спокійна.

— Коли тобі все одно, що хтось дізнаєть ся, що м-р Корфель був тут, — спокійно сказала вона — то по що ти сказала нам за сніданем, що ви весь день сиділи в галерії? Я думала, що зроблю тобі прислугу, коли сховаю сірничницю.

— Прислугу! Ти! З чим я скриваю ся? — кричала Льора, тратячи власть над собою. — Так, я сказала, що ми були в галерії і ми були. Ми були тут, — тепер пригадую собі — щоб подивити ся, як висить моя картина. Ми зараз потім пішли на долину. Ми навіть не встигли сісти. Він не просидів двох хвилини у моїй кімнаті.

— Він був тут на стільки довго, що встиг викурити пів тузина папіросок, — сказала Педж і показала на попільницю з недогарками і попелом. — Справді, Льоро, — додала вона, — ти викручуєш ся дуже невручно.

Льора вхопила нагайку.

— Не сьмій... не доводи мене до того, щоб я забула себе! — кричала вона стративши власть над собою.

— Мені здаєть ся, — так само спокійно говорила Педж — що з тобою се вже давно стало ся.

Льора кинула нагайку і зложила руки на вхрест.

— Що се значить? — кричала вона блискаючи очима. — Сідай! Сідай і говори, що се все значить.

Але Педж стояла дальше і видержала без змішання погляд сестри.

— Ти хочеш переконати мене, що ти не трівожила ся з тої причини, що сірничниця м-ра Корфеля лишила ся тут?

— Ні троха! — скрикнула Льора. — Ні троха.

— По що ж ти шукала її, як лише прийшла сюди? Я не спала і бачила.

— Тому, — відповіла Льора, — тому... — Але несподівано вона знов спалахнула: — Чи я маю здавати тобі рахунок із свого поведення? Я маю давати тобі пояснення? Все життя ти дозволяла собі судити мене! Але тепер ти зайшла надто далеко... Тепер я забороняю тобі се... від нинішнього дня. Що я роблю, — се моє діло, я не думаю когось радити ся. Буду робити, що схочу, чуєш? — Вона почала плакати і ридане стискало їй горло. — Буду робити, що захочу, що захочу... — в сими словами вона кинула ся на крісло перед столом до писання і кривь плач і ридання повтаряла: — Буду робити, що захочу! І буду щаслива, буду, буду, буду!

— Дорога, найдорожша! — закричала Педж підбігаючи до неї. Але Льора знов скочила на рівні ноги і відтрутила її.

— Не смій доторкати ся до мене! — кричала вона. — Я ненавиджу тебе! — Вона притиснула до висків кулаки, очі її замкнули ся і вона хитала ся то в зад то в перед. — Не смій доторкати ся до мене... Йди, йди від мене. Я ненавиджу тебе. Я ненавиджу сей дім; я ненавиджу се життя. Ви вбиваєте мене. О Боже мій, Боже мій! О коли-б я могла вмерти!

Вона кинула ся на канапку лицем до сукна і ридала. Педж клячала перед нею на вколішках, і положила руку на її плече, але на всі вговорюваня сестри відповідала Льора одним криком, що виходив із затуленого кулаками рота:

— Лиши мене саму! Не торкай ся мене!

Довго старала ся Педж утихомирити сестру; але швидко покинула всякі проби навязаня розмови; вона роздягла її мовчки, принесла з сусідної кімнати води і приложила їй до голови холодний оклад.

Педж знала сестру і стала на тім, що найліпше заждати. І дійсно Льора перестала плакати і сказала слабим, здавленим голосом:

— Принеси мені, дорога, кольтонської води. Мене так страшно болить голова.

Про сей випадок не говорили сестри між собою більше нічого.

Того самого дня вечір, коли Льора шукала собі книжки, при якій можна-б було скоротити довгий вечір, подали їй картку Корфеля.

— Скажіть, що мене нема дома, — сказала вона льокайови.
— Або ні — додала подумавши, — просіть його сюди.

Льора прийняла артиста, стоячи на великім білім килимі при комині; бліда і випростувана вона заложила руки за спину і не рушала ся, коли Корфель підійшов до неї.

— Я не хотіла бачити вас з першу, — сказала вона. — Я веліла сказати, що мене нема дома, але потім я перемінила рішенє. Я маю вам щось сказати.

Він стояв опираючи ся ліктем о масивну дошку при комині, і при остатніх словах бистро глянув на неї. Вони були самі, як звичайно.

— Мені треба сказати вам дещо, — повторила Льора. — Ви мусите перестати відвідувати мене.

Він раптово обернув ся і мовчав досить довго. Вкінці запитав тихим голосом:

— Я обидив вас?

Вона заперечила головою.

Настала знов мовчанка, артист дивив ся на підлогу і тихо бубнив об поруча шкіряного крісла.

— Я знав, що так мусить стати ся, — сказав він — швидше чи пізнійше. Ви справді... маєте слухність. Мені не треба було вертати до Америки. Я повинен був знати, що не можу числити на свої сили. Значить... — він пильно дивив ся на неї; слова котили ся поволи, він говорив майже шепотом. — Значить... Я ніколи більше не побачу вас... ви хочете сього?

— Так.

— Але перед моїм відходом, — сказав він — чи можете сказати мені одно... Я від'їжджаю раз на все, се не може зробити вла нікому — я знаю, що ви скажете правду... Льоро, ви щасливі?

— Ви не маєте права знати се.

— Ви нещасливі — заявив він. — Я бачу се, я знаю се. Коли-б ви були щасливі, ви сказали-б мені се... Коли я обіцюю вам від'їхати і ніколи більше не старати ся бачити вас, чи можу я ще раз приїхати... попрощати ся з вами?

Вона заперечила головою.

— Се так мало, — просив він, — а так багато радості для мене. Я навіть не прошу бачити ся з вами лиш у двійку.

— По що се? — запитала вона. — По що хочете зробити мене ще нещасливішою? По що ви вертали ся?

— Я вернув ся для того — твердо відповів він, — бо люблю вас над усьо на сьвітї.

— Не говоріть сього! — закричала вона. — Ви не повинні ніколи, ніколи говорити мені сього. Прошу, відійдіть!

— По що я від'їздив чотири роки тому? — скрикнув він. — Чому я не лишив ся тоді? Не було дня від того часу, щоб я не жалував сього. Ви полюбили би мене тоді. І я знаю, знаю, нехай мені се простить Бог, але я знаю, що ви можете і тепер полюбити мене...

— Відійдіть!

— Чи ви можете сказати, що се неправда?

Льора зажмурила очи і затулила руками вуха.

— Неправда, неправда — монотонно повтаряла вона. — Неправда, неправда.

Вона бачила, як він кидаєть ся до неї, і простягнула руку, щоб відішхнути його, але він ухопив її руку і поцілував її кілька разів крізь коронковий рукав.

— Відійдіть, — ледво проговорила вона.

— Можу бачити ся ще раз з вами... ще один раз?

— Так, так, усьо що хочете, лиш відійдіть... відійдіть, коли любите мене.

Він вийшов з кімнати.

— Кертїс — сказала Льора за першим разом, як лише побачила Джедвіна, — Кертїс, ти не міг лишити ся зі мною тоді... Пам'ятаєш? у середу? Може-б ти лишив ся зі мною сььогодні вечером? Ми будемо обоє дома... або поїдемо, куди захочеш? Я зроблю всьо, що лише схочеш. — Вона пильно подивила ся на нього. Се... се не легко для жєнщини... мені не легко приходить ся просити сього. Я все говорю собі, що се вже останній раз. Ти знаєш Кертїс, я троха горда людина. Розумієш?

Се було при першїм сніданю на другий день по розмові Льори з Корфєльом. Джедвін ударив рукою по столї.

— Доконче лишу ся — скрикнув він — напевно. До чорта всі діла! І не поїдемо нікуди, а просто лишимо ся тут, дома. Та вишукай мені що до читаня і ми знов проведемо час, як бувало.

— Я хочу, щоб ти не лишав мене ніколи, ніколи! Кертїс, люби мене, люби мене все, мій милий. І думай про мене, і будь зі мною ласкавим. І тям добре, що у мене нема нікого на сьвітї крім тебе; ти для мене отець і мати і мій коханий муж. Я знаю,

що ти любиш мене; але бувають хвилі... о! — скрикнула вона раптово. — Як би я знала, що ти не любиш мене, не любиш мене більш усього на світі — я-б не могла тебе любити, Кертіс, я-б не могла. Ні, ні, не перебивай мені; слухай до кінця. Може се нісенітниця, але я нічого більше, лиш жінчина. Я люблю тебе, і люблю також любов. Усі жінки такі; гарні чи погані, сильні чи слабкі, вони повинні бути люблені понад усе в світі. Тепер іди і роби свої діла, ти не повинен спізнати ся. Чуєш? Іди. До побачення, до побачення, жду на себе о восьмій годині.

Вірний своєму слову Джедвін повернув о означеній годині. В передпокою сказав йому льокай, що м-с Джедвін у галерії, і просить, щоб він ішов просто туди.

Льора зробила йому несподіванку. Галерія була майже темна, лиш один рухомий рефлектор горів ясно. Він був відвернений від Джедвіна і кидав широку смугу ярко-білого світла на Льору, що стояла при органах у костюмі Теодори.

В першій хвилі Джедвін був поражений.

— Що за чорт! — скрикнув він зупиняючи ся в дверех.

Льора побігла йому на стрічу; коли йшла, всі прикраси дзеленькотіли на ній.

— Я здивувала тебе, здивувала? — говорила вона сьміючи ся. — Правда, чарівно? — Вона повертала ся на всі боки. — Правда чудово? Пригадуєш собі Сару Бернар і сцену імператора Юстиніяна? Тепер кажи, що твоя жінка гарна. Я гарна? Скажи, що я гарна.

— Ну, і чарівниця — говорив Джедвін, — так устроїти ся...

— Скажи, що я гарна, — налягала Льора.

— Ще-б не гарна! — скрикнув він.

— Найкрасша жінчина з тих, яких ти бачив коли будь? — налягала вона, а потім додала: — Нехай я буду така собі звичайна, як перша ліпша помивачка, але ти повинен инакше думати. Я хотіла-б бути радше виродком, якого ти уважаєш красунею, як найкрасшою жінчиною на світі, яку ти вважав би нікчемною. Скажи мені, чи я не найкрасша жінчина, яку ти коли будь бачив?

— Найкрасша — переконано повтаряв він. — Але Господи! що се ти видумала? Відки тобі прийшло до голови так строїти ся?

— Не знаю. Так захотіло ся... Ти бачив мене у всіх моїх сукнях. Я післала за сим костюмом, як лиш ти поїхав. Кертіс, як

би ти не був навчив мене любити тебе на стільки, що я стала твоєю жінкою, Льора Дірборн була би великою драматичною артисткою. Я чую се цілою своєю істотою. Ах! Я була-б чарівна! Не віриш? Слухай! Я Аталія — цариця Старого Завіту — тямши?

— Пожди... Ти-ж казала, що се костюм Теодори.

— Ну, так... та се все одно. Я можу бути чим схочу. Зла цариця бачить страшний сон, вона бачить свою помершу матір. Се по французьки, але ти зрозумієш.

І Льора прибрала серед кімнати позу і почала деклямувати монольоґ Аталії.

— Великий Боже! — скрикнув Джедвін, що не розумів ані слова, але був поневолі захоплений вітхненою силою чутя в її грі.

Ніколи ще вона не була така весела. Її меткість була незвичайна.

— Я жалую, — несподівано скрикнула вона, — що не нарядила ся в костюм „Кармен“, я-б протанцювала тобі іспанський танець! Се було-б чудово! Ти заграв би мені на органах... У мене єсть костюм. Пожди! Я зараз одіну ся. Сиди тут... або красше підложи тимчасом ноти під гру. Будь веселий сьогодні зі мною, — закричала вона, обіймаючи його. — Се мій вечір! І я можу робити всі дурниці, які мені лише прийдуть до голови.

З тими словами вона вибігла з кімнати і вернула зараз у костюмі Кармен, з кастанетами в руках.

Джедвін почав грати болеро.

— Можеш рівночасно грати і дивити ся на мене?

— Можу, можу. Дальше. Де ти навчила ся сього танцю?

— Се давно. Сьогодні я знаю все, що лише захочу знати.

Граї скорше.

Вона танцювала без упину, в такою самою силою чутя, з якою деклямувала монольоґ Аталії. Її жовта сукня видавала ся ватрою, що горіла на підлозі, і все її тіло порушувало ся і звивало ся мов дике, невгамоване палажкотіне полумя. Кастанети брязкали мов вилітаючі іскри, чорна мантиля пригадувала клуби диму. Вона стала втіленем капризного, бунтовливого, невловимого, осліплюючого огню.

Раптово вона кинула кастанети і сьміючись упала тяжко дихаючи на канапку.

— От тепер мені добре! — скрикнула вона. — Се треба було вилити на верха. Тепер ходи сюди і сїдай коло мене. Ну, що, умію танцювати?

— Умієш! — відповів Джедвін сїдаючи біля неї на подушках. — Поражаючо! Але разом з сим, я-б не хотїв... я-б не хотїв...

— Чого не хотїв?

— Я-б не хотїв видіти тебе часто такою. Се щось роблене і... і неприродне. Я більше люблю тебе такою, якою була перше, — спокійною, тихою, поважною. Тобі найбільше до лица — спокій.

— Я вже заспокоїла ся. Тепер можемо поговорити. У тебе багато було роботи сьогодні?

— Ні, сьогодні було менше діла. Тільки голова троха болить.

— Тебе голова болить! — скрикнула вона. — Що я тобі на се пораджу? А я ще додала болю своїми примхами.

— Ні, ні, се минеть ся — впевняв він. — Я полежу собі ось тут, а ти заграй мені щось тихе. Я страшенно мучу ся там на Дя-Саль-стріті, Льоро, страшенно.

Він простягнув ся на отоманці, а Льора сїла до орґана і грала йому його улюблені старі пісні.

Нараз у передпокою почули ся кроки і хтось застукав.

— Я казала, щоб мене не непокоїти, — говорила Льора, насуплюючи брови. — Увійдіть! — додала голосно.

— М-р Гретрі, сер, — оповістив льокай. — Він бажає зараз бачити ся з вами.

— Скажи йому, — скрикнула Льора, обертаючись до Джедвіна — що тебе нема дома, що ти не можеш його прийняти.

— Я мушу бачити ся з ним, — відповів Джедвін сїдаючи. — Він не приїхав би сюди сам, як би не було щось дуже важного.

— Можна війти, Дже? — запитав маклер із передпокою. І навіть з поза тяжкої завіси чути було, що голос його дрожить від зворушення і нетерплячки...

— Можна війти? Я пішов у слід за льокайом. Я знаю...

— Війдіть, — відповів Джедвін. Льора спалахнула і накинула на себе матерію, що покривала отоманку, аби закрити костюм. Гретрі війшов швидко до галерії не здіймаючи капелюха.

— Тепер починаєть ся! — скрикнув Гретрі.

— В чім діло?

— Я лише те довідав ся, — сказав Гретрі — що Крукс і його партія виступають завтра. Накинуть ся на нас, як лише ударять в ґоні.

— Хто з ними?

— Не знаю, і ніхто не знає. Певно Свіней. Але за ним цілий ряд... Вони запевнили собі кредит по банках. Я говорив, що вам прийдець ся швидше чи пізнійше бороти ся з ними.

— Ну і будемо бороти ся. Не лякайте ся. Крукс не великий Могол.

— Сьвятий Мойсею! Я-б хотів знати, хто в такім разі великий Могол?

— Я... І се він відчує на собі. Круксови і мені нема місця в тій грі. Один із нас буде правити ринком — я, або він. Коли він стане мені в дорозі, я роздавлю його.

— В такім разі нам треба нині поговорити. Найліпше їдьмо зараз до Тихоокеанської. Корт уже там. Се він, спритний хлопець, довідав ся всьо про Крукса. Можете їхати зараз? Добрий вечер, м-с Дждвін. Простіть, що увожу вам мужа, але діло, діло.

— Не йди, не йди! — шептала Льора йому, коли він цілював її на прощання. — Дорогий мій, не йди! Се мій вечір.

— Я мушу їхати, Льоро. Прощай, моя сиза голубко... не задержуй мене, бачиш, Сем жде.

Він швидко поцілював її два рази.

— Їдемо, Сем!

— До побаченя, м-с Дждвін

— До побаченя, мила!

Вони пішли до дверей.

— Діло в тім, що Корт був у банку, і завважив, що чеки...

Коли опустила ся тяжка завіса, звуки завмерли. Входові двері заскрипіли і замкнули ся.

Льора сиділа і приложивши кулак до уст, хлипала.

— Тепер я сама, сама, сама! — заридала вона кидаючи ся на отоману.

(Далі буде).

Реферат

Комісії у справі знесення заборон українського друкованого слова.

Розвиток літературної мови йде очевидно рівнобіжно з розвитком самої літератури. Багато великоруських публіцистів кляло питання, чи потрібна загалом українська література? Інші бажали обмежити обсяг розширення тої літератури певними означеними рамками: признавано природним писати по українськи вірші та оповідання з народнього життя; вважано відповідним збирати народні пісні і казки; в кінці призначувано для української мови навіть цілу царину красної літератури. Але переходити поза ту царину заборонювано їй, заборонювали публіцисти у слід за правительственными розпорядженнями, в інтересах власне великоруської літератури. Відповідь на пусте зрештою питання, чи потрібна загалом українська література, дало само життя: ви бачили широкий розвиток тої літератури навіть у періоді до шістдесятих років, т. є. до того часу, коли реформи Олександра II відродили великоруський народ у нових формах побуту, і переконали ся при тім, що діячами тої літератури були люди різних суспільних верств, різних поглядів і різного виховання. Українська література задовляла очевидно своїм повстанем назрілі потреби і в повстаню її не мала зовсім участі ані політична інтрига, ані нездорова тенденція. Нехайже-ж означені нами висше факти з початкової історії української літератури відповідять на питання, що повстає в нас наслідком постійних тверджень деяких публіцистів: чи можна в самій річі обмежити обсяг уживання літературної мови сими або тими границями? Котля-

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК XXXI.

1*

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

ревський, що взяв ся за рідну мову для витвореня особливого епічного твору, звернув ся до неї і в „Оді до князя Куракина“. Квітка-Основьяненко, що писав оповідання з українського побуту, зденцидував ся заговорити по українськи і про серйозніші справи в „Листах до любезних земляків“. Максимович записує зразу українські пісні, а опісля переводить на українську мову Слово о полку Игоря, а два роки опісля видає переклад Псалмів. О. Гречулевич друкує в українській мові свої проповіді, а також „Катехетичні бесіди на символ віри“ і Отче наш. Чи ж можна задержати зароджену думку, думку, оживлену понадто рідною мовою? Що затримає її на народніх жартах і віршах, що перешкодить їй втілити ся в нових формах поезії, проникнути в роман і розвідку, перенести ся в минувшину рідного народа, постарати ся про його будучину, перейти в кінці в царину віри і з'осередкувати ся на перекладі сьв. Письма або уложеню книжок для духовно-морального читаня? Ні, творча думка не може бути спинена штучними перешкодами. За те всякі штучні перешкоди дадуть їй усе фальшивий, тенденційний напрям: наведені висше факти показали, як вагнано широкий і свобідний потік української творчої думки в вузкі рамки політичної партії, утвореної в Галичині, що зміцнювала свої ряди, оживляла свою діяльність емігрантами з нашої України — партії могутньої і популярної власне тому, що вона стереже свобідного розвитку української літературної мови. Обмежуючі закони 1863 і 1876 р. були введені, можна припускати, в інтересах великоруської літературної мови. Та не тих заходів вимагає та мова й її література для свого розширення і законного впливу на суспільне житє. Названі закони виймили з під впливу великоруської літератури значну часть української літератури, яка наслідком заборони ввозу книг не могла навіть бути предметом оговореня в великоруській пресі. Ті закони порвали ту братню звязь, яка завязувала ся в ріжних збірниках і періодичних виданях між великоруською і українською літературою. Вони перервали між ними і братне супірництво, розділивши їх остаточно і усунувши той спільний ґрунт, на яким природним способом означили би ся взаїмні відносини між обома літературами. Ми бачили в кінці, що ті закони причинили ся до штучного зросту української літератури в Галичині, бо там, у Львові й Чернівцях, їй прийшлось відповідати від разу на всі ріжнородні вимоги житя: українська мова стала мовою просьвіти і політики, науки і літе-

ратури. Правда, і там стрітила ся вона з великоруською літературою, піддержуваною старою галицькою партією, але ворожнеча, що заступила місце попереднього братаня в Росії, перенесла ся й сюди, і мова — в разу одна лише мова — стала жерелом непримиримої ворожнечі між двома половинами галицької інтелігенції. Моральної страти, нанесеної великоруській народности й її літературі відпалюю, або радше відколопою від неї українською літературою, не нагородить піддержка, оказувана Росією деяким періодичним виданням съвятоюрської партії.

Закони 1863 і 1876 року стали початком і жерелом тяжких проб для великоруської літературної мови в Галичині, бо виросла поруч із нею українська література уривала з кожним роком із під її ніг ґрунт і то тим лекше й успішнійше, що ту народню літературу підтримувало австрійське правительство, настроєне ворожо супроти старої галицької партії. Перекинувши українську літературу в заграничну Русь, ми перервали братнє супірництво її в Росії з великоруською літературою; та разом із тим ми скомпромітували великоруські, а навіть і „общеруські“ інтереси в Галичині, бо викликали проти них штучну коаліцію місцевих українських і польських інтересів. Великоруські інтереси витримали би успішно супірництво з українськими в Росії; та в Галичині не спасе їх ніщо, коли сама Галичина стане ареною того супірництва, що перейшло в братовбійчу ворожнечу.

Публіцисти, ворожі самостійности української літератури, підносять іще один аргумент, не позбавлений практичного значіння. Зазначуючи окремішности в народній мові губерній, заселених Українцями, вони запитують: Де єдність тої мови, що витворить ту літературу? Чи не розпаде ся та література на ряд дрібних провінціальних літератур на місцевих жаргонах? В тих побоюваннях ми готові добачувати журу про розцвіт будучої української літератури. Та вона не потребує таких піклувань, їй потрібна передовсім свобода: свобідний розвиток у ліпшім разі виробить одну спільну літературну мову для всіх Українців, у гіршім — Українці, не зрозумівши своєї духової єдности, запропащать свою літературу в безплідних незгодах і розладах. Так само ми глядимо і на питанє про українську нравопись: коли жите витворить єдність української мови й літератури, то воно витворить єдність і в письмі.

Коли-ж закони 1863 і 1876 р. не відповідають інтересам великоруської народности і великоруської літератури, то може

вони корисні для інтересів російської держави? Ми бачили власне, що проти української літератури підношено в різні хвилі, починаючи при тім від 1861 року, дуже тяжкі обвинувачення. Правда, ті обвинувачення відносили ся до „невеличкого кружка людей“, охрещених назвою українофілів: зразу докоряли їм, що вони знаходять ся в руках політичних інтригантів і служать покірним оружжєм заклятих ворогів своєї України, т. є. польських агітаторів; говорили, що діяльність українофілів помагає як не мож ліпше намірам польських фанатиків, що поставили питанє про існуванє „руського“ народа і очікують із задоволенєм розкладу у власнім нутрі того народа; доказували, що українофільство йде „паралельно со всіма другими отрицательными направленнями, которые вдруг овладѣли нашею литературой, нашею молодежью, нашимъ прогрессивнымъ чиновничествомъ и разными бродячими элементами нашего общества“. Головною вимогою українофілів був одначе не здогадний їх союз із тими уємними напрямками, але явний намір їх видавати книги „на новосочиненномъ малороссійскомъ языкѣ“, ширити українську грамотність, заводити українські школи, вкорінювати науку про якісь дві руські народности і дві руські мови. За всім тим усе яснїше зарисовував ся привид сепаратизму, замір роз'єдинити єдину і неподільну руську народність. Обвинувачення в таких намірах засновували ся на неозначених даних: правда, між представителями українофільства допускано існуванє таких діячів, „которые совершенно чужды какой бы то ни было политической цѣли и руководятся чувствомъ патриотизма“, але разом із ними, — так твердили добровільні обвинуватці — „въ предпріятіи создать особую малорусскую литературу и ввести въ народныя школы южнаго края преподаваніе на малорусскомъ нарѣчїи принимаютъ живое участіе такіе малорусскіе патріоты, которые не ограничиваются мыслью создать свою особую литературу, но простирають виши и на политическую отдѣльность Малой Россіи отъ общаго отечества“. Поки рѣходило ся про народність і мову, звивано до чуйности тільки саму суспільність; як же-ж зайшла справа про державну єдність, тоді признано конечною річю як найбільш рішуче вмїшанє державної власти. Звідти відклики і до суспільности і до правительства. Наляканє польським повстанєм, хитрим сплетенєм політичної інтриги, що розкинула свої сні не лиш у самім полуднево-західнім краю, правительство послухало відклик, зверненого до нього. Воно постановило відо-

брати українофілам саме оружє пропаганди — можливість ширеня української грамотности і видаваня українських книжок. Такий сенс цензурного розпорядження 1863 року, зверненого проти освітньої діяльности на українській мові: ним заборонювано видаванє книжок духовно-морального змісту з одного, світських учебників — із другого боку. Замість повстати проти українських сепаратистів, коли б такі знайшли ся, замість звернути удари на політичну агітацію, шкідну для державної єдности, коли б та агітація дійсно показала ся, розпорядженє 1863 р. ударило на тих діячів, яким були чужі всякі політичні цілі і які „руководились чувством патріотизма“; для сепаратистів і політичних агітаторів витворював ся за те податний ґрунт. „Гоненія и преслѣдованія — писав Катков 1863 року з приводу українофільства — можуть изъ пустяковъ создать серьезное дѣло; гоненія и преслѣдованія, какъ свидѣтельствуєть опытъ всѣхъ вѣковъ, большею частію возбуждали жизнь и силу въ томъ, что само по себѣ не имѣло ни жизни, ни силы. Мы, стало-быть, не желаемъ — продовжає Катков — гоненій и преслѣдованій, вовсе не изъ уваженія къ фальшивому, не въ угоду, не въ пользу ему, а напротивъ въ ущербъ ему, чтобъ не придать ему большаго значенія и силы“. Побожаня московського публіциста справили ся: вже того самого 1863 р. Каткову доводить ся зазначити, „что въ послѣднее время, благодаря усиліямъ нашихъ українофиловъ и настойчивымъ требованіямъ поляковъ, львовская газета „Слово“ начала отдаляться отъ общепринятаго русскаго языка въ сторону малорусскаго“; в 1867 р. Українці разом із галицькими патріотами заснують львівський журнал „Правда“, в 1868 р. повстає у Львові товариство „Просвѣта“, в 1873 р. повстає у Львові за гроші доставлені в Росію „Товариство імени Шевченка“. Все те свідчить про значенє й силу українофільського руху. І лише по 1863 році можна признати за ним і силу і значіння.

За щож підпадала під обмеженя і переслїдуваня українська література? Чи за те, що поміж людьми, які брали участь у ширеню і твореню українських книжок, були такі, що мріяли про відділенє України від Росії? Дати позитивну відповідь на се питанє було би дурницею; дати таку відповідь значило би допустити можливість обмежень і переслїдувань на нашу великоруську літературу в загалі, коли серед її діячів знайдуть ся зломисні люди, що мріяли би про розбитє нашої державної єдности, що підривали

би своїми фальшивими науками основи суспільного ладу. Уємні напрями нашої політичної преси викликали репресивні заходи проти неї, але заходи ті, придавляючи деякі органи преси, не розширювали ся на цілу літературу в загалі, а преса противного напрямку навіть була піддержувана і запомагана всякими способами. Недовіре до преси викликало в 1872 р. доповнення „къ временнымъ правиламъ“ 1865 р., але те недовіре не досягло ні на існуванє великоруської преси, ні літератури. Вважаємо проте неправдоподібним, аби зломисність деяких українських письменників могла викликувати переслідуванє в загалі цілої української літератури, переслідуванє, якого першими жертвами упадуть Морачевський, льояльний патріот і побожний перекладач Четвероевангелія, а разом із Морачевським і священник Опатович, що не побачив виходу надрукованого вже ним другого виданя „Оповідань із сьвятого писання“, виданя, вже дозволеного сьв. Синодом. Очевидно правительство, що видало розпорядженє 1863 року, руководило ся иньшими, важнійшими мотивами: „горячечная“ діяльність українофілів, як її називають обвинуватці, діяльність, що сама по собі не була незаконною, могла — так думало очевидно правительство — довести до небажаних результатів, до духового відділення України від Великої Росії, а духове відокремленє могло би довести і до політичного розпаду. Ось правдоподібні мотиви рішучого виступу, що зробив кінець свобідному розвитку української літератури. Сей виступ оснував ся в такім разі цілковито на припущенях, яких вартість і переконуюча сила дуже зглядна. Чому українська грамотність мала вести власне до роз'єднуваня, сього не вияснено. Література буває передовсім відбитком реальних стремлінь тої суспільности, до якої вона належить, а українська суспільність тих часів, як се видно з самих трактатів проти українофільського напрямку, признаного плодом чужоплемінної інтриги, не стреміла до сепаратизму; вона жила одним спільним житєм із цілою руською суспільністю взагалі, в ній являли ся ті самі додатні і ті самі уємні стремління, які ділили суспільність і в великоруських центрах. Зрештою дальші події показали, що й пізнійше, по заснованю і зміцненю галицької народньої партії, Українці були далекі від сепаратистичних стремлінь: коли такі стремління були би серед них, вони знайшли би собі вислів і на великоруській мові, користуванє якою не було Українцям заборонене. Великоруська мова могла

так само успішно, як і українська, служити оружем пропаганди в користь сепаратизму, коли Українці занялись би коли-будь серіозно думкою про заснування окремої держави. Ідея покорила би собі форму: пропаганда по великоруськи пішла би не менше успішно, як пропаганда по українськи. Виступ проти мови не здавив би думки, коли б вона дійсно назріла серед Українців. Ми маємо повну основу протиставити наведеному висше припущенню иньше: свободний розвиток української літератури впливав би на братнє єднанє Полудневої Росії в усею иньшою. В українській літературі не було і не могло бути ніяких спеціальних інтересів, чужих великоруській літературі: обі літератури працювали би над спільними питаннями, що впливають із спільних державних і суспільних інтересів. А завдяки тому Україна переймала би ся що раз більше загально-руськими ідеями, загально-руськими стремліннями. Ми віримо в культурну силу нашої великоруської літератури: її вплив забезпечений навіть на заході серед великих культурних націй Європи. Невжеж можна припустити, щоб із нею не пішла рядом у дружнім гурті і в повній свідомості єдності інтересів молода українська література? Повисші мотиви не дозволяють нам признати обмеження 1863 р. результатом дозрілого обговорення і всесторонньої оцінки інтересів великоруської народности, племені, літератури і держави: ми, на жаль, мусимо назвати їх плодом сумного непорозуміння.

Та те непорозумінє принесло гіркі плоди. Ми бачили, як безпосередно по розпорядженю 1863 р. Українці переносять свою діяльність до Галичини. Ми бажаємо процвітання українській літературі, ми тішимо ся її успіхами, хоч би у Львові або навіть в Америці. Та з жалем переконаємо ся, що вона переймає ся що раз сильнійше ворожим відношенєм до Росії. Воно поясняєть ся по части відорваністю її від російського ґрунту; українська загранична література — а від 1863 р. майже вже не можна говорити про свою російську літературу на українській мові — роздивлює російські події з чужоземної точки погляду, не вдумуючись у них, не вгубляючись у них так, як се можна тільки російським горожанам, що живють у своїй вітчизні і вмють через те розрізняти, що треба конечно розрізняти, що вмють також прощати і надіяти ся. Та в значній части ворожий настрій до Росії галицької української літератури залежав від тих самих репресивних заходів, які обмежили царину українського друкованого слова:

відібрати освіченим людям право писати рідною мовою, значить посягнути на те, що тим людям так само дороге, як дороге саме жите; посягнути на саме жите народа, бо в чім иньшій воно виявляєть ся, як не в слові, носильнику думки, виявнику чутя, втіленю чоловічого духа? Держава, що не вміє забезпечити одного з найелементарнійших прав горожанина — права говорити друком у рідній мові, розбуджує в горожанині не повагу до себе, не любов, але безпритомний страх за істнованє. Сей страх зроджує незадоволенє і революційні стремління. Сей страх обернув багатьох українофілів із щирих синів Росії, „чуждыхъ какихъ бы то ни было политическихъ цѣлей“, на дорогу явного незадоволення. Одна з наших висших урядових інституцій прийшла в 1876 р. до переконаня, „что вся литературная дѣятельность такъ называемыхъ украинофиловъ должна быть отнесена къ прикритому только благовидными формами посягательству на государственное единство и цѣлость Россіи“. Сей висновок ослабляєть ся значно здогадом, висловленим тогож 1876 року не меньше авторітетною інституцією про те, що „въ писаніяхъ современныхъ дѣятелей украинофильства не только сквозить смута, но и высказывается явно мысль объ обособленіи Малороссіи отъ остальной Россіи, обособленіи пока еще только литературномъ, но за которымъ естественно и даже необходимо должно послѣдовать стремленіе къ обособленію политическому“; але все-ж не можна не признати, що сімдесяті роки дійсно прославили ся виступом Українців проти тих державних порядків, при яких їм доводило ся тратити право говорити друком у рідній мові. Чим же були викликані ті напади, як не репресивними заходами 1863 року, що віддали українську літературу на цілковиту самоволу цензури і місцевої адміністрації?

Заходи ті були тим небезпечнійші для державного ладу, що вони не були убрані в форму закона. Звідси роздратованє проти будіім то самоволі місцевих властей, наріканє на державні порядки, що не забезпечують елементарної законности. Звідси також дружні зусиля Українців провести свої книжки навпаки і на перекір придирливій цензурі. І так у 1873—1875 роках їм удало ся надрукувати до двадцяти книжок ріжного змісту.

Адміністраційне розпорядженє, аби полишити ся дійсним, не бути придавленим через жите, яке надто не знає про нього і не підготовлене до нього (бо лише закон є загально-обовязковою

і загально-відомою юридичною нормою) — таке розпоряджене треба поновляти від часу до часу і при тім у що раз острійших формах — відповідно до того, на скільки показало ся безсильним попереднє розпорядженє. Розпорядженє 1863 р. прийшло ся поновити в 1876 р., лиш у ще категоричнійшій і твердшій формі: не оголошений закон 18/30 мая узброює першою своєю точкою цензуру проти ввозу „какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ, издаваемыхъ за границею на малорусскомъ нарѣчїи“. Такий поступок признав усю галицьку українську літературу нелегальною; признано нелегальним навіть саме істнованє такої літератури — а се могло послужити тільки до більшого озлобленя робітників української літератури, приневолених недобровільно перенести свою діяльність у заграничну Русь. І в тій заграничній Русі писали ся по українськи не тільки політичні статї, звернені проти Росії: там розвивала ся політична література, присвячена своїм місцевим інтересам, там оброблювано нашу давню літературу й історію, укладано букварі і граматики, хрестоматії і словарі, видавано сьвяте Письмо, друковано в кінці невинні що до змісту вірші і пісні. І на все те в Росії наложено заборону лише тому, що воно друковане по українськи.

Друга точка закона 18/30 мая 1876 р. в сути річи затверджує розпорядженє 1863 р., дозволяючи друкувати по українськи тільки твори красної літератури: застереженє, яке позволяє друкувати історичні документи і памятки, дуже характерне, коли порівняти його з твердженнями деяких публіцистів про те, що українська мова видумана лише недавно, що вона є одним із плодів польської інтриги, яка стремить до роз'єднаня руської сім'ї і руської народности. А тимчасом із точки а) другого параграфу видно, що є історичні документи і памятки, писані по українськи. Так, укладачам проєкту закона 1876 р. було очевидне, що думка авторитетних публіцистів — і не самих публіцистів — про те, що хтось колись там видумав українську мову — не що иньше, як плід неуптва або злобної видумки: українська мова має навіть свою історію. Та разом із тим текст другого параграфу сього закона виявляє нову і до того часу невідому точку погляду: із нього можна догадувати ся, що — по думці укладачів проєкту — зближеню української мови з великоруською стоїть на перешкодї видумана українофілами правопись. Укладачі проєкту запропонували заборонити нову правопись і зажадати, аби „въ произведенїяхъ

визначної словесности не было допускаемо никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія“. Через те перед нами взірець найординарнійшого змішання двох цілковито відмінних появ: мови і письма. Ніяка система правописи не може витиснути ніякого впливу на мову, що розвивається на цілковито незалежних від людської волі законах. Тимчасом накидуване мові неприродної їй правописи відбивається незвичайно фатально на книжковім обороті; така правопись спинює вихід книжки і придавлює через те далеко сильніше свобідну думку, свобідну творчість, ніж усякі цензурні обмеження. Ми далекі від думки приписувати укладачам закона 1876 р. жорстоке бажанє при помочи узаконеної ним правописи стримати розвиток навіть красної літератури української (бо стримувати „вредныя направленія“ в дотичних творах приписано правилом про те, „чтобы разрѣшеніе на печатаніе произведеній визначной словесности давалось не иначе, какъ по разсмотреніи рукописей въ Главномъ Управленіи по дѣламъ печати“); через те ми приневолені думати, що ними руководила думка зблизити при помочи правописи українську мову з великоруською. Дивний погляд! Передовеїм — що розуміти під жаданєм держати ся „общепринятаго русскаго правописанія?“ Коли розуміти жаданє закона 1876 р. так, що прим. українські слова: віра, дід, місто — мають явити ся в великоруській одежі: вѣра, дѣдь, мѣсто, т. е. аби звук і передавано буквою ѣ, питаємо, хто заборонить Українцєви передати буквою ѣ звук і також приміром у словах: лід або ніс? — і він напише їх лѣдь, нѣсь. Чи виграє на тім справа зближення з великоруською мовою, де ті слова звучать лѣдь, нѣсь? Коли наслідком накиненої правописи Українець має писати мыло з ы, а мило з и, де знайдеть ся коректор, той учений справлявач, що потрафить в українськїм звуці и розрізнити для кожного випадку два ріжні звуки, злиті в одно ледви чи ще не в дотатарську епоху? І про те змішанє и та ы будуть грїмко свідчити передовеїм ті історичні українські документи, при яких друку закон вимагає „безусловно“ задержувати правопись оригіналів, не підправляючи її і в напрямі загально-принятої великоруської правописи. А коли розходить ся не про загально прийату правопись, але лише про загально прийаті букви в великоруській азбуці, то чому заборонено писати віра, ліс зам. вира, лисъ, коли і — великоруська буква (міръ), і чому український звук и, що не м'ягчить попереднього сївзвука, приказано відлати через ы, а не и?

У всякім випадку українське письмо могло би зрівняти ся з великоруським зі зверхнього боку найшвидше, коли би задержано правопись Українця, Максимовича. Але кому потрібне таке зверхнє зближенє?

Третя точка роздивлюваного закона заборонює ріжні сценічні представлення і відчити на українській мові. З розпорядженя 1863 р., надто з другої точки закона 1830 мая 1876 р. можна було догадувати ся, що правительство мало намір вказати українській літературі приписані границі і через те вплинути на її розмежованє з великоруською літературою, т. є. що воно взяло на себе задачу, яку могло сповнити тільки свободне, неспинюване супірництво обох руських літератур. Але третя точка сього закона доказує вже просто вороже відношенє навіть до української красної літератури, бо переслідує сценічні представлення творів, що дотикають тої літератури. Ще більше, дозволяючи видаванє українських драм, комедій, трагедій і забороняючи вивести їх на сцені, правительство обмежує також уживанє живої мови, що видно ще яснійше в заборони „чтеній на малоросійскомъ нарѣчїи“. В кінці та сама третя точка закона 1876 р. проганяє українську мову в такої царини, в якій, здасть ся, в ніякім випадку не можна заступити її великоруською мовою: заборона друкованя текстів до музичних нот на українській мові проганяє ту мову з романса і пісні і рівняєть ся забороні співати по українськи. Від 1876 р. в українській мові не можна ні співати, ні говорити публично, а друкованє творів красної літератури поставленє під остру цензуру.

Лише горяча любов до рідної України помогла українській осьвіченій суспільности перенести тяжкий і зовсім незаслужений удар.

В 1881 р., як ми бачили, зроблено кілька полекш у тих тяжких умовах, в які було поставленє українське слово: дозволено друк словарів і текстів до музичних нот. Полекші ті зроблено очевидно тільки в інтересах великоруської суспільности: позбавити її можливости знайомити ся з українською штукаю на сцені і в музичнім виконаню — признано несправедливим; позбавити великоруську науку знайомости з богатим складом української лексики — признано небажаним. До інтересів українського народа не звертала ся думка законодавця, не звертала ся до них до самих остатніх

днів, коли затверджена царем 21 січня с. р. постанова комітету міністрів поставила на чергу питання про відміну законів 1876 і 1881 р.

Знайомість із історією цензурних утисків українського друкованого слова переконує про те, що вони викликані не правильним поглядом на державні користи і потреби, але різними припадками і односторонню оцінкою суспільних рухів шістдесятих і сімдесятих років.

Розглянець аргументів, піднесених у публіцистиці проги існування української літератури, проти її самостійного і свобідного розвитку, а за її обмеженнями, привело до висновка, що ті аргументи сперті раз на одностороннім розуміню історії українського народа і його мови, друге на тенденційнім стремліню обмежити права української народности в хосен неправильно зрозумілих велико- і загально-руських інтересів.

Перестудіованє тексту правительственных розпоряджень 1863, 1876 і 1881 року вияснило нам ту шкоду для духового розвитку української народности і ту шкоду для російської держави, які були неминучим наслідком їх появи. Цензурна практика, оперта на тих розпорядженнях, доказала всю даремність зусиль, звернених на здавленє того, що видвигнене дійсними, житєвими потребами людности.

І так знайомість із минувиною питання, порушеного тепер, приневолює нас висловити ся за потребою відміни одобреного царем розпорядження 1863 р. і приказів 1876 і 1881 років.

Ся відміна представить ся нам іще більше невідкладною, ще більше конечною, коли полишимо минувшину і звернемо ся до теперішности, коли тільки подумаємо над культурними потребами українського населєня Полудневої Росії. На ті власне потреби вказав у своїм журналі в 28 і 31 грудня 1904 р. комітет міністрів; „продолжающееся примѣненіе наложеннаго запрета — читаємо в витягах із того журнала — значительно затрудня распространєніе среди малорусскаго населєнія полезныхъ свѣдѣній путемъ изданія книгъ на понятномъ для крестьянъ нарѣчїи, препятствуетъ повышенію нынѣшняго низкаго культурнаго уровня крестьянъ малороссійскихъ губерній“.

Комісія має можливість потвердити кожде слово наведеної заяви комітету міністрів цілим рядом даних.

По перше — не підлягає сумнівови, що нинішній низький рівень культурного розвитку селян українських губерній повинен стати предметом найповажніших і невідкладних турбот Росії. Той низький рівень, доказаний поміченнями багатьох безпристрасних дослідників, звернув уже давно на себе увагу земств і сільсько-господарських комітетів українських губерній і багато їх входило перед правительством з просьбами допустити популярні видання на українській мові. Економічна рада чернігівського губерньського земства доказала в 1902 р. konieczність розширення брошур і інших видань із царини сільського господарства на місцевих народніх мовах. Те саме висловив і борзненський (чернігівської губернії) сільсько-господарський комітет. На konieczність популяризації практичних відомостей на українській мові вказував полтавський і новомосковський (катеринославської губернії) сільсько-господарський комітет. На вагу популяризації сільсько-господарських відомостей вказував у своїм рефераті ананіївському сільсько-господарському комітетови відомий автор брошур із сільського господарства на українській мові Чикаленко. Агрономічний з'їзд у Москві 1901 р. постановив просити дозволу видавати книжки і сільсько-господарську газету на українській мові. Кустарний з'їзд у Полтаві 1902 р. висловився за видаванем книжок і підручників для кустарів в українській мові. Сільсько-господарські товариства миргородського і полтавського повіту просили також дозволу видавати сільсько-господарські книжки в українській мові і т. д. Про konieczність відміни обмежень, установлених для української мови, як провіднички в народ у загалі знання, підносили просьби земства: херсонське губерньське в 1880 р., чернігівське повітове в 1880 р., полтавське губерньське в 1904 р. і сільсько-господарські комітети: хотинський (бесарабської губернії), бердянський (таврицької губернії), хорольський і лохвицький (полтавської губернії) і багато інших. Комісія приводячи всі ті дані, розсіяні по різних друкованих жерелах, поміщує в додатках до отсього меморіялу отриману замітку С. Ф. Русової, де зсумовано цілий ряд помічень у царині позашкільної народньої освіти.

По друге, зовсім справедливий відклик комітету міністрів до того, що закони 1876 і 1881 р. утрудняють ширенє корисних відомостей між українською людністю на зрозумілій селянам мові. Комісія мала під рукою цілий ряд віродостойних даних, які свідчать про трудність розуміння великоруської книжної мови Україн-

цем. Деякі такі дані наведені і в згадуваних додатках. Належить особливо зазначити, що Українцями трудно розуміти великоруські книги, присвячені викладови навіть найелементарніших відомостей по причині різниці обох мов в означуваню предметів для буденного ужитку; слова: лошадь, меринъ, телѣга, одонье, омшенникъ, овипъ, рига, клѣть, подволока, польня, глазъ, лобъ, затылокъ, туча, молнія, радуга, колодезь, прудъ, мельница, мельникъ, боровъ, кукушка, трянка, изба, калитка, форточка, пѣтухъ, насѣдка, нашестъ і ин. незрозумілі або мало зрозумілі Українцями. Найвизначнішим прикладом того бувають труднощі, зазначані навіть освіченими Українцями при знайомості з нашою книжною мовою; про ті труднощі говорить багато дослідників, починаючи від тридцятих і сорокових років минулого століття. І не даром, очевидно, Українці звертали ся так радо і звертають ся до рідної мови для висловлення на письмі своїх думок і почувань.

Комісія має підставу думати, що ширене книжок між українською людністю на рідній для неї мові пішло би далеко швидше, як на великоруській. І на те є дуже численні докази; про те говорить сам факт успішного ширення на Україні книжок, друкованих у Галичині, при чім таке ширене не задержується перед заборонами, що грозять горожанам, у яких знайдуть ся приміром твори Шевченка або Котляревського у львівських виданнях, дуже поважними неприємностями аж до відсиджування в тюрмі. Українські письменні селяни накидують ся ласо на все написане їх рідною мовою: за браком легальної літератури на українській мові, нелегальна ширить ся тим сильнійше і тим більше впливає на людність. Сей факт ілюстрований доволі в письмі бувшого справника Ш., поміщенім у 9 ч. „Гражданина“ за 1905 р.

Комісія має також підставу думати, що відміна заборони друкованого українського слова вплине не лише на зріст знаня в народніх верствах при помочи розширення серед Українців науково-популярних видань, але й на загальне піднесенє культурного вигляду народа. Не можна не признати, що зневажливе відношенє до рідної мови потягає за собою негатиwне відношенє і до сім'ї і до родини, а се не може не відбивати ся і то як найшкідлиwйше на моральнім складі сільської людности України.

Нашому правительству не можуть бути очевидно чужі інтєреси освіченої частини російської, а тим самим і української су-

спільности. Закони 1863, 1876 і 1881 р. дають деяке право на розвиток самої тільки красної літератури. Але красна література є тільки одним із способів виявленя духового життя оśвiченого чоловіка. Край продукує не самих літератів: він видає і мислителів і учених і публіцистів і суспільних діячів. Заборонювати тим людям те, що дозволене працівникам у царині красної літератури, заборонювати їм писати і друкувати по українськи — несправедливо. По надто се ще, як ми бачили, й неможливе: Українці друкують свої наукові праці, публіцистичні трактати, свої думки і розсліди у Львові, Відні, Чернівцях. Ми бажали би, аби українська література в цілім своїм складі лишила ся російською. Ми вважали би корисним звернути сили й здібности талановитих Українців у користь країни, що їх виховала. Великоруську народність, сильну не лише самою численністю, не лякає істноване польської, німецької, латишської, вірменської, грузинської, жидівської, татарської літератури у границях Росії. Чого-ж лякати ся української? Поляки, Німці, Вірмени мають крім того свої особні національні інтереси: вони не змішали ся з великоруським народом, культурні і віроісповідні ріжницї між ними і великоруською людністю дуже значні. Але Українці цілою сукупністю своєї діяльности в користь російської держави і російського суспільства являють ся вірними і випробуваними синами руського народа: вони пишуть разом із нами у великоруських газетах і журналах, читають разом із нами лекції, видають наукові підручники, беруть участь у громадських зібранях і говорять також разом із нами по великоруськи. Чи-ж вони переменять свій руський напрям, коли їм позволять говорити й писати на рідній українській мові?

Обмежуючі заборони 1863, 1876 і 1881 р. пригнітають творчі здібности оśвiчених Українців: користувати ся нерідною, незвичкою з дитинства, не висаною з матірнім молоком мовою для втілення творчої думки і фантазії можна лише при особливім лінгвістичнім таланті. Тяжкий стан українського письменника малює нам письмо д. Леонтовича, прислане ним Д. Л. Мордовцеву і передане д. Мордовцевом комісії.

Показуєть ся отже, що в таких ненормальних умовах духового і розумового життя живе в Росії народність, що числила в січні 1897 р. до 23 мільонів 700 тисяч душ!

Через те комісія рішаєть ся з повним переконанєм на закінчене свого реферата повторити отсі слова Ю. Ф. Самаріна, ви-

повіджені ним 1850 р.: „Пусть же украинскій народъ сохраняетъ свой языкъ, свои обычаи, свои пѣсни, свои преданія; пусть въ братскомъ общеніи и рука объ руку съ великорусскимъ племенемъ развиваетъ онъ на поприщѣ науки и искусства, для которыхъ такъ щедро надѣлила его природа, свою духовную самобытность во всей природной оригинальности ея стремленій; пусть учрежденія, для него созданныя, приспособляются болѣе и болѣе къ мѣстнымъ его потребностямъ“.

Переклав *В. Гнатюк.*

До характеристики сучасного стану нашого театру.

Від бувшого директора галицько-руського театру під „управою“ „Руської Бесіди“, д. Губчака, одержали ми отсе спростоване на статю д. Ст. Чарнецького, поміщену в цвітневій книжці Л. Н. Вісника. Д. Губчак покликаєть ся на многотерпливий §. 19 зак. прасового, хоча на правду не простувє ані одного факту з тих, які навів д. Чарнецький. Друкуємо одначе його еляборат із невеличкими пропусками таких місць, де д. Губчак у своїм наївнім цинізмі нарушає честь третіх осіб, зовсім непричасних до справи, про яку йде дискусія. Друкуємо сей еляборат не як спростоване, а як причинок до сумної історії нашого народнього театру, як ілюстрацію того, який чоловік, із яким інтелектуальним і етичним рівнем провадив остатніх кілька літ інституцію, на яку многі люблять дивити ся, як на храм штуки.

До статі д. Губчака додаємо, також із відповідними пропусками, уваги дд. Махніцького і Чарнецького, яким ми закомунікували були зміст „спростованя“ д. Губчака. Бажало ся нам, щоб із сего боку дискусія була вичерпана, тим більше, що через zaangażованє д. Садовського з України Губчаківський епізод відійшов у область історії, хоча й нема ніякісінької гарантії, що він швидше чи мизійше не повторить ся знов. І такої гарантії не буде доти, доки управою театру займаєть ся товариство, яке в своїх цілях і своєю організацією як товариство касинове львівське зовсім до того не кваліфікуєть ся.

Редакція.

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК XXXI.

2*

І. Спростованє д. Михайла Губчана.

До Хвальної Редакції „Літературно-Наукового Вістника“ на імя відвічального редактора п. Володимира Гнатюка у Львові, ул. Чарнецького ч. 26.

В річнику VIII-ім „Літературно-Наукового Вістника“, книжка IV-а за цвітень 1905, в статі Степана Чарнецького п. в. „Дещо про теперішній стан галицько-руського театру“ подані вісти відносячі ся до мене і до руського театру під моєю дирекцією невідні з правдою, і тому прошу на підставі §. 19 закона прасового в найбільшій числі помістити в цілости слідуєче спростованє :

Неправдою є, що „директором театру став перед кількома літами п. Михайло Губчак, бувший теолог, котрий нічим у житю не зложив ніяких доказів якоїсь кваліфікації на те становище. Проте зложеноє дирекції в руки незнаного чоловіка...“; — натомисть є правдою, що директором театру став п. М. Губчак, бувший юрист і теолог, котрий слухав на львівськїм університеті і з курси руської літератури викладу бл. п. д-ра О. Огоновського, бувший співробітник „Діла“, редактор „Свободи“, урядник товариства „Просьвіти“ і член многих руських товариств а навіть заступник члена виділу товариства ім. Шевченка; правдою є, що п. Губчак, будучи сином маючих родичів від року 1881-ого не опустив майже ні одной премієри в театрі гр. Скарбка і руського театру кілько разів з ним стрітивсь, в році 1894-ім фунгував в Калуши яко делегат „Бесіди“ в справах театру; яко співак-барітоніст через кільканайцять літ брав активну участь у всіх майже концертах львівських і на провінції і на Угорщині, виступав сам в операх устроюваних аматорами; правдою є, що від мая 1900 до липня 1901 перебув за границею: в Варшаві, Лодзі, Познані, Вроцлаві, Берліні, Дрезні, Липську, Гамбурзі і ин. містах спеціально займаючись лише театрами і штукаю; правдою є, що случайно вернувши з заграниці а упрошений до того, провадив через три місяці театр яко часовий управитель з рamenti „Бесіди“, а самостійну дирекцію обняв доперва 1/XI 1901; правдою є, що відтак в початком р. 1902 майже місяць перебув в Кївві студіюючи гру і відносини в трупі Кропивницького і спіл. Карпенка Карого, Саксаганьського, Садовського і Заньковецкої, пізнав трупу Суходольського і Гамалія, театри московські в Кївві і Житомири, був відтак

другий раз за границею в Німеччині, в Берліні і Дрезні, пізнав майже всі чеські театри в Празі, Берні і угорські театри в Кошицях і в Пряшеві.

Неправдою є, що доси в відносинах директора і дружини був найвисшою інстанцією виділ „Бесіди“. „П. Губчак, се перший необмежений самовладець у театральнім царстві. Має се виразно застережене в контракті. Се велика уступка з боку виділу „Бесіди“, уступка, якої „Бесіда“ не хотіла зробити доси для ніякого директора“; — натомість є правдою, що я обняв театр дня 1/XI 1901 на підставі того самого контракту, який мав мій попередник др. Гриневецький, а відтак, коли я в році 1903 хотів уступати, упрощений обняв в маю 1903-ім дальше театр на підставі того контракту, який виділ „Бесіди“ хотів заключити з п. Йосифом Стадником, так далеко, що в тім контракті перечеркнено лише імя Йосифа Стадника а написано мое

Неправдою є, що п. Ніжанковський повів учеників через гардеробу — з білетами до салі“; натомість правдою є, що п. Ніжанковський перепускав учеників без білетів до салі і то не лише той один раз, але, як говорив мені в канцелярії п. Гембіцький і иньші, майже кожного представлення, як довго театр був у Львові.

Неправдою є, що „п. Ніжанковський був совісним, загальнолюбленим актором“; — натомість є правдою, що п. Ніжанковський поводив ся так, що в часі моєї директури, перед послідною дімісією мав уже два рази дімісію за несповнюванє обовязків і лихе поведене моральне, а в Борщеві, по пискових справах в шинку, котра то справа находить ся в судових актах і була загальнозвісною між публікою, публіка приходила до мене і жалала усуненя такого члена з дружини театральної; правдою є, що п. Ніжанковський послідний раз дістав дімісію за тяжку обиду словну, яку наніс мені на сцені в присутности персоналю, служби театральної і функціонарів сторожи огневої.

Неправдою є, що „в середу о годині пів до осьмої рано явив ся п. Губчак у директора гімназії д. Харкевича з доносом на гімназіястів...“; натомість є правдою, що п. Губчак, яко давний ученик руської гімназії і дбаючи про честь тої гімназії ходив до директора п. Харкевича з прошенєм, щоби перестеріг учеників тої гімназії, котрі дуже численно відвідували театр, щоби евентуально на слідуючий раз не дали ся через авантюриків намовити до ка-

ригідного чину, бо поліція, котра у всіх театрах фунгує яко власть безпеченства, мала наказ не допустити до подібних авантур в театрі; правдою є, що коли поліція хотіла переводити арештовану молодіж, я просив сього не робити, бо знав добре, що молодіж була оружєм в руках інспіраторів з гардероби театральної.

Неправдою є, що інформатором „Słowa Pol.“ був п. Губчак.

Неправдою є, що „руський театр не має по нинішній день ніякого регуляміну“, — натомість є правдою, що є друкований регулямін виданий 1 січня 1893, котрий обовязував в тих точках, які оставались поза точками дотичного контракту. Неправдою є, що „про якийсь фонд запомоговий, емеритури й бесіди нема“; — натомість є правдою, що „Бесіда“ заслугуючим на се артистам, пр. п-ну Гембіцькому, давала запомогу і то в значнійшій квоті, а фонд емеритальний також є, однакож з виїмкою директора, котрий стало платити квоту 200 кор. річно, на той фонд, ніхто з членів дружини, мимо кількарарових зазивів, не хотів до нього належати.

Неправдою є, що „директор Губчак вивів у Надвірній цілу дружину на дворець зелізничій, щоб прибувшому на лови русино-їдови Льву Пінїньському співати „Многая літа“; — натомість є правдою, що директор Губчак запрошений з хором через старосту місцевого д. Коритовеского, разом з властями взяв участь в привітаню в Надвірній намісника Пінїньського, ратуючи театр в прикрій ситуації із-за бойкоту і відібраня салі; правдою є, що в Росії, в Житомири поліцмайстер безоглядно вимагав, щоби перед початком представлення, котре випало в день царського торжества, по звичаю, як у всіх тамошніх театрах, і в театрі моім був відспіваний ими „Боже Царя храни“.

Неправдою є, що „дирекція, в часі якоїсь суперечки з пок. Підвисоцьким визвала в Надвірній поліцію, щоб викинула з гардероби члена театральної дружини“; — натомість є правдою, що пок. Підвисоцький запитий спав під столом в шинку цілу ніч, рано вставши не хотів заплатити за напитки і робив з шинкарем авантури, а відтак перед визваною шинкарем поліцією схоронив ся на сцену в безпритомнім стані, а коли поліція за каригідним і туди хотіла зайти, директор Губчак казав пок. Підвисоцькому віддалити ся з місця театру і в наслідок сього скандалу ратуючи честь цілого театру, дав сейчасову дімісію.

Неправдою є, що „матеріально веде ся нашій сцені за остатні роки дуже добре“; — натомість є правдою, що при як найусильнішій моїх змаганнях і лише конечних видатках, в часі чотирох літ я зміг придбати утензілій театральних на ціну 3.000 корон, (котрі, позаяк їх теперішня „Бесіда“ не закупила, не становлять майже ніякої вартости), маючи по-за то еще до сплаченя висше 2.000 корон особистого довгу зробленого на театр у брата Спириціона і у чужих людей.

Неправдою є, що „вдова по пок. Стечинським весь вік перебула на руській сцені, мала „Бесідою“ визначену пенсію (шось у роді емеритури) 30 злр.; теперішня дирекція обірвала її ще п'ятку, і нині найстарша майже що до літ служби акторка, якою й доси затикаєть ся всякі діри в театрі (п-ні Стечинська співає в хорі і грає найріжнороднійші поменчі ролі), має 25 злр. місячно“; — натомість є правдою, що п-ні Стечинська будучи спершу домовою у директорки Романовичевої, виїхала відтак з Касиенком, Ніжанковським і пр. до Росії, за моїх часів в хорах не виступала, лише в ролі „Відьми“ і старих ворожбиток так, що часами два три рази на місяць виходила на сцену, всяких дір в театрі не затикала, а була більше на услугах домових п. Стадника, тажу брала спершу 30 злр. відтак від 1/XI 1901 до 1/II 1902 разом з донькою малолітною Софією 50 злр., а від 1/II 1902, коли п. Стадник оженив ся з її донькою, згодилась на розділене тажі по половині.

Неправдою є, що „заангажовано в Росії п. Махницьких на тажу 100 злр. місячно. Та коли лише приїхали в Галичину, директор уменьшив їм до 80 злр., а короткий час потім (коли змобілізовано Київський округ, а п. Махницький як запасний салдат не ставив ся, чим замкнув собі поворот до Росії), директор Губчак обірвав їм із тажі ще 20 злр., так що нині ті люди працюють на руській сцені за 60 злр.“; — натомість є правдою, що будучи на сьвяті Котляревського в Полтаві через третю особу я заангажував в Житомира п. Махницького з жінкою співачкою, тимчасом до Галичини приїхав п. Махницький не з жінкою, але з чужою якоюсь женщиною, котра о театрі понятя майже не мала і що тут живе з п. Махницьким як з чоловіком; правдою є, що я про мобілізацію і запасне салдацтво п. Махницького нічого не знав і заєдно просив Махницьких, щоби вертали ся назад, боячи ся

незвісних і підозрілих людей; правдою є, що претенсії Махницьких до мене зовсім неоправдані, бо суд повітовий тернопільський дня 6 мая сього року узнав, що Махницьким не належить ся 400 кор. о котрі був мене запізвав, та п. Махницького засудив на кошта коло 100 злр.; правдою є, що Махницькі брали спершу по 100 злр., відтак по 80 злр., а відтак по 65 злр. місячно.

Неправдою є, що „перед від'їздом до Росії обіцяно акторам давати крім гажі ще й денні ренумерації. В Росії доходи були дуже величезні, а ренумерації ніякий актор мабуть не видів“; — натомість є правдою, що ренумерації обіцяв я лише на случай поводження, доходи в Росії відповідно до видатків були малі, а в Житомири навіть дуже велика страта; ренумерації мимо сього я давав в Волочиськах, а гажу весь час виплачував рублями.

Неправдою є, що „до актора жонатого сказав п. Губчак: „до мене у фраку приходять ся“, а вислухавши його просьби порадив йому „заставити шлюбну обручку“, як не має що їсти“; — натомість є правдою, що коли п. Ніжанковський, чоловік жонатий, явив ся у мене в огидно розшарпанім обероці на самій кляпі, я, вказуючи на велике недбальство, котре кількома штихами голки можна було усунути, в розговорі сьміючись додав, що „до директора львівського польського театру артисти приходять у фраках“; гроший йому не дав, бо через нетверезість п. Ніжанковського жінка за нього брала гажу.

Неправдою є, що „дирекція протизаконно перемінила жіночу гардеробу на свою канцелярію“; — натомість є правдою, що, як давнійше за д-ра Гриневецького і першим разом побуту театру у Львові за мене вже, театр мав розміщені гардероби так само.

Неправдою є, що „панна Фялковска перебирала ся деінде“ і „всі артистки в тої причини були хорі“; — натомість правдою є, що панна Фялковска перебирала ся все в жіночій гардеробі разом зі всіма прочими панями; правдою є, що хсрою зголошувала ся п-ні Махницька, котрої не було в театрі на пробі, але вечером вже була в польськім театрі на представленю, і п-ні Стадницька, котрої хоробу др. Озаркевич орік такою, що вечером може взяти участь у представленю.

Неправдою є, що „жінку одного з акторів покликав М. Губчак до веденя каси, що займає в день представлення час від 5—11 в ночи і за те обіцяв їй десять злр. місячно!“; — натомість є

правдою, що каса найдовше отворена три години; є правдою, що на безнастанні прошеня я був взяв жінку п-на Ніжанковського на пробу в Ярославі до продажу білетів в касі вечірній, а коли п-ні Ніжанковська показала ся навіть і до того невідповідною, заплатив їй і за той час проби, мимо того, що по звичаю давнім, сідали до каси лише за спродані афіши, котрі я давав касіерам і білетерам даром, а також і п-ні Ніжанковській.

Неправдою є, що „слуга п. Губчака має 15 злр.“; — нато-мість є правдою, що слуга п. Губчака яко директора театру брав 25 злр. місячно, бо вповні заслугував на тоє своєю працею.

Неправдою є, що „дирекція стягає всякі кари на будову театру“; — нато-мість правдою є, що всякі кари бувший касіер „Бесіди“ о. Темницький відбрав на фонд емеритальний.

Неправдою є, що „театр не має артистичної управи“; — нато-мість є правдою, що театр я вів і в артистичному напрямі: ви-брав штуки, роздавав ролі, давав головні інформації і пр.; прав-дою є, що режисер п. Стадник, яко укінчивший заледви один рік семинарії учительської в Тернополи і без даних артистичних зовсім мірний артист, був невідповідний із-за браку інтелігенції і знаня на се становище; правдою є, що на режисера в будучности я хотів позискати п. Василя Стефаника, і в тім згляді вів з п-ном Стефаником переговори.

Неправдою є, що „раз завязала дружина, щось в роді това-риства, якого метою було образование в справах штуки“; — нато-мість є правдою, що дня 19 жовтня 1904 в сали „Sokola“ в Мо-стисках, без зівволеня власти політичної і без мові відомости деякі актори завязали товариство п. з. „Артистичний кружок“ з цілями не лише виключно артистичними, вибрано формально виділ і ви-давано офіційальні комунікати з підписом голови п. Стадника і се-кретаря п. Костева; правдою є, що я довідавши ся про се і знаючи вагу такого нерозважного кроку заборонив се тайне товариство, а рівночасно завзивав як найгорячіше до того, щоби місто гаяти час на п'ятиці, картах і сплетнях відбувано в часі вільнім явні сходи артистичні навіть в салі театральній, але кождим разом за відомостю моєю, яко директора театру; правдою є, що сей важний мій крок санкціонував тогочасний виділ „Бесіди“.

Тернопіль, дня 7 мая 1905. Михайло Губчак, бувший ди-ректор руського-народного театру.

II. 3 листу д. Степана Махницького.

Тернопіль 15/V 1905. Правда, що заангажовано нас, Махницьких, із Росії на гажу 100 зл. в місяць, на що у нас єсть лист д. Губчака, писаний у Росію до нас через третю особу, д. В. Боровика, фінансового урядника в Житомира, писаний 8/X 1903 в Бережан, також візитівка д. Губчака, передана через того-ж Боровика на празнику Котляревського в Полтаві, де також сказано, що ангажує нас на рік за гажу 100 зл. на місяць. На підставі сих документів ми скаржили д. Губчака до суду в Тернополі о зворот недоплачених нам грошей і програли справу тільки через те, що д. Губчак присяг у суді, що між нами по двох місяцях нашого пробування в Галичині була заключена друга добровільна словна умова, без свідків, коли тільки можна назвати добровільною умовою самовільне уриване гажі, користаючи з нещастя чоловіка. Зрештою ся справа ще не покінчена і перенесена до висшого суду. Підла брехня, що я приїхав до Галичини не з жінкою. У мене є посвідченє на паспорті такого змісту: „Что означенная въ семь паспортѣ Марія Липинская, въ Житомирскомъ Кафедральномъ соборѣ обвѣнчалась 13 Іюля 1900 года, и записана въ приходской книгѣ подъ № 57, съ Степаномъ Махницкимъ, въ томъ подписомъ и приложеніемъ церковной печати удостовѣряю. Городъ Житомиръ 1900 года, 14 Іюля. Вице-Деканъ Житомирской Кафедры, Священникъ М. Русѣцкій № 500“ (Печать).

Брехня, що про мобілізацію і салдатство мое не знав нічого д. Губчак, бо навіть сам нераз жартами називав при дружині мене дезертиром і кавав, що мені повороту нема до Росії.

Брехня, що д. Губчак просив нас вертатись до Росії, „боячись тримати незвісних і підозрілих людей“, бо коли д. Губчак почав недоплачувати гажу, то вже вибухла війна, отже він не міг просити нас вертати ся знаючи, що ми не можемо вернути ся, а тільки почав нас задобрювати обіцянками, що се він не доплачує тим часом, бо має лихе поводженє, а що він на більші міста, як Львів, Черемішль, не тільки зверне, але прибавить. В Черемішлі, коли ми були в падолисті мин. року, як раз кінчив ся рік нашого пробування в театрі, рівночасно була обявлена мобілізація київського округа, до котрого і я належав; д. Губчак як почув про те, то щоб вірвати гажу і позбавити мене можливости домагати ся

доплати за прослужений рік, робить ось що: просить до своєї канцелярії мою жінку і питає її, в яких вона відносинах до мене, чи не могла би вона мене кинути і лишити ся сама при театрі, бо вона йому дуже потрібна, бо має голос і надаєть ся до опереток, а я яко драматичний актор йому не потрібний, бо від Львова він драм не буде більше ставити. Прикликавши мене д. Губчак знов каже таку штуку: я маю і так за багато драматичних акторів, котрі даремне беруть гажу, бо до оперетки не здатні. Тоді я питаю, хіба театр з одною опереткою буде відповідати своєму назначеню і чи згодить ся на те „Бесіда“? А він каже, що „Бесіда“ згідна на все, що він зробить, ба навіть він має контракт, що „Бесіда“ не має права мішати ся ані до артистів, ані до репертуару. Скінчила ся наша розмова на тім, що він сказав: „як хочете, то віставайте ся обоє на 60 злр. в місяць, а 5 ренських даю вам за те, що будете помагати д. Стадникови в режисерії“. Я тоді кажу йому: „Ви за багато даєте, бо знаєте добре, що я останусь у вас з жінкою і за 20 злр. в місяць, бо мушу сам щось їсти і дітий годувати, а вернутись до Росії поки-що не можу і також служби знайти тут у Галичині не можу, бо не вмію ані писати, ані говорити ні по польськи, ні по німецьки“. На се він сказав: „То як знаєте, бо я і так увесь у довгах, і не маю чим виплачувати гажу тим, що потрібніші“. *Степан Махницький.*

III. Уваги д. Ст. Чарнецького.

Діяльність д. Михайла Губчака як директора театру була яркою ілюстрацією і незбитим доказом правдивости моїх слів. Велике число і різнородність функцій, які доводилось д. Губчакови сповняти в житю і які, мимоходом кажучи, переважно нічого спільного зі штукою не мають, могло би бути може мірою кавчукових здібностей (на жаль не вихіснуваних) д. Губчака, а може й доказом його непридатности в кожному роді праці, але не мірою його артистичних відомостей і образования.

Що до музикальних претензій д. Губчака загальна опінія фахових людей уважає його на тій точці активно й пасивно повним анальфбетом, а що до студій по заграничних театрах то, як казав небіщик Красіцький,

To wszystko być może,
Jednakże ja to między bajki włożę...

бо слідів того всього годі було дошукати ся в цілій сумної пам'яті „артистичній“ його кар'єрі.

Д. Губчак у загалі не має щастя до студій... Проте віддане управи театральної в його руки остане раз на все злочином проти руської штуки

Що п. Ніж. поводить ся морально, „є совісним і загальнолюбленим актором“ — на се доказом (значно сильнішим від слів п. Губчака) є те, що п. Ніжанковський працює на руській сцені вже 14 літ, що кождоразова дирекція вважала його великим „службістом“. А що д. Ніж. тішить ся загальною симпатією, про се свідчить наглядно звісна подія у Львові і велика овація, яку тернопільська публіка устроїла йому, коли по 1½ місячній перерві знов виступив на сцені. Та овація, то був моральний копяк п. Губчакови і п. Г—к відчув і зрозумів його, а се зробила тернопільська публіка, що „не стоїть під командою ніяких інспіраторів в гардероби.“ Що п. Губчак перед остатньою дімісією вже два рази проганяв д. Н—ого, се чиста вигадка; правда натомісь, що д. Ніж—кий два рази брав сам дімісію супроти нечемного і простацького поведеня п. Губчака, а остав тому, що п. Губчак толкував ся „роздразненем“ і формально перепросив його.

Що до поліції, то не можучи провирити, що робив п. Губчак другого дня рано в будинку поліційнім, лишаю слова п. Г—ка без відповіді і коментаріїв. З інформованем „Slow-a Polsk.“ стоїть справа трохи яснійше. Коли я стояв у буфеті в товаристві д. Шеремети і ще одного пана, приступив до мене знайомий мені репортер „Słowa Polskiego“ запитуючи мене про мотиви і хід демонстрації. Я оповів йому і він відійшов. Другого дня появилася в „Sl. Pol.“ статя, що була поганою денунціяцією на нашу шкільну молодіж. Того дня рано йлучи з проф. Студинським улицею Академічною побачив я в далека того самого репортера, а лишаючи проф. Студинського спитав я згаданого д. Ш., відки взяла ся в Sl. Pol. нотатка, що так грубо минала ся з правдою і інформаціями, яких я йому уділив. На се дістав я відповідь: Daję wam słowo, że napisałem był tak jak wyście mówili, ale był sam Hubczak i informował redaktora“.

Так виглядає правдомовність п. Губчака і так боронить ся чести руської гімназії. — Неправда, що руський театр за дирекції п. Г—ка мав якийсь регулямін, а правда, що п. Губчак тримав цілу дружину на умовах, які зміняв собі самовільно й безцере-

можно, висловлюючи ся при кожній нагоді: „Я так кажу і так мусять бути, бо я директор! А як вам не подобаєть ся, то виносите ся з театру“. Навіть у таких випадках, як співанє в Надвірній намісникови Пінінському „многая літа“, послугував ся тим приказом, а одного члена дружини, який не був при тій церемонії присутній на дворці, де „п. Губчак з властями витав“ намісника, покарав за те значною грошевою карою. Таким самим приказом послугував ся п. Г—к підчас гостини театру в Каменци Подільським (в Росії), заставивши цілу дружину від 9 рано до 3-ої пополудни пописувати ся на „кінській виставі“ українськими піснями та на переїзю з оркестрою місцевої сторожі огневої уприємяти Москалям побут на тій виставі.

Правда те, що згаданий п. Г—ком регулямін із 1893 обовязував артистів за самостійної управи театром „Бесідою“, та про його істнованє за часів Губчака ніхто в дружині не знав, а повічлени, які ангажували ся за його дирекції, теж не бачили ані не чули ніколи про нього.

Факту співаня „многолітствія“ п-ну Пінінському п. Губчак не заперечує, і се хоч прибранє в претенсіональні слова, ярко ілюструє ідейність „члена ріжних руських товариств“. — Те саме і з гимном „Боже царя храни“. Ніяка переїзка трупа не обовязана його співати (приміром, від львівської оперетки, коли була в Росії, в такий день не жадано того), а житомирський поліцмайстер стероризував або „взяв на бас“ п. Губчака, не передчуваючи у його особі „бувшого юриста“. Неправда, що поліція в Надвірній хотіла увійти за Підвисоцьким на сцену, а п. Губчак „ратуючи честь театру“ приказав йому забирати ся з театру, — а правда, що п. Губчак велів одному з членів дружини покликати поліцію, щоб викинула Підвисоцького зі сцени. Правда також, що згаданий заміт у моїй статі відносив ся до иньшого члена дружини та мав місце також у Надвірній. Коли до п. Губчака прийшов дотичний актор із якоюсь орудкою і при тій нагоді перемовили ся, тоді п. Губчак кликав поліцаю, щоб того актора викинув із убікацій театральних.

Що до матеріяльної сторони підприємства театрального д. Губчака, то правда хіба те, що п. Губчак „робив лишень конечні видатки“ (і се видаєть ся мені вже за багато сказано); та заравом правда, що нашому театрови вело ся за останні роки дуже добре. Сам п. Губчак перечить собі, бо говорить про свої поїздки

за границю в р. 1902, а ми знаємо певно, що „бувний син маючих родичів“ прийшов служити руській штуці з валізкою в руках і в однім гарнітурі.

Також грубо минаєть ся з правдою п. Губчак що до пані Стечинської. Пані Стечинська від 25 років трудить ся на руській сцені (пані Романовичева, за яку згадує п. Губчак, мала дирекцію ще перед 25 роками!), а по смерті пок. Стечинського визначила їй „Бесіда“ гажу 30 злр., і навіть по її повороті в Росії (куди виїхала приневолена обставинами) „Бесіда“ платила їй ту гажу, платив також і др. Гринецький; аж п. Губчак обіймаючи дирекцію заявив їй, що не може стілько платити, що його ніщо не обходить те, як довго пані Стеч. працює на сцені, бо він не обв'язаний контрактом тримати кого не хоче, що він собі може брати акторів і Жидів, і тому коли вона хоче ангажувати ся до нього, то хіба разом із донькою Софією, і він визначає їм спільну гажу 50 злр.

Коли опісля в її донькою оженив ся д. Стадник і зажадав визначення жінці окремої гажі, тоді п. Губчак заявив йому, що дає їй 25 злр. а пані Стечинській 25, та коли д. Стадник „не хоче робити прикрости д. Ст—кій, то нехай лишить на гажевій листі пані Стечинській 30 злр. — а при виплаті д. Губчак візьме 5 зр. в гажі д. Стадника та передасть пані Стечинській“ (що за благородність!). На те заявив д. Ст—к, що коли захоче се зробити, то зробить сам без посередництва п. Г—ка, та вказував, що не годить ся так поступати в бідною вдовою, що має ще дві малолітні доньки в школах та що так довго перебула на руській сцені. На се заявив п. Губчак, що пізнійше зверне пані Стечинській ту п'ятку. Д. Стадник пригадував йому се не раз, а д. Губчак усе давав йому руку і „слово“, що зверне, але якось на обіцянках воно й кінчило ся. Отже рішучо неправда, що пані Стечинська сама згодилася на гажу 25 злр.!

Правда, що пані Стечинська виступає на сцені в усяких ролях о много частійше (нераз і що представлена). В часі остатнього побуту театру у Львові я бачив паню Стечинську на сцені 2 рази в „Відьмі“, 2 в „Не ходи Грицю“, 2 рази в „Міщанах“ (як статистка), у „Пташнику в Тиролю“ і кілька разів у хорі.

Що до справи ремуерацій у Росії, то спростоване п. Губчака доволі неясне. Дуже то вигідно заслонити себе параваном „на случай поводження“, алеж п. Губчак, що „студіював відносини“

по різних театрах, такої умови між директором і акторами, ніде хіба не подибавав. Бо й хтож у силі контролювати п. Губчака, а супроти того, що велика часть акторів не хотіла їхати в Росію, позволю собі висловити поважні сумніви, чи вони, знаючи п. Губчака, дали би були взяти себе на такі „грушки на вербі“, як ре-мунерація „на случай поводження“. Що до приходів, то п. Губчак не перечить, що були великі — знають се дуже добре члени дружини.

З приємністю простую, що п. Губчак виплачував гажу рублями, але аж тоді, коли дружина енергічно зажадала і загрозила, що віднесе ся до австрійського конзуляту.

Не входжу в те, як були розміщені гардероби за Гриневецького і першим разом за Губчака (в літі се річ менше більше байджна), але факт є, що пані переходили в мороз через довгий коридор і хорували (Стадникова, Махницька, Осиповичева), за те велика кімната, де була „канцелярія директора“, стояла переважно безужиточно, бо нічого там не було крім кількох подертих партитур тай якогось жіночого пальта. Пані Ніж—ка, бувша учениця семінарії, могла безпечно продавати білети, бож се так проста річ, що годі навіть подумати, аби пані Н—ка могла бути „й до того непридатна“.

Неправда, що театр мав в остатніх часах якусь артистичну управу, — а правда те, що театр не мав ніякого артистичного провідника, бо п. Губчак, який подавав себе на афіші „головним режисером“, не мав до того ніяких кваліфікацій і не дорівнював навіть лихому режисерови аматорських вистав. Від 8 років давав артистичний провід дружині д. Стадник: за дирекції Вільшанського-Полішука, за „Бесіди“, за д-ра Гриневецького і зразу за Губчака, аж до хвилі, коли сей „возвістив“ себе „головним режисером“. Усі нові штуки, що появили ся на нашій сцені за остатні роки, були зазначені працею Стадника та були виставлені переважно тоді, коли п. Губчак гуляв собі на відпустках, які так радо та часто уділяла йому „Бесіда“. В тім часі виставлено Міщани, На дні, В народі, Весіле при ліхтарнях і ин. Ціла режисерія п. Губчака кінчила ся на роздачі ріль (зле обсаджених!) та на справленю часами якого акценту. Інформації, які давав п. Г—к, були звичайно хибні. Аби дати понятє про компетентність п. Г. на „головного режисера“ — ось клясичні приміри.

Раз у „Бароні циганськім“ не стало співака на Гомоная. Ролью передав п. Губчак одному „безгласному аки риба“ акторови. В другій дії, як звісно, мав він відспівати з документу, що „Сафі рід князівський“; коли згаданий актор не міг єього вчинити, п. „головний режисер“ приказав прочитати се „Кальманови Жупанови“ (свинському князеві) — а прецінь пересічний дурак, що був раз на Бароні циганськім, знає, що Кальман Жупан зараз у 1 дії співає: „Бо читати і писати... я не вмю!“ та кладе знак хреста, коли йому кажуть підписати ся. І аж на увагу д. Стадника п. Г—к змінив свій приказ.

На одній пробі з „На дні“ п. Губчак, вичитавши в примірнику увагу (Настя не мов вслухуючи ся в віддалену музику, говорить дальше) приказав, аби за кулісами грала музика, а Настя аби влхувала ся в неї...

Значить, артистичного провідника руська сцена не мала; п. Губчак мав про те дуже слабе понятє, д. Стадник до нічого не мішав ся, а на афіші фігурував мимо своєї волі. Нераз „режисерія“ п. Губчака обмежала ся на тім, що він непорушно пересидів цілу пробу, а на сцені робило ся, що хотіло. В часі представлення пильнував каси, а сценою опікувало ся провидіне боже.

Проте правдою остає в спростованю п. Губчака, що „в якийсь фонд емеритальний, до якого ніхто не хоче належати“, що „слуга п. Губчака бере не 15 а 25 злр.“ і що „д. Фялковська не перебирала ся деінде“. — Sit ei!

С. Чарнецький.

На решті подаємо виривок із листа одного з артистів руської сцени про „Артистичний кружок“: „Минулого року за ініціативою д. Костева завязав ся в руськім театрі „Кружок артистичний“, а властиво згуртувало ся ціле товариство, вибравши собі головою д. Стадника. Головна ціль того згуртованя була, аби актори взаімно образували ся, щоб не розходили ся по боках, а разом працювали, помагали собі взаімно, та взаімно дбали про честь свою і цілої інституції. Виключили однак з поміж себе панну Фялковську (теперішню паню Губчакову), яка відносила ся до дружини неприхильно, була в постійних зносінах із п. Губчаком, ображувала честь як поодиноких членів, так і цілу інституцію. Такий зорганізований гурток акторів був не на руку п. Губчакови і він заборонив дружині театру сходити ся, називаючи такий кружок тайним

товариством. Що се не було ніяке тайне товариство, свідчить факт, що дружина повідомила про те „Бесіду“, однак виділ її не прийав до відомости сього, назвавши сей кружок також тайним товариством, хоча перед кількома літами сам одобрив існуванє такого кружка (за своєї дирекції). З сим лучить ся ще одна справа. Панна Фялковська за намовою п. Губчака домогала ся, аби конечно й її прийати в той зорганізований гурток дружини, — тоді дружина (а властиво 2 члени в порозуміню з иньшими) дали їй на письмі відмовну відповідь, подаючи за причину наведені висше закиди проти неї. Тоді п. Губчак носив ся з тим письмом по всіх адвокатах у Мостисках та хотів дружину позивати до суду! Та порадивши ся замовк, погрозивши лише, що вже подав скаргу та що всі будуть сидіти в криміналі!“

На переломі.

(Далі).

V.

Кожен читач, який освоїв ся з методом дослід, яким я йшов досі, в праві тепер спитати мене, яким способом я думаю вести розслідування найновіших політично-економічних подій в Росії. Бо коли при розслідуванні взаємин суспільних сил у часи робітничого законодавства 80-х і 90-х рр. у мене під ногами був твердий ґрунт, се або загальна картина зросту і розвитку економічних сил Росії (гл. II), то ця картина як раз обривається на середині 90-х років. Отже виникає питання, чи не думаю і я часом стати на слизький шлях, чи не почну будувати різні гарні теорії хоч-би й на фактах, та тільки не в їх органічній звязку, а окремо вихоплених із життя, та більш чи менш влучно підігнаних до сих зараніше вимарених собі теорій? Словом, чи не гадаю і я піти давно протоптаною стежкою тих самих політиків та публіцистів ex professo, від яких я-ж остерігав читача в передмові до цієї статі?

Заспокоюючу відповідь на це питання дасть читачеві власне ця V глава. В ній я подам хоч і в загальних рисах, та все-ж у вистарчаючій повноті картину економічного розвитку Росії за останні роки. З фактів, які матиме тут під руками читач, кожен сам собі зможе виловити провідну нитку, вивести дальший можливий напрям економічного розвитку Росії, а головне, знову буде мати в руках той критерій, яким може міряти вартість мого угруповання фактів і їх освітлення, як мав і досі. На півком

природне питання, чому я вважав потрібним розірвати економічну картину Росії на такі дві нерівні частини, як ціле століття і одно десятиліття; чому я останні роки виділив в окрему главу, коли міг їх спокійно причотити до загальної картини економічного розвитку Росії, від чого та картина тільки-б виграла в повноті і закінченості, я відповім так:

Коли картина економічного розвитку, подана в гл. II, виявляє справді в природнім звязку ступневий і ясно окреслений поступовий зріст продукційних сил Росії, то зріст сей протягом останнього десятиліття йшов таким божевільним темпом, який перестають називати зростом, а називають революцією в царні засобів продукції.

А історія всіх інших капіталістичних країн доводить нам, що наслідком революції в засобах продукції являється революція в головах суспільства¹⁾; наслідком же сих обох буває звичайно політична революція.

Сей мій погляд на значінне економічного розвитку Росії протягом останнього десятиліття, я гадаю, цілком виправдує моє бажання виділити її роки в відрубну главу, щоб тим самим підкреслити їх особливе значіння. Про те, о скільки сей мій погляд являється виправданим, судитиме сам читач із дальшого представлення справи.

Експлоатаційна довжина залізниць європейської Росії (без Фінляндії) в 1803 році була 29.114 верст; в 1902 р. — 46.325 верст, а з азійськими — 54.075 верст. Таким чином довжина залізниць за 10 років зросла мало не на 25 тисяч верст! Кількість паровозів за період 1892—1901 рр. зросла на 6.660, чи на 93%;

¹⁾ Що така революція розпочала ся в головах пролетарської частини російського суспільства (для петербурського пролетаріату підчас «коронаційних» страйків 1896 р.) — се ми бачили в попередній гл. Для інших частин російського пролетаріату трохи пізніше, для жидівської і взагалі для західних частин пролетаріату Росії раніш ніж для східних і полудневих, відповідно тому, як і революція в засобах продукції йшла в напрямі на схід і південь Росії. Се по части я доведу трохи згодом, по частин-ж, із огляду на розміри статі, залишу на боці. На революції в головах інших верств-російського суспільства за винятком селянства може спинюєть у кінцевих главах статі. Революцію-ж у головах селянства мені доведеть ся спеціально обговорювати в другій частині сеї статі.

пасажирських вагонів на 9.446 чи 119⁰/₁₀ і грузових на 176.402 або 118⁰/₁₀.

Вже самий сей горячковий зріст будівлі залізниць виправдує незвичайний зріст металургічного промислу, як також здобування земляного вугля. Додаймо до сього ще таку-ж горячкову будівлю воєнних кораблів, і стане ясно, чому розпочала ся така-ж горячкова будівля нових фабрик і заводів. Швидко зростав лісовий промисл, як також цегольна, скляна, та цементна продукція. Велетенський зріст нафтового промислу за сей же час, який став постачати нафту не лиш на внутрішній, а й на світовий ринок, викликав із свого боку попит на будівельні матеріали і засоби транспорту. Все се викликало величезний зріст великих промислових центрів; здвиг народу в них у свою чергу впливав на попит на будівлю помешкань, поліпшене мійського комфорту, як заведене електричного освітлення, трамваїв і т. п. Словом, все се сплело ся в одну шалену індустріальну гарячку.

Се загальне підняте індустріального життя, як також добрі врожаї 1893—96 рр. спричинили ся до високого піднятя і текстильної індустрії із 6219 міл. карб. у 1893 р. піднялась на 946 міл. в 1897, при зрості робітників у ній за тіж часи з 497.940 чол. на 642.520. Вартість виробів „харчівних“ продуктів за той же час зросла з 399·7 міл. на 648·1 міл. карб., а скількість робітників при їх виробі з 216.834 на 255.357 чол. і т. д.

А ледве чи не найкраще видно всю „шаленість“ сього індустріального розвитку країни на зрості основного капіталу різних акційних підприємств. В той час, коли за період 1854—1892 рр. він зріс на 919·3 міл. карб., за десятилітє 1893—1902 зріс він на 2.055·8 міл.! В 1894 р. засновуєть ся 63 нових акційних товариств із 54·6 міл. карб. капіталу, а в 1899 р. їх уже 327 з капіталом на 358·4 міл. карб.

Найкрасшим показчиком капіталістичного розвитку країни в наші часи являєть ся стан металургічного промислу. Отже виплавка чавуну з 68·8 міл. пудів у 1893 р. поступово і ступнево зросла в Росії на 177·5 міл. в 1900 р. За останні два роки вона зменьшила ся і в 1902 р. давала 155 міл. пуд. Продукція заліза та криці з 57·5 міл. п. в 1893 р. підняла ся на 121·8 м. п. в 1900 р., на 129 м. п. в 1901 р. і упала на 116·3 м. п. в 1902 р.

В 1890 р. Росія займала шесте місце по виплавці чавуну, тепер вона займає четверте, перегнавши Австро Угорщину і Фран-

цію. По виробу заліза і криці вона знов такі займає тепер четверте місце, випередивши в додаток ще й Бельгію.

Зріст виплавки чавуну і виробу заліза і криці за 1890—1900 рр. ішов так:

У Англії	—	чавуну на 13%	—	заліза і криці на —
„ Франції	„	„ 58%	„	„ „ 42%
„ Спол. Державах	„	„ 76%	„	„ „ 50%
„ Німеччині	„	„ 61%	„	„ „ 91%
„ Росії	„	„ 220%	„	„ „ 196%

Як бачимо, металургічна продукція, сей справжній живчик і найпевніший показчик ходу капіталістичного розвитку країни, зростає в Росії шаленим темпом, який опереджує всі інші країни в світі. А до сього ще треба додати, що навіть такий зріст металургічного промислу не задовольняв попиту на його продукти, на що вказує постійний зріст імпорту власне в сі роки продуктів закордонної металургії. Імпорт машин та апаратів зріс із 3·4 міл. пуд. у 1893 р. на 12·4 міл. пуд. у 1899 р. і тільки в 1900 р. став зменьшувати ся і з кожним роком спадає.

Для нас особливо цікаво буде вазначити особливий характер зросту темпа сього розвитку на Україні, в так званім полудневім районі, чи Донецькім басейні. Тут сей зріст приймає впрост казковий вигляд. Так наприклад виплавка чавуну за 1890—1901 рр. зросла на 595%, а виріб заліза та криці більш ніж на 600%¹⁾.

¹⁾ В шаленім зрості продукційних сил сього району України, і в нім передовсім, чи властиво в тих підвалинах, на яких він полягає та в обставинах, які його супроводять, слід шукати обґрунтовання передчасно ославленого питання «самостійної України». Інше розв'язання сього питання, без огляду на те чи за, чи проти самостійности, не має найменшої вартости і понесе з невблаганою конечністю повне фіяско, раз тільки стане в суперечности з напрямом розвитку продукційних сил України в їх цілому. Рікні політичні змагання так само потерплять із такою-ж невблаганою конечністю повне фіяско, коли їх стремління розійдуть ся з сими стіхійними силами розвитку України, і такі змагання і праця як одиниць, так і цілих «парій» заранім засуджені принести наслідки, яких здобував Сізіф від своєї невтомної праці. Тільки політичні змагання, оперті на теорії, яка буде обґрунтована повним науковим розслідом тенденції розвитку України, матимуть будучину.

Та теорія мусить бути справжньою науковою теорією не лиш опертою, а виснованою з досконалого і всестороннього вивчення прояв економічного життя України та їх взаємин, бо без сього «теорія» буде голим пророцтвом, яких нам і доси не бракувало.

Скільки ж робітників на гамарнях цього району зросла з 11.371 чол. в 1890 р. на 45.416 в 1899 р. З 1900 р. кількість робітників зменьшується і в 1902 спадає до 35.710 чол.

Назвати сей божевільний зріст „нормальним“ ледви чи прийде кому в голову. Аджеж такої „норми“ для розвитку великої індустрії не здібаємо не то що в наші часи на цілому світі, але навіть не знаємо в історії дотеперішнього розвитку інших країв подібних прикладів. Хиба справді прибереш яку більш відповідну назву для випадку, де протягом яких 20 років безмежні пустинні простори, на яких порпалось деревляне рало, вкрились величезними промисловими центрами з десятками тисяч населення, яке працює за вищоконаленими „останнім словом техніки“ верстатами і випrodukuje в рік більш сотні тисяч пудів металів, добуває сотки тисяч

Та вартість пророчств у наші часи — не велика! До останніх часів «самостійна Україна» була питанням не актуальної політики, а сказати-б так, чистої науки. Для певного розв'язання-ж його бракувало не лиш геніяльної голови, але й поперед усього — матеріалів. Розвитком продукційних сил України, о скільки знаю, ніхто (за виїмком одного, здається, Яснопольського) особливо не цікавився і науковим обробленням цього питання не займався. Се зрештою знаходить собі виправдання в тій «молодості» цього розвитку, а через те і в «чистій науковості» цього питання.

А про те, чи хоч би й на перекир цьому розвиток сей дає вже себе знати і в політичній життю. Наші російські товариші соціяль-демократи, які ведуть перед робітничого руху на Україні в загалі, а у Донецькому басейні і виключно, вже тепер мусять із ним рахуватись і чисто експериментальним шляхом підходять до конечности його розв'язання, хоч роблять се також стихійно (як стихійний самий рух), що навіть не здають собі ясно справи не тільки із значіння, а й з існування цього питання. От наприклад що говорив председатель «З'їзду Південних комітетів та організацій» коли не помиляюсь, в 1901 році): «При величезній територіяльній розповсюдженности російського руху, при значній ріжноманітності промисловости, культурних та побутових умов різних частин Росії, витворенне в окремих районах з'єднаних організацій невідступно диктується життєм, при тім, розуміється не на шкоду ділу загальнопартійної злуки цілого соціяль-демократичного руху в Росії. До якого ступня дійшла свідомість необхідности районного з'єднання, чудово виказує факт виникну вже останніми часами ряду районних соціяль-демократичних спілок, як Поволзьська, Сібірська, Північно-російська. Полудневий район що найменше має для цього стільки-ж даних, як перелічені. Не говорю вже про те, що в нього входять деякі з найспільніших у нас пунктів зі всіма ознаками спадкового масового політичного руху: сей район виявляє вистарчаючий ступень однородности в своїй промисловій структурі (відсутність текстильного промислу, величезний розвиток механічних продукцій, присутність значного континенту робітників-ремісників), як також в культурних умовах життя робітничих мас».

пудів земляного вугля, хиба знайдеш для сеї зміни иньше слово, як революція і то не лиш у засобах продукції, а взагалі в цілім устрою сього району.

В якій голові найтемнішого хлібороба сеї місцевости могли вдержатись консервативні гадки про незмінність сього сьвіта і його порядків, коли на його очах, у самім його господарстві все перевернуло ся в верх дном! Що стало ся туг із народними звичаями, які заховувались в діда-прадіда, коли корінне населене затерлось і щезло в тих стотисячних людських хвилях, що напливали сюди з ріжних кутків Росії, ба навіть із за кордону, припливали шо року пові й нові?! І рало тут давно щезло; щез і сам тиновий селянин-хлібороб, щез разом зі своїм ралом. Він або перетворив ся на багача, коли йому пощастило мати шматок землі з рудою та вислато розуму на використання сього нового золота, або обдуре-

Тут виразно бачимо як жите випереджує теорію. А тим часом певна, науково-викрита тенденція дальшого розвитку України причинила ся-б до яснійшого зрозуміння житевих завдань ріжних політичних сил сусільства, усунула-б марну їх трату і тим самим прислужила ся-б до швидкого культурного, в широкім значінню слова, її зросту.

»Самостійна Україна« в наші часи перетворюєть ся з питання »чисто-наукового« на політичне, житеве; брак наукового його розв'язання дає себе відчувати вже зараз дуже боляче.

Російська політична революція в дальшій своїм розгоні безперечно поставить на порядок денний і се питанне. Можна, звичайно, жалкувати, що питанне так і досі лишаєть ся питаннем, та зарадити сьому можна лише ширшою науковою працею. У всякому разі се буде зроблене, бо мусить бути зроблене, і буде зроблене тим швидче, чим швидче питанне втратить свій академічний характер, чим швидче воно стане питаннем політичного життя.

А се тепер станеть ся швидко.

А раз се станеть ся, тоді безперечно знайдуть ся і жерці »чистої науки для науки«, які знайдуть у сім питанню одну з найцікавійших проблем для своїх кабінетних праць. Тоді знайдуть своїх коментаторів усі і найдрібніші факти, тоді, коли зараз проходять мовчки мимо впрост кольосальних, як внїшнім виглядом, так і величезним їх впливом на внутрішній уклад сусільного життя. Наведу їх тут пару:

Ще в 1890 р. на Україні металургія видавала менши половини продукції Уралу; в 1901 р. вона не лиш догнала Урал, але і переросла його так, що порція стала як раз противна: на Україні продукція в двоє більша уральської, і дає більш 53% загальної продукції чавуну за сей рік. В 1890 р. продукція заліза і криці на Україні була в 2½ рази менша ніж на Уралі і стояла на однім рівні з Польщею та центральним районом; в 1896 р. перегнала їх усіх, а в 1901 р. виносила вже 40% загального виробу сих продуктів у цілій Росії, тоді коли в 1890 вона давала лише 16%.

ний чи економічно знищений він ішов у ряди чистих пролетаріїв і розставав ся не лише з своїм ралом, але і з колишнім світоглядом.

А як ся сама велика індустрія мусить революціонізувати „своїх“ пролетаріїв! З висше наведених цифр ми бачимо, що в металургічному промислі кількість робітників зросла протягом одного десятиліття в четверо, а тут раптом за два роки зменшилася о цілх 10.000, себто на цілу чверть. Коли припустимо те-ж і для інших галузей індустрії, бо й факти тому не перечать¹⁾, то яку величезну армію безробітних будемо мати зібрану в однім місці!

Як сей розвиток і зріст продукційних сил України впливає на зріст суспільного життя, можемо бачити хоч би з такої допсії «Нового Времени» з Ростова Н. Д. Ще в 1854 р. бюджет міста Ростова не перестував 14 тис. карб., в 1879 р. він виносив пів міліона, а тепер (1903 р.) 1:3 міл. карб. В 60-х рр. «се було брудне, безладне містечко з завязками бурковки, сливе без шкіл, із пародією на шпиталь і т. п... Тепер він вузловий пункт 3-х залізниць із величезним пасажирським рухом і грузообігом, з 11 банками, на 3 міліярди обігу, з фабриками та заводами, в яких zatrudнені десятки тисяч робітників і продукцією на десятки міліонів карб., з 7 середніми і 70 початковими школами; се місто з водопроводом, електричним освітленем, із каналізацією, електричним трамваєм, з трома просторими критими ринками і т. д., — з суспільною і 4 безплатними народніми бібліотеками-читальнями, 3 великими газетами, 3 спеціальними місячниками і з 21 друкарнями».

А Ростов — се не виімок. У той час, коли населенне Ростова за трицятлітте 1867—97 р. зросло на 310% (з 29 на 120 тисяч), то Катеринослав зріс із 19.9 тис. на 121.2 або на 508%, а на Кавказі людність центру нафтової продукції Баку за той же час зросла з 14 на 112 тис., або на 702%.

Всі факти, наведені в сій не в міру широкій примітці, промовляють за раціональність «самостійности». Та не треба забувати, що се лиш окремі факти, вирвані з їх органічного звязку. Їм можна так само протиставити чимало також вирваних із того-ж економічного життя фактів, якими сміливо можна довести абсурдний «самостійности». І ми мусимо признатись, що доси у нас навіть і так то рідко хто обгрунтовував сю тезу. З дебільшого в сім пункті навіть у соціально-демократів ми здібаємо цілком не матеріалістичний спосіб думання. Вигадуть ся якийсь імманентний закон (в ту чи иньшу сторону, се все одно), якому дальший розвиток України по волі винаходців закону, підлягати конче мусить, і коли де який факт хто запамятав, що не перечив його «законові», то й оперував ним, у наївній певности, що в його руках грізний меч, вирваний із страшних таємниць чарівниці-природи, тоді як на правду се не більше, як копистка, запозичена у якої будь славної може й на цілім Покутю, та все-ж лише на Покутю, ворожки.

Такий «науці», давно-б уже пора сказати годі.

¹⁾ В Донецькім басейні скількість робітників, що працювали при видобуванню мінерального опалу, з 67.526 в 1900 р. упала на 58-596 чол. в 1902 р., себто зменшилася на 9.000 чол.

Кожен із сих безробітних їсти хоче так само, як і за кращих часів, і то не сам, а з сім'єю, а заробити ніде. Він не провинивсь нічим. Працював справно, як і раніш, як і всі інші. За що-ж, по якому праву його вижбурнули на вулицю, на голод та холод? Зростає злість і ненависть до фабриканта. Та тисячі таких же безробітних по всіх інших заводах доводять у живі очі кожному, що винен тут не окремих фабрикант, а всі вони в купі, винні капіталістичні порядки, що дозволяють одним панувати над другими, як над худобою. Думка ширшає, приймає чим раз виразніші форми. Лютість на всю сьє неправду кипить і зростає. Росте клясова сьвідомість і повертає голодні розрухи на стрійну та організовану боротьбу, боротьбу клясову, боротьбу політичну.

Так революція в засобах продукції творить революцію в головах робітників, так вона революціонізує цілу клясу суспільства і то клясу з невичерпаними запасами стіхійних сил, із незломною енергією, клясу, на плечах якої вибудували свій блискучий та пишній будинок сучасної культури пануючої кляси.

Але звернімось до економічного розвитку Росії.

Розвиток нафтового промислу за рр. 1893—1902 має такий вигляд:

	1893	1896	1900	1901	1902
	мільони пудів				
Корисний добуток нафти:	325	386	601	671	636
Вивезено нафти проданої з м. Баку	248	307	443	497	514
„ „ за кордон	60	64	87	93	92
Просверлено сажнів (в тисячах)	11	28	83	76	40

З 1889 по 1901 р. скількість фірм, що працювали у бакінськїм районї, зросла з 61 на 171. Скількість „найбільших“ із них лишилась на протязї сього часу незмінною — 15. І на їх пайку як в 89, так і в 1901 р. припадало $\frac{3}{4}$ цілої здобичі нафти, а середній здобуток кожної з них за сей час зріс із 9·7 мїл. пуд. у рік на 33 мїл. пуд. Половина всього здобутку нафти в 1901 році припадає на долю тільки шести фірм, чи $\frac{1}{28}$ загальної їх скількості!

Се такий приклад концентрації продукції, яких і у Америці не багато!

Перейдем до старої нашої знайомої, текстильної індустрії, яка власне ввела Росію в круг капіталістичних країн.

За 1896—1900 рр. скількість веретен у бавовняній промислі зростає з 5·1 на 6·4 мил. або на 27%, а кількість ткацьких верстатів із 113 на 148 т. або на 30%.

Коли зауважимо, що розвиток текстильної індустрії в загалі стоїть у найтіснішій зв'язку з закупною здібністю хліборобського населення, у якого за період 1897—1902 рр. загальний недобір, як наслідок хронічних неврожаїв, навіть по вирахуванню самого міністра фінансів був не менше мільярду карбованців, то стане ясно, як сильно сей чинник мусів був загальмувати поступовий зріст сеї індустрії. До сього додати ще треба і нестерпну опіку держави, від якої відхрещують ся, що називається, руками й ногами всі більші фабриканти. Цілий ряд „докладних записок“ до міністра фінансів силкується „добром“ довести, що „зниження цла на бавовну являється невідмінно-необхідною умовою“ дальшого розвитку сеї індустрії. А в деяких то й отверто, з певною горожанською смілістю говорить ся хоч би й таке: „Не підлягає найменшому сумніву, що високе цло на бавовну консервується пшні в тарифі зовсім не з метою підперти сеї промисл, а виключно в інтересах фіска“.

Для характеристики розвитку капіталізму в останні часи дуже цікаво приглянутись і до млинарської продукції. Коли перевозка житнього борошна залізницями з 1880 по 1900 рік зростає на 23 мил., або менше ніж на 50%, то перевозка пшеничного зростає на 90 мил., або в 4 рази. Зріст сеї виявивсь особливо яскраво в період 1893—1900 рр., бо власне підскачків із 53 на 121 мил. пуд. пшеничного борошна. Навіть народники устами п. В. В. пояснюють се не самим зростом залізниць, а також „величезним поспіхом мінового хазяйства“.

„...Досліди показують, що селяни більше та більше зменьшують перемелювання пшениці для особистого вжитку на вітряках, — до сього змушує їх також більша втрата зерна на сих млинах, — і з більшою охотою продають зерно, щоб купити борошно“. Волжський район, се один із головних районів продукції борошна. Пристані Волги відправили в 1893 р. — 79 мил. пуд., а в 1900 — 17·4 мил. п. пшеничного борошна. І се збільшення на 120% слід залічити головним чином на „абсолютне розширення млинарської продукції сього району“. Сим дається пояснити зменьшення закордонного експорту пшениці з Волжського району. Більша частина сеї пшениці перемелюється на скупчених тут парових млинах;

останні ужиткують також і сибірську пшеницю. Другий центр млинарської продукції лежить на Україні, переважно в Херсонській губернії.

Перейдемо тепер до продукцій обтяжених акцизом.

Скількість піскових і пісково-рафінадних заводів у цукровім промислі зросла з 220 в 1890 р. на 268 в 1900 р.; скількість зареєстрованого цукру з 24·6 на 48·5 міл. пуд.; скількість робітників (цифри їх не можуть бути названі певними^а) зросла з 85.696 на 105.059 чол. Звертає на себе увагу зріст малолітніх: з 479 на 1.158, а скількість жінок із 9.328 на 12.584. На одного робітника в 1890 р. припадало 287 пуд. випродукованого цукру, а в 1900 р. — 461 пуд., що свідчить про сильний зріст технічної сторони продукції.

Зріст продукції виїшим виглядом своїм нічим не нагадує нам, що маємо діло з цілком виїмковим явищем, явищем аномальним у повнім значінню слова. За сей же час зріст ужиткування цукру в Росії зріс не на 100%, як виріб його, а всього на 9%! Причина сьому криється в безглуздій державній опіці сього „промислу“. В Росії кожен, хто хоче вжиткувати пуд цукру мусить до монопольних у повнім значінню слова ціл сахарозаводчиків приплатити ще 1 карб. 75 коп. акцизу. При чім для цілої Росії наперед визначається норма вжиткування цукру на цілий рік наперед. Коли зріст попиту переростає сю норму, тоді російські ужиткувачі платять подвійний акциз, а власне 3 карб. 50 коп. з пуда! Звичайно, що при такій турботливій опіці урядом „рідного промислу“ стане зрозумілим, чому попит на цукор у самій Росії не зростає сливе зовсім.

Яким же чином при такій опіці ся продукція може не лише животи́ти, але й зростати досить сильно?

На се відповідь нам дає мудра політика уряду. Цукрова продукція Росії існує зовсім не для Росіян, а для закордонних ужиткувачів. В самій Росії цукор не знає, що таке конкуренція. Про неї він дізнається лише тоді, коли переступає кордон. Та щоб не так страшно було конкурувати, він переступав у рр. 1886 — 1891 з невеличкою підмогою турботливого уряду, а власне на пуд — 1 карб. 80 коп.! яка зветь ся „вивозною премією“. Покривала ся вона, розуміється, акцизом здертим із російського ужиткувача! Тепер же цукор іде за кордон без акцизу.

Як за кордоном конкурує російський цукор, видно хоч би з ціни його в 1900 році. В Росії пуд рафінаду коштував 6 карб. 15 коп.; коли його перевезти у Гамбург, то там можна продати за 4 карб. 30 коп., а у Лондоні навіть за 2 карб. 48 коп. І його везуть!

Щоб удержати на „нормальній“ висоті ціни цукру в Росії, які не дозволяють і гадати про його ужиткування ширшим масам народу, то російські сахарозаводчики вигодували ним у Англії свиний. Після тарифної захорони Англії і Америки від такої конкуренції сахарозаводчики мають право (і ним справді користуються) вигодувати своїм цукром свиний в Росії, без акцизу, розуміється. Для сього цукор тільки мусить бути денатуралізований. Наслідок сього такий: коли протягом 1898 року у Англії один чоловік ужив 92 ф. цукру, у Сполуч. Державах 70 ф., то в Росії — $10\frac{1}{2}$ ф., себто у 9 раз менше ніж у Англії. Коли ж змиркуємо, що заможніші верстви Росіяни не схотять зовсім обмежувати себе в сїм пункті і їсти 9 раз менше від середнього Англіїця, то зрозуміємо, що широкі народні верстви справді не бачать його і в вічі.

За те-ж російські сахарозаводчики можуть конкурувати за кордоном із таким успіхом, що дістають по 97% чистого прибутку на основний капітал, і се в 1901 р., під час кризи! Середня-ж норма прибутку, у „Моск. Відомостей“ виносить по словам сього тільки 27.5%! До всього сього лишається хіба додати, що переважна більшість сахароварень знаходиться в руках придворної петербурської кліки, а всі разом складають відомий синдикат сахарозаводчиків.

Що до горілчаної продукції, то кількість винниць із 1890 по 1900 рр. упала з 2.082 на 2.069. Упали самі дрібніші та середні заводи, скількість великих зростає з 7 на 9% загальної скількості винниць. Скількість випродукованого спирту зростає з 75.9 міл. відер 40° на 81.1 міл. в. Ужиткування зросло з 59.4 на 64.1 міл. в. Скількість робітників на винницях у 1900 р. була 32.020, та 10.988 чол. на фруктових-виноградно-горілчаних заводах, яких налічується 2.494.

В пивоварній продукції: скількість броварів за ті-ж роки невпинно зменшувалась і в 1.232 упала на 988. Упали головним чином дрібні і середні. Скількість робітників зростає з 10.325 чоловіків, 212 жінок та 34 дїтвків на 14.177, 989 та 337. Загальна

скільки випродукованого пива за 1896—1900 рр. з 43·6 міл. відер зросла на 47·7. В середньому один бровар видавав 41·7 тисяч відер у 1896 р. і 48·7 тис. в. в 1900.

В тютюновій продукції: скільки фабрик із 340 в 1890 р. упала на 248 в 1900. При чому скільки фабрик із продукцією 10—25 тисяч пудів тютюну і більше — зросла. Упали самі дрібні та середні фабрики. Скільки робітників зросла з 32.606 на 38.996 чол., середня на фабрику — з 96 на 157 чол. Скільки жінок у 1900 р. була 25.849 або 66·3% загальної кількості робітників, а 10·6% робітниць — малолітні. З 1890 по 1900 рр. вироб тютюну вищої бандеролі зріс із 959 на 1.233 тис. пудів, нижшої бандеролі з 2.556 на 3.033 тис. пуд. Технічне видосконалення продукції помітне скрізь; скільки нафтових, газових та механічних моторів значно зросла, скільки ручних зменшилась.

Нарешті в продукції сїрників: скільки фабрик за той же період із 290 упала на 123, а скільки випродукованих сїрників зросла з 143 на 208 мільярдів штук. Скільки робітників з 15.818 зросла на 17.687 чол., при чому відсоток малолітніх (до 15 р.) зріс з 14 на 17%.

„В перелічених вище паростях продукції предметів особистого ужитку — закінчує д. Фіни — не дивлячись на ті ненормальні умови, в яких вони перебувають, ми бачимо таким чином як загальне явище: розширення продукції, поліпшення техніки, концентрацію продукції, збільшення кількості робітників і підвищення продукційности їх праці“.

Коли-б ми захотіли сформулювати сей експериментальний висновок у загальнійшій формі, то мусіли-б сказати, що, не дивлячись на ті перешкоди, які терпить зріст продукційних сил Росії від перестарілої політично-правної надбудови, азійської державної організації для країни з західно-європейським, капіталістичним укладом суспільства, на перекір сим перешкодам, сей зріст продукційних сил Росії іде нестримно наперед революційним темпом.

А про що-ж сьвідчить той кустарний промисл, про який стільки і так часто говорять у Росії?

На се я відповім так. Коли в бурхливому потоці топить ся чоловік, то на безпечній скелі, що повисла над потоком, напевне збереть ся чи-мало добрих людей, які щиро та розпучливо кликати-

муть поміч звідки хочече, хоч би й з неба, аби тільки уратувати нещасного, ба навіть самі кидатимуть йому... випорожнені з-під шампанського пляшки; зловить нещасний та з'уміє затулити шийку в пляшці, щоб вода не набігла, то продержить ся ще якийсь час на воді. А від сього у чулих людей на горбку слези підійдуть аж під самі груди, що от мовляв, які вони гарні та добрі, підра-тували трохи „одного із малих сих“, а то-б давно пропав уже чоловік...

Як на те-ж усім таким чулим людям співчувати кустарям ро-сійський уряд дозволив. Тим то вони кидали часом кустарям навіть заткану пляшку; та все якось вода відносить. А кричати, коли се урядом дозволено, то так і не перестають. І в сїм лежить причина того, що для кожного закордонного читача російських легальних газет видавалось до останніх часів, що там має серйозне значіння „кустарне“ питання, а робітниче, в західно-європейськїм розумінню слова, не існує там зовсім...

В кустарнім промислі за останні роки ясно визначають ся дві течії: розмежування сих, колись тільки запомогових до хлібо-робства промислів від сього хліборобства і процес перетворення „хатньої“ форми продукції на фабричну. Для виказання сих двох течій возьмім типову кустарну губернію — Нижегородську.

У Павловськїм шлюсарськїм районї, що розкинув ся на про-сторї семи „волостей“ з населенням в 10.314 осель та 50.433 душ, за період 1889 — 1901 рр. скількість промислових осель зро-сла на 16% в той час, коли скількість осель у загалї і скількість їх населення зросла на 11%. Скількість промислових робітників-чоловіків у робучому віці зросла на 17%, в неробучому віці на 51·4%, а жінок на 195·3%! Вже в 1889 р. сей район мав про-мисловий вигляд, та все-ж група робітників, що вели поруч із шлю-сарством своє хліборобське господарство, налічувала $\frac{1}{3}$ населення. До 1901 р. група ся зменьшила ся на 18·8%, а група робітників, zatrudнених виключно в промислі, зросла на 21·4%. Навіть група чистих хліборобів підупала на 2·9%. Місцева земська статистика (Збірник пнж. губ. земства за 1902 і 1903 р.) в детального роз-сліду кустарного промислу робить такі висновки:

„Переміна, що зайшла за останніх 12 літ, мусить бути ска-рактеризована не тільки як зріст відносного значіння промислів у житю населення району, але також як побільшення розірван-

ности між промислами та хліборобством... Значіше хліборобства, коли не абсолютне, то порівнюючи, безперечно падає“.

„Не слід гадати, що становище осіб, які працюють на так званих „хазяїнів“, було гірше, ніж так званих „самостійних кустарів“... Ми прийшли до цілком протилежного висновку, а власне, що становище самостійних кустарів гірше ніж тих, що працюють на хазяїнів у себе або в хазяїнських майстернях“.

Торговий капітал уже давно увійшов у кустарний промисл і виказує себе в нім тим, що дає спромогу своїм таки сільським багатирям, чи мійським пройдисьвітам із тих кустарів видушувати собі від 25 до 100% за „доставку потрібних кустарям матеріалів!“ І се тоді, коли у кустарів довжина робучого дня 17 годин з дво-годинною перервою на обід, а зарібна платня 9 і менше карб. на місяць.

Наводити більше прикладів із сього нужденного життя впрост не має охоти, та, здаєть ся, й потреби.

При бесіді про кустарів усе встають слова Маркса, які відносили ся в свій час до Німеччини, а тепер цілком справедливо можуть бути пристосовані як до російського кустарства, так і до цілої Галичини:

„Ми терпимо не лиш від розвитку капіталізму, але і від невистарчаючого його розвитку“.

Як революціонізує зріст російського капіталізму село, і в чім се найяскравіше пробиваєть ся, я надіюсь показати в другій частині своєї статі. Та все-ж тут не можна оминати бодай внішніх відзнак сього процесу. Я, значить, тут хочу спинити увагу читачів не на самім процесі пролетаризації селянства, а лише на самих внішніх відзнаках його. Се будуть власне чужосторонні заробітки („отхожіє промыслы“). Очевидно без дальших доказів, що сі заробітки являють ся простою функцією і заравом показником сього внутрішнього процесу. Як се не чудно, тут поліцейська державна організація Росії виповнює обовязки статистики. Власне необхідність брати пашпорт буде показником (хоч і не певним) зросту скількості заробітчан. За вісім літ 1893—1900 р. в 4 повітах Тверської губернії зріст скількості заробітчан хитаєть ся поміж 20·4 і 43·2%. Звичайно заробітчани раніше йшли переважно весною на хліборобські заробітки, що виявлялось тим, що паш-

порти брали на півржку, рік. З цього боку незвичайно цікавим стає зріст довголітніх паспортів, який свідчить про те, що звязки з рідним селом та ґрунтом рвуться чим раз то все рішучійше.

За період 1890—1900 р. коли паспорти, видані на рік і менше, зросли з 6.096 лише на 8.312, видані на строк від 2-х до 5 літ зросли з 10.500 на 193.163.

Картина розвитку російського капіталізму за останні роки в кожній окремій галузі її дає можливість спостерігти, що після періоду незвичайного, по нашому — революційного, зросту за роки 1893—1898 він різко обривається. Дальший темп розвитку не то що не прискорюється, а навіть падає. 1900 рік у Росії дає вже повну картину індустріального крізису, зі всіма типовими його прикметами.

Кожен, хто звик до того способу розсліду звязків і причин суспільних, а тим більш економічних явищ, якого ми додержувалися тут, згодиться в тим, що ми додаємо основну причину цього крізису власне в попереднім розвитку засобів продукції. Дякуючи загальному поступовому зростови заведення більш видосконалених засобів продукції стала можливою та відносна надпродукція, яка потягнула за собою крізіс. Революційний зріст видосконалених засобів продукції випередив зріст можливого (при капіталістичнім устрою суспільства) попиту ¹⁾ на витворювані продукти.

Крізіс — се невблагана хронічна хвороба капіталістичної індустрії, якої не можна позбутися жадними способами, за відомком одного — заміни капіталістичного способу продукції соціалістичним. Та розуміється, що проти таких радикальних ліків протестували і протестуватимуть капіталісти, хоч і їм бідним доводиться не мало терпіти від сеї болячки. Звичайно, що „терпіння“ робітників помимо незрівняної гостроти і сили їх ²⁾ дають ся відчу-

¹⁾ Попит широких мас у капіталістичнім суспільстві не може зростати поруч, чи як наслідок їх дійсних житєвих вимог і потреб; він зростає і може зростати лише поруч зі зростом їх покувної сили, яка звичайно лишається далеко по заду їх справжніх потреб, через що потреби і вимоги широких мас населення ніколи не будуть заспокоєні в капіталістичнім суспільстві.

²⁾ Я не стану наводити тут прикладів. Їх досить було навіть у легальній російській пресі. Напр. по весні 1904 р. у Лодзі протягом одного дня поліція доставила у шпиталі 5 чоловіка робітників і робітниць, піднятих на вулиці. В шпиталях сконстатовано, що вони папали знесилені кількадезним голодом...

вати грандіозним масам і примуєть їх врешті взяти від капіталістів веденне продукції в свої руки, хоч би й на перекір волі і „правам“ сих останніх.

Разом із тим кризи́си являють ся певними показчиками розвитку індустрії; вони силою і розмірами своїми просто пропорціональні попередньому розвиткови. Вони також руйнуванням дрібні́йших, технічно відсталих і слабших підприємств розчищують шлях до ще сильнішого і більш блускучого періоду розвитку індустрії, чим, розумієть ся, буде викликаний в свою чергу новий кризи́с. Такими хвилями йде розвиток продукційних сил у кожній капіталістичній країні. В міру того як капіталізм споює окремі країни в одну всесвітну цілість, кризи́си стають такими-ж всесвітними, одночасовими і розмірено періодичними, як морський приплив і відплив.

Російський кризи́с на сей раз розпочав ся рівночасно з західноєвропейським. Се являєть ся також досить певним свідком високого капіталістичного розвитку Росії, і яскраво виказує правильність погляду, що основною причиною кожного кризи́су є не що иньше, як власне зміна переведена в засобах продукції, при тій повній „анархії продукції“, яка панує в капіталістичнім суспільстві.

Ми мусимо раз на все тут сконстатувати, що кризи́си, помимо всіх нещастя, які вони несуть робітничим масам, як також дрібним підприємцям, мають і свою корисну сторону. А власне: кризи́си виказують яскраво суперечности капіталістичної господарки і безсилля сього способу опанувати тими самими силами, на яких полягає розвиток капіталізму; кризи́си революціонізують робітничу клясу, бо жорстокими карами спадають на робітничу спину за гріхи капіталістів; кризи́си проясняють клясову свідомість пролетаріяту, тим що на практиці доводять, яку ціну мають брехливі фрази про співробітництво капіталіста і пролетарія. Всім сим кризи́си наближають прихід соціальної революції, що має знищити „анархію продукції“ і завести новий соціалістичний лад, в якому кожна зміна в засобах продукції планомірно викликати́ме відповідну зміну і в суспільнім устрої, чим буде спричиняти ся до невпинного дальшого зросту продукційних сил на цілому світі, коли, значить, кризи́си зі всіма їх страшними наслідками стануть неможливими.

Коли звернемо ся до економічного стану Росії перед кризи́сом, то, звичайно, добачимо там крім згаданої основної, сказати-б

так, інтернаціональної причини також і деякі другорядні місцеві. До двох із них не зайвим буде приглянутись трохи ближше.

Само собою ясно, що „основна“ причина кожного крізісу в повній своїй силі могла-б проявити ся лише в абсолютно¹⁾ капіталістичній країні. Розуміть ся, що такої типової капіталістичної країни ніде на сьвітї нема, а через те і в найбільш капіталістично-розвинених країнах між причинами кожного крізісу відграють не останню роль і чисто місцеві та хвилеві мотиви.

„В Росії — говорять д. Фінн — де процес переходу натуральної форми хазяйства в грошеву ще в повнім ході, де йде відділення мануфактури від хліборобства, а разом із тим витворення внутрішнього ринку, де покупна здібність більшости населення валежить від хліборобських доходів, де внішня і внутрішня торговля продуктами хліборобства грає таку визначну роль, годі не визнавати самого тісного звязку між промислом і хліборобством...“

Період урожайности 1893—1896 рр. дав сильний імпульс розвитку промислу, який по інерції пройшов, правда, загальні неврожаї 1897 і 1898 рр. Та коли і 1899 р. не дав повної врожайности, а капіталізм західної Європи скорчив ся в сильних приступах крізісу — сього було аж занадто досить для початку крізісу в Росії. Частковий неврожаї 1900 р. і загальний 1901-го зробили сей крізіс вирост страшним по своїй силі, подібних якому мабуть не запам'ятає навіть стара, досьвідна на такі речі, капіталістична Европа.

Не меншу роль ніж хліборобство, відіграла в сїм крізісі й азіяцька політично-правна набудова Росії. Страшне, непомірне обтяжене народних мас ріжними, особливо-ж посередними податками і безхосенна марна трата сих грошей на ріжні забаганки самодурства, чи то пак, самодержавя, а ще більше на засоби охорони сього самодержавя, що виявляють ся в кольосальній, мільоновій армії — все се коли не прискорило приходу крізісу, то спричинило ся до поглиблення і зміцнення всіх його руйнуючих сторін. Коли-б не се російське самодурство, ми в праві були-б сподівати ся, що в той час, коли я пишу сї рядки, гострий період крізісу

¹⁾ Сим я хочу сказати: в країні вільній від усяких середніх клас, де вся продукція ведеть ся лише самими пролетаріями в підприємствах капіталістів і то виключно для ринку.

вже минув би і російський капіталізм вступав би вже в нову фазу підняття і розцвіту.

Непридатна для капіталістичного ладу азіяцька державна організація, наче навмисне в сей важний для російського промислу час, розпочала божевільну війну, якою в корені підрізує нормальний розвиток промислу, немов навмисне для того, щоб яснійше виказати всю свою непридатність, перестарілість, а в додаток і спорохнявілість навіть самої своєї організації.

Видосконалене техніки в сучасній індустрії, се безперечно певний показчик розвитку продукційних сил країни. Та сам поступ видосконалення індустріальної техніки вимагає концентрації підприємств, бо без сього самих поліпшень не удасть ся впровадити в жите. Звідси ясно велике значіння сконстатовання сеї концентрації для характеристики розвитку капіталізму в даній країні. Тому я, пригадавши читачеві той клясичний приклад нівійшої концентрації підприємств, який ми бачили в нафтовій продукції, подам тут іще пару таблиць, улаштованих д. М. Т.-Барановським, які послужать не тільки природним закінченням картини економічного розвитку Росії, але також яскравійше відтінять Leitmotiv сього розвитку, вкажуть той дальший напрям, яким вони мусять іти при нормальних обставинних далі.

Бавовняноткальні фабрики в 50 губерніях Росії, в яких працювало більш як 100 робітників.

Клясифікація фабрик.

Р о к и	По 5 тисяч робітників і більше		Від 1 до 5 тисяч робітників		Від 500 до 1000 робітників		Від 100 до 500 робітників		Усього	
	скількість фабрик	скількість робітників	скількість фабрик	скількість робітників	скількість фабрик	скількість робітників	скількість фабрик	скількість робітників	скількість фабрик	скількість робітників
1886	—	—	26	40.844	27	18.059	115	23.097	168	82.004
1879	1	8.946	40	83.583	44	32.591	118	28.212	203	153.382
1894	8	54.981	60	119.013	48	33.462	108	28.050	224	234.506

Як бачимо, скількість робітників на всіх сих великих (не менш 100 робіт.) фабриках за 28 років збільшилася ся сливе

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК ХХХІ.

4*

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

в три рази, тоді як кількість самих фабрик не піднялась навіть на 50%. Скількість найменчих із сих фабрик навіть трохи зменшилась, а про те скількість робітників на них трохи побільшала. Більш помітний зріст фабрик із 500—1000 робітників. І скількість їх самих, як і робітників на них зросли більш ніж у півтора раза. Великі фабрики, від 1 до 5 тисяч, по своїй кількості, зросли в двоє, а скількість робітників на них мало не в троє. Нарешті величезних фабрик із 5 тисячами і більше робітників у 1866 р. не було ще зовсім, в 1879 р. була одна така фабрика, а в 1894 їх було вже 8. Скількість робітників на сих найбільших фабриках за 15 років (1879—94) побільшила ся більш ніж у 6 раз.

В 1886 р. на долю фабрик, що мали більш 1.000 робітників, припадало 49% загальної кількості робітників, в 1897 р. — 60%, а в 1894 р. 74%. На долю середніх і дрібних фабрик (менш 500 роб.) в 1866 р. припадало 28% загальної кількості робітників, в 1879 р. — 18%, в 1894 р. — 12%. В 1894 році на 68 великих фабриках було робітників мало не в троє більше ніж на решті 156 фабриках.

В вуглевій продукції на Україні концентрація йшла так :

Р о к и	Загальний здобуток земного вугля в сотнях вагонів	Здобути вугля (в сотнях вагонів) копальнями, які відпра- вляють що року :					
		5 тисяч ва- нів і більше	5—1 тисяч вагонів	300 вагонів до 1.000	100 до 300 вагонів	30 до 100 вагонів	менш 30 вагонів
1882	891	388	344	112	27	7	3
1884	1.078	535	379	173	22	7	1
1886	1.430	713	423	207	57	26	6
1888	1.911	1.011	573	181	89	44	14
1890	2.061	1.434	293	153	138	37	6
1892	2.801	2.184	260	253	69	32	4
1894	3.348	2.641	358	233	87	24	5

В 1882 р. здобуток вугля на великих копальнях (більш 5 тис. вагонів на рік) виносив трошки більш 40% загального річного здобутку, а в 1894 р. вже 79%. За 13 років здобуток на великих підприємствах зріс мало не в 7 раз! Нічого подібного не бачимо на дрібніших підприємствах. В 1882 р. здобуток вугля на дрібних (менше 1.000 вагонів) давав 17% загального здобутку, а в 1894 упав на 10%.

Загальну картину концентрації продукції можна бачити на сій таблиці упорядкованій д. Ільїним :

**Великі фабрики європейської Росії, на яких не менше 100 робітників,
в 71 продукції, про які маємо відомості за 1886 рік.**

Р О К И	Фабрики з 1.000 і більше робітників		Фабрики з 500—999 робітників		Фабрики з 100—499 робітників		В С Ъ О Г О								
	всього	з них з паровими моторами	всього	з них з паровими моторами	всього	з них з паровими моторами	всього	з них з паровими моторами							
1866/42	35	62.801	90	68	59.867	48.359	512	204	109.061	99.830	644	307	231.739	201.066	
1879/81	76	156.760	170.533	130	119	91.881	117.830	641	354	141.727	101.542	852	549	390.374	489.905
1890/99	99	213.833	253.130	140	140	94.305	148.546	712	455	156.699	186.289	951	694	464.337	587.965
		екількість робітників			екількість робітників					екількість робітників					екількість робітників
		сума продукції в тисячах карбованців			сума продукції в тисячах карбованців					сума продукції в тисячах карбованців					сума продукції в тисячах карбованців

За представлену в сій таблиці чверть столітя кидаєть ся в вічі зріст як самої скількості фабрик, так і робітників zatrudнених на них власне в найбільших підприємствах (по над 1.000 робітників). В 1886 р. на сих фабриках працювало 27% загальної скількості робітників усіх великих (по над 100 робітників) підприємств, у 1879 р. — 40%, в 1890 р. 46%.

Д. Ільїн вираховує для 1879 р., що великі (по над 100 робітн.) фабрики склали 4·4% загальної кількості всіх промислових підприємств і в них працювало 66·8% загальної кількості фабричних робітників. В 1890 р. великі фабрики виносять уже 6·7% всіх фабрик і заводів і на них припадає вже 71·1% всіх фабрично-заводських робітників.

Читач не мусить забувати, що в сій таблиці на закріплені воесім наслідки розвитку індустрії останнього десятиліття, яке ми характеризували як революційне, в якому, як було вказано више, концентрація в деяких паростях індустрії поступала велитенськими кроками на перед.

(Далі буде).

Ол. Вишневський.

Нові книжки.

Страшний ворог. (Про алкоголь). Написав Т. Лежогубский. (Коштом і заходом тов. „Просвіта“). У Львові 1904 (має бути 1905?). Число загальне 294—5, 71 стор., мал. 8⁰.

(Докінчене).

Як бачимо, др. Трохимович не дуже старанно владив свої відчити. Вони мали проте наслідок, якого певно ніхто не сподівався. Власне під їх впливом задумали громадяни в В. заложити... може братство тверезости? — зовсім ні — лише товариство... пожарне „Сокил“..., хоч др. Трохимович ні слівцем не згадав про потребу такого товариства!... Члени-основателі тайком (чому?) радять над сим, збирають підписи на „якесь поданє“, сходять ся на майдані, стають у ряди, вчать ся різних зворотів та маршу... (Справу заснованя „Сокола“ підготовлено тайно, так як відчити шепотом і тихою розмовою...). Такий то вплив мали два відчити лікаря проти... алкоголізму на громадян у селі В. „на нашім Покутє“... А може то лише автори книжки уявило ся, що вони могли мати такий чудотворний наслідок?...

Третій відчит мав адвокат др. Левкович. Обробив його стараннійше, ніж лікар, але також не встеріг ся дечого непотрібного, баламутного, а навіть фальшивого. Непотрібно розводити ся про панські п'ятки по нічних каварнях у великих містах, у яких за чарку горівки платять не раз більше як по короні (?), хоч дома може коштувати 10 сот. Читачі, для яких призначена книжка, справедливо можуть замітити, що „пани“ повинні-б передовсім „замести перед власною хатою“... Так прим. самі прелетенти, приймаючи запросини на весіле, повинні були просити господаря дому, аби для них не заставляв ніяких алкоголічних нап'янків! Опи-

савши різні обманства шинкарів додає адвокат: Гледстон сказав що алкоголь робить більшу шкоду, як голод, помір і війна разом. — Коли таке сказав Іл., то певно не виключно ані навіть не головню з огляду на шинкарські обманства! В обчисленю видатків на алкоголь дає два неточні, а чотири просто фальшиві висліди (ст. 46). Адвокат видно слабший у рахунках, ніж у параграфах... Прелегент учить, що куряча сліпота лучає ся літом — має бути: на провесні. — Обчисливши кошти лічення п'яниць у Франції, додає: А кілько то різних п'яниць нещасть буває в горівки, кілько огнів? Почислім, кілько то треба урядників (до чого?), що могли би робити щось хосенійшого. — Яких то урядників мав на думці п. меценас? Адже про ніяких урядників ані перед тим, ані потім не згадує!... Він „думав собі“ (die Gedanken sind zollfrei!), що коли-б Русини вирекли ся алкоголю, то „ні одно село не перейшло би в руки нехристів“. Адже не могли би змусити Поляків-дідичів, щоб їм продавали свої села, так само, як не можуть тепер! — У звязи з його відчитом Василь подає цікаву характеристику дітей п'яка Асафата: вони „не дадуть нікому перейти дорогу..., а як побачать чоловіка, то втікають, щобись їх конем не дігнав“. Ясно?... Згадавши рескрипт міністерства внутр. справ, по мисли якого „власть політична може відмовити концесії на отворене шинку особі, яку уважає невідповідною“, додає прелегент: „Судячи з отсего закона, то майже одинокими бездоганними людьми є у нас Жиди“. Меценас не лиш по варварськи зложив реченє, але ще й сказав що иньше, ніж думав. Повинен був так висловити ся: Судячи з того, як у нас виконують власти сей рескрипт (рескр., а закон се не симонїми, се знають правники!), треба би думати, що і т. д. — Адже в рескрипті певно нема мови про Жидів!... Дотеперішні закони не спинили п'янства. З судової статистики виказує меценас, що число справ про упите і скарг про розп'юване людей у Галичині щораз більшає, а все таки запевнює, що „йде у нас до ліпшого, а робить се народна просьвіта та праця людей щирих для народа“. Дивна льогіка п. прелегента! Він суперечить власним выводам і думці третього прелегента — св'ященника. Сей ось-як про се говорить: „До нині єствують братства тверезости. Та що-ж? Старші повижирали, а молодші якоеь мало горнуть ся до них“.

Коли відчити лікаря про алкоголізм піддали лише громадянам у В. гадку заснованя.. пожарного товариства, то відчит адвоката

о стільки осягнув свою безпосередню мету, що „в душі“ приснопам'ятного Панька *vinomis* Андруха „зродила ся постанова, більше до уст не брати горівки“ (а інших алкоголічних нап'янків мав мабуть дальше уживати — звісно — налоговий п'яниця!). За се ініціатори „Сокола“ втаємничили його в свою тайну, а навіть задумали його вибрати „старшим“ (яка се ранга?) „Сокола“, що мав бути заснований за тиждень, бо „він памятав ще добре муштру“. Чи в селі В., що мало 2.380 душ, а 100 дорослих муштра-абстінентів, не можна було знайти достойнішого на старшого від Панька, котрий доси як налоговий п'яниця був посьміховищем цілого села?... Адже відповідніший був на се становище Антошко, що також що-йно перед трьома літами вийшов із війська, вже від кількох неділь учив будучих „Соколів“ муштри і належав мабуть до абстінентів, а на всякий випадок не був п'яницею! (Замітна річ, що автор не згадує, як сей його герой глядів на питанє алкоголізму). Але не забуваймо про те, що се діяло ся в селі В. „на нашім Покутю“, де була своя питома льогіка...

Кілька днів по відчиті адвоката мав остатній відчит парох села В. Диспозиція сього відчиту баламутна. Прелегент подає насамперед історію п'янства, дальше говорить про його причину, про ліченє п'яниць, потім переходить до „інших причин п'янства“, обговорює способи, якими можна-б його сп'янувати, а кінчить викладом про „шкоду, яку він робить нашій душі“ і цитатами з сьв. письма. — Прелегент не пояснив, де лежить місто „Клевеланд“ (має бути : Клівленд). Порівнюючи п'янство Русинів із п'янством інших народів, повинен був звернути увагу на те, що в нас пропитий гріш іде в кишені чужого народа. — Не пояснив, чому серед Русинів „цвило п'янство в страшний спосіб перед внесенєм панщини“. На його думку найвизначнішою причиною п'янства є погана привичка, а ся привичка походить звичайно зі зле зрозумілої гостинности — як бачимо, дуже вигідна аргументація; що її переконуюча сила не дуже то велика, не потреба мабуть доказувати. Треба було повчити слухачів, що нахил до уживаня подразнюючих предметів чоловікови в більшій або меншій мірі вроджений, а при певних обставинах може виродити ся в пристрасть, яка може довести його до загибелі. У нашій інтелігенції — учить сьвященник — з гостинности ще більше закипають ся, як „серед простого народа“. „По сердечнім привитаню герша річ, про яку питає чемний господар: „Що пете?“

Гість, що хоче бути чемним і дотепним (!), відповідає: „Я? Все, хіба крім чорнила до писаня“. (Гарне поняття про гостинність, чемність, і дотепність нашої інтелігенції могли собі виробити слухачі!). „Відтак засідають і випорожнюють одну чарку за другою“. Прелегент не лише зробив таку саму похибку, як адвокат, і хочаби отверезити „меншого брата“, дає йому пізнати, що „старший брат“ більше паничить, ніж він, але ще й клевете на старшого! Де видав священник з В. таких „сердечних господарів“, з якими познайомлював своїх парохіян? Коли може де й лучають ся, то на всякий випадок вони не типові в нас. Коли-б одначе й справді наші інтелігенти розуміли гостинність, чемність і дотепність так, як собі уявляє прелегент, то чи не належало-б йому замовчати про се з огляду на мету, яку собі поклав?... Говорячи про товариства тверезости, не згадав зовсім про польську „Елевтерію“ в Галичині, що розвиває досить живу діяльність не вважаючи на опір, який стрічає з боку польської шляхти і... польського духовенства. (В Кракові виходить місячник „Przyszłość“, посвячений справам „повної здержливости від алкоголічних напитків“, видає Авг. Врублевський, Шляк ч. 8. Передплата річна 4 К.). Прелегент згадавши, що в Галичині ще не заложено закладу для лічення пияниць, додає (ст. 61): А прецінь можна би з тих мільонів (яких?!) хоть по сотикови від корони призначити на такий заклад“. Про ніякі мільйони не було перед тим бесіди! Здає ся, якесь речення випало! — Як уже сказано, духовний прелегент вважає „добру“ касу позичкову і щадничу „знаменитим і досвідченим способом против пияцтва“, тимчасом звісна річ, що по містах „цвите“ пияцтво не менше, як по селах, хоч по містах є різні кредитові і щадничі інституції. Такі інституції не можуть усунути найважніших причин пияцтва.

Коли два відчити лікаря проти алкоголю дали привід до заснованя... пожарного товариства, відчит адвоката надію на... отверезенє Панька, (як поводити ся громадяни на попередніх відчитих, автор не згадує), то зовсім инакше проявив ся вплив остатнього відчиту: „Між слухачами панував поважний настрій, не чути було ні дотепів, ні жартів. Ніхто з присутних не важив ся ні одним словом стати в обороні алкоголю, бо бояв ся, що зустріне ся що найменше зі згідним поглядом (!). Був се може перший день, в яким не було в селі сварки між пияним мужем та бідною жінкою, та в яким ані один з шинкарів не уторгував ані

сотика". Здавало ся-б отже, що прелгенти в повні осягнули свою мету. Але громадський уряд у В. очевидно не давав сьому віри (і мав рацію), бо вже три дні по остатнім відчиті громадяни села В. читали в неділю на дверех громадської канцелярії строге оголошенє проти... пянства... Що в кодифікації сього оголошеня зайшли деякі неточности, сьому нема що дивувати ся: д-ра Левковича не було тоді в селі. Так уже в першім параграфі сього оголошеня читаємо між иньшим таке: „Коли би подибано когонебудь по 9 год. вечером в шинку, то за першим разом так шинкар, як і виновник платять по 2 К. кари“. — Яка кара постигла-б їх на випадок рецидиву, сього не порішено в оголошеню. А може начальник, що або вже був пяницею аби мав вигляди на се, що ним вістане (пригадую теорію Василя і сьвященника про пянченє начальників) нарощно так „ловко“ уложив сей §, аби колись на нього самого не наложено вншої кари за пянство? В третім параграфі читаємо таке: „Забави молодіжи, як толоки й иньші можуть відбувати ся тільки (!) в громадськім будинку під доглядом начальника або його заступника“. Що уряд громадський в В. не знав, що ані він, ані жадна иньша власть не має права видавати таких драконських і „мудрих“ розпоряджень, се можна би зрозуміти, але як виправдати те, що автор піддає нашим урядам громадським такі законодатні помисли?... Замічу ще й се: Помисли сього § забави мододіжи мали відбувати ся під доглядом начальника або його заступника. Коли одначе начальники бувають дуже часто пяницями (по мисли згаданої теорії), то легко міг був лучити ся випадок, що паний начальник замісь удержати лад у забаві, міг би спричинити галабурду!

Тої самої неділі — тиждень по остатнім відчиті про... алькоголізм — відбули ся перші загальні збори... пожарного товариства „Сокіл“... Основателями „були головно ті господарі та парібки, що цілком не заглядали до корчми“. Чи вже давнйше вістали абстінентами, чи аж в наслідок відчитів, автор не згадує. Перед сими заг. зборами „всі члени-основателі „Сокола“ разом в Паньком були лично (!) у пароха і хотіли шлюбovati тверезість“. Але поки-що парох не вволив їх волі: хотів, „щоби члени насамперед випробували себе самі, а відтак доперва вложили присягу“. Дивно виглядає се мотивованє! Адже в селі вже давнйше було 100 мущия, що „нічого не цили“. Чи ж члени-основателі до них не належали? Колиж не належали, то видно абстіненти не дуже

то гарно списали ся в справі заснованя „Сокола“. Будь як будь треба припустити, що члени-основателі не потребували відбувати проби, коли се були головно ті господарі та парібки, що цілком не заглядали до коршми! — Парох задумав прийняти від них присягу на празник, на який приходили і „сусідні громади“, сподіючи ся, що „може й вони“ — видячи, як „Соколи“ в В. присягають від горівки, „завяжуть у себе вельми хосенне товариство“... пожарне „Сокіл“... Головою „Сокола“ вибрано Ант. Вербу, виділовим вістав також Панько, „що з правдивим жаром вже від тижня взяв ся був до виучуваня вправ, пригадуючи собі давні військові часи“. Мимо того провід у пописі, який виконали „Соколи“ по виборі виділу, обьяв Антошко, хоч були порішили вибрати начальника муштри Панька... Може стидали ся мати „старшим“ недавного поклонника Бакха?... На збори „Сокола“ прибули також члени „Січи“ з найблизшого повіта (отже таки не з близька!), дізнавши ся про те, що в селі В. основує ся „Сокіл“, щоб бути гістьми на сім сьвяті“. Ся „Січ“ видно не дуже дорожила ся, коли прибула без запросин, а лише „дізнавшись!“ Антошко привитав її промовою. По ній залунали грімкі оклики „слава“, відтак відбула ся сердечна гостина і „так закінчило ся в селі В. сьвято основаня товариства „Сокіл“, так скінчила ся і книжка, присвячена борбі... з алькоголізмом... Які-ж були наслідки сеї борби? Ото: 1) заснованє „Сокола“, що дуже не правдоподібне; 2) отверезенє Панька, до якого не можемо привязувати великої ваги, знаючи людей тої породи, що Панько; 3) охота основателів „Сокола“ присягти від горівки; вона не може мати великого значіння, бо й так були се головно абстіненти; 4) звісний розпорядок уряду громадського дуже непевної вартости...

Чи книжка автора буде мати поважнійше значінє? Признаю, що він мав добру волю, однак не можна також заперечити, що свою книжку писав на швидку руку, недбало і поверховно. Слідно се не лиш із її річевого обробленя, але й з формального боку. Знанє мови в автора дуже мале. В його книжці стрічаємо численні неконсеквенції граматичні і правописні (лучають ся й на тій самій стороні, ба навіть у тім самім реченю!), похибки проти флексії, варварську будову речень і періодів. Знаходимо у нього прим.: иньший і инший; меньший і менший; розказати й розказати; сьвященик і сьвященник, вона, воно, вони і она, оно, они; англійский і англійський; войско і війско; омерзїне і обмерзїне; панщина

і паньщина; ще і еще; по вечерні, в читальні і т. д. і по веч—и, в'чит—и і т. д.; весіле, волосє і весіля, волося; шкло і скло; о півночі і при печі. Автор пише: уділяв науку (два рази ст. 4) Данилі (4) зам. Д—ови, листоносець, останних зам. остальних, зі всіх них, сплювує, прозрачний, кокорудза, розмалювані і намальовано (в тім самім реченю! ст. 27), потрава, збільшає ся чим раз більше, ряд (зам. правительство) і правительство, зблукали, зам. забл. ся, розположує до сухіт, зам. настроює до, робить приступним для, зраджує наклін (германізм!) зам. проявляє, показує, 5. дітій зам. пятеро д.

Автор не числив ся з тим, що відповідно до вимог звучности уживаємо „і“ або „й“, „у“ або „в“, „уже“ або „вже“, „усі“ або „всі“, „учити“ або „вчити“, „утекти“ або „втекти“. Які речення і періоди вміє складати, бачимо з отсих примірів, ст. 11: „Панотець по звичаню мали промову до молодят, в якій хвалили Ганусю, що не стидала ся піти замуж за бідного сироту, а Антошка заохочували, щоби і дальше ішов по дорозі, яку собі вибрав, та щоби довів до того, щоби в селі не стало тих пявок, що видирають людям послідний гріш, а за се дають їм отруї, що відбирає розум і з чоловіка робить нерозумну худобину“.

Ст. 33: „Пяниць переслідує змора, єму здає ся, що на него дивлять ся“..., так у дальших реченях: він, его, він, єму! (Порів. ст. 37 і 39). Ст. 50: „Дотично самоубийників на пятох, трех належить до пяниць“. — Промова Антошка до „Січи“, що займає 15 рядків, залежна від реченя зглядного!

З сього огляду могли читачі доволі пересвідчити ся, як сповнив свій обовязок автор „Страшного ворога“ і рецензенти його твору, що не лише признали його відповідним до виданя, не справивши його основно, але й поручили автора виділови до наділеня премією з фундації Стефана Дубравського! Вони повинні були тим совісніше сповнити свою задачу, що книжка призначена для людей малограмотних, яким не вдасть ся легко вибристи в численних баламуцтв.

За приміром автора і рецензентів пішов редактор книжки. Він не лише не справив мови рукопису, хоч се було його обовязком, але що більше — видав книжку крайно недбало! Се недбальство заслугує тим більше на напятнованє, що коли які книжки, то передовсім призначені для „народа“ і для молодіжи повинні

бути як найстараннійше видавані. Редактор повинен був числити ся в тим, що читачі, для яких призначені видання „Просьвіти“, не мають у значній частині достаточної вправи в читанню, а є між ними й такі, що ще недавно були анальфабетами. В „Страшнім ворові“ є зверх дві сотки похибок (до яких маю мабуть право числити і похибки в перепинаню) і грубших, і дрібнійших, а разять вони тим більше, що книжка числить усього 71 стор. малої 8-ки! Чи редактор мав перший раз діло з коректою?... До грубших похибок числю отсі: Ст. 8 два рази: Пап-отця, ст. 9: в хаті було голодно (? холодно), ст. 10: дійшло до мого, зам.: того, ст. 19: частой зам.: частий (!), ст. 20: в цукор зам.: цукор, ст. 21: нею зам.: него, ст. 22 заку в. заки, ст. 23, 16 ряд. у д. по „і“ пропущене: має, ст. 27: рузоміє, 10 ряд. в г. по „алькоголі“ пропущене „є“, ст. 29: виольовувати в. виплювати, ст. 33 пальців в. пальців, ст. 32: виїшний, ст. 31: скільсти в.: скількості, ст. 34: яну в.: яку, ст. 35, 8 р. в д. по „проявляє“ пропущене: ся, ст. 39.: параз в. нераз, ст. 50: кілько по (в.: то) днів, ст. 45, 16 р. в д. по „річно“ пропущене: на, ст. 48: припивають зам. пропивають, ст. 54, 10 р. в г. коли в.: кого, ст. 61: Екатеренослав, ст. 61: вспіє в.: вспіє.

Найбільше похибок допущено в перепинаню. Автор не числив ся в елементарними правилами уживання протинка (тяжко припустити, щоб чоловік із університетською освітою не був із ними ознайомлений...), а редактор не справив його похибок! Автор не надумуючи ся клав протинки, де вони не повинні стояти (таких похибок найбільше), а пропускав там, де повинен був покласти. Ось приміри з перших сторін: образків Сьвятих, та иньших (7 ст.), грамоти, і ряд, на першій місци, портрет, поважана, та довіря, в кінци, за порадою, що крок, найдесь, (сі пох. на 8 ст.); поставив, і став, вложив, і вивів, Антошко, був, хату, та город, (на 9 ст.); як у шляхти(,) так і у селян (ст. 4), котра в тій стороні(,) від кількох віків оселена по селах(,) розродилась; тої(,) в народній просьвіті занедбаної(,) рускої шляхти (ст. 6); Василю(,) чому не хочете? (ст. 8), бачив, що не дасть собі ради(,) і став розглядати ся за жінкою, Правда(,) помічав; бачите(,) не знаю, на ст. 47 пропустив автор 11 протинок між реченнями головними і побічними. Що найменше повинен був редактор виказати важнійші похибки, тимчасом не виказав ані одної; здасть ся, що по

видрукуваню книжки навіть не прочитав її. Чи виділ товариства контролює роботу рецензентів і редактора?

Провинив ся в сій справі також автор: адже живучи у Львові міг і повинен був читати хоч одну коректу, а при сїм був би мав нагоду поправити неоднo баламуцтво. Він не лише легкодушно трактував роботу над своїм твором, але й не дбав про те, що зробить із ним редактор!...

Виділови тов. „Просвіта“ треба зріло застановити ся над сям, аби книжки, подібні до „Страшного ворога“, не діставали ся на будуче в руки членів товариства, бо ними не лиш не заохотить їх до книжки, але навпаки — знеохотить!

В. Львівський.

Дещо про нашу пресу.

I.

Біжучий рік зазначив ся в нашій пресі деяким оживленем, чи як дехто каже, „закукуріченем“. Млявий та оспалий тон, лиш інколи перериваний лайкою між „Ділом“ і „Галичанином“ або „Русланом“, раптом змінив ся; виринули суперечки глибокі, що дотикають не різниці редакторських симпатій, а певних конкретних питань нашого народнього життя, важних і для широких кругів інтелігенції. Та з другого боку виволічено, особливо в лоні національ-демократичної партії, деякі справи персональні, які виказали виразно ненормальність теперішнього стану галицько-руської преси.

Се „закукурічене“ викликало деяку реакцію з боку окремих чинників нашої суспільности, викликало початки дискусії про хибні й задачі нашої преси. На жаль, ся реакція також далека від того, щоб стояти на висоті своєї задачі, і виявляє досить наївне розумінє про задачу і характер преси та про способи її реформи. Бажаючи й собі забрати голос у сій справі, ми на разі даємо слово двом людям, що кождий з иньшого боку підходить до головної справи і освітлює її.

В ч. 64 „Буковини“ помістив д. М. Лев. статю п. з. „Наша преса. З нагоди послідного „закукурічення“, в якій тут подаємо основні уступи.

„В остатніх часах, — пише д. М. Лев. по невеличкім загальнім вступі — в нашій т. зв. „пресі“ почало заносити зіпсованими яйцями.

„Сему не дуже треба дивувати ся. Суспільність не вироблена, то і преса не вироблена; політичні погляди і переконання не ви-

роблені, отже і преса хитаєть ся туди, куди повіє чи то яке політичне „widzimi się“, чи то (що гірше) якась особиста користь-ненависть, якась „вделка“. Факт-фактом, що політичні партії у нас мало що скристалізовані. Візьмим прим. партію національних демократів і їх пресу. Різні і протилежні погляди там містять ся. „Діло“, „Свобода“, „Дзвін“, „Гайдамаки“ — все те менче-більше органи тої самої партії, але се зовсім не перешкаджає, що кожда газета що иньшого пише і одна другу поборює. Розпочало ся війною поміж „Свободою“ і „Гайдамаками“. До драчі прилучив ся „Дзвін“ і станув по стороні „Свободи“ і через те замаркував, що він також чогось шукає в національно-демократичній партії, певно того, чого не згубив.

„Лайка розгоріла ся на добре. Посипали ся корчемні і „парламентарні“ вислови. Але як би хто третій, невтаємничений в дивні і незглибимі тайники львівських політичних атаманів і махерів, запитав тих панів, чи вони сподіють ся, що їх особисті справи зовсім а зовсім не обходять суспільність, то не знаю, що би ті панове сказали. Вони певне дуже здивували би ся, що під сонцем сьміє істнувати хтось такий, що йому байдужісінські такі важні особи, як прим. Будзиновський і Шпитко із одної, а Петрицький із другої сторони.

„Може бути, що важною причиною послідної газетної сварки є те, що деякі редактори „виписали ся“, отже були приневолені в бурливих філях борби шукати нових тем, але я бачу іще иньшу причину сеї газети...

„Ото у нас беруть ся до редагованя часописий люди, що мають кваліфікації до всього иньшого, але не до володіня таким важним фактором, як преса.

„Я далекий від особистих заміток, але візьмим прим. редактора „Гайдамаків“. Його робота чисто негативна, бо чей позитивною роботою не можна назвати ширеня ненависти до Поляків і шовінізму. Пан редактор „Гайдамаків“ може гадає, що він не знати яке добре діло робить, що ширить такі ідеї в народі і „подає сліпому меч в руки“. Він уважає себе за прокуратора народної совісти, а дуже часто можна вчитати в його статях сентенцію, що він, а народня честь, то одно і те саме, що істнуване його „Гайдамаків“, а істнуване народа, то одно і те само. Сьмішно, як би не нерозумно, але по чоловіці поверховно освітанім, пересякнім фальшивою амбіцією, по чоловіці, що приготовляв

ся в житю до всього можливого, але не до серйозної, не опереткової політичної роботи, нічого иншого сподівати ся не можна. Видко, що редактор „Гайдамаків“ гадає, що в теперішніх часах вистарчить уміти читати і писати, щоб можна „крілем“ зістати...

„Другий подібний оказ бачимо в особі редактора „Давона“, що виходить чорт батька знає по що; хиба на те, щоби на нїм робив інтереси Поляк „пшедсембьорца“ і редактор. Більше нікто з нього користи не має, бо мимо шумних обіцянок ся газетка зовсім не заповідає, що її редактор коли небудь винайде порох. Те саме (?) пише коломийський „Поступ“ вже від трех літ, тільки що образів не пускає. Про кваліфікації на важне суспільне становище редактора у п. Шпитка також нема що говорити. Вони аж надто всім звісні.

„Мені ходить о виказанє, що деякі із наших редакторів, що захопили пресу в свої руки, не мають до того кваліфікацій. В теперішніх часах редактором мусить бути чоловік освітаний в суспільних і політичних науках. Політика се не штука, але глибока наука.

„Другим сумним обявом в нашій пресі є те, що в послідних роках намножило ся досить безбарвних, безпартійних газеток. Се обяв досить нездоровий, бо редактор такої газетки має в одній стороні досить острый меч в руках, який у міру обставин може стати навіть на службу одиниць, а з другої сторони такі газетки ширять тільки безідейність і ходженє поміж дощ... Трудно припустити, щоби така безпартійна газетка, що переливає із пустого в порожне, могла мати на оці яку иньшу ціль, як грошевий інтерес.

„Сей послідний обяв, се також наслідок факту, що політичні гадки і партії у нас не вироблені.

„Наша преса представляє в теперішніх часах дуже сумний вид. Вона конче потребує реформи і то основної реформи. А реформа може вийти тільки від читаючої публики.

„Читаюча публика, що оплачує газети, має повне право домогати ся, щоб за її гроші не годовано її дурницями, щоб не сушено їй голову особистими сварками, щоб подавано їй здоровий, не затровний шовінізмом і глупотою редакторів, душевний корм. Читаюча публика, в інтересі народнім, має, повинна і мусить вже раз зажадати від редакторів, аби не ганіренували і не деморалізували суспільности, а особливо селянських мас, аби ши-

рили не безідейність, або ненависть, але ідеї правди, любови і правдивого поступу!...

„Проти киринення редакторів має читаюча публіка сильне зброє: бойкот; таким повинна обложити всі ті часописи, що народній справі не помагають, але несовісно шкодять. Це радикальне, але певне лікарство.

„З другого боку часописи, не захоплені дурійкою, часописи, яким народня справа і повага рідної преси лежить дійсно на серці, повинні зі всею строгістю і безоглядністю пятнувати кождий несовісний поступок в нашій пресі. Здорова, безпардонна критика буде зимним тушом на голови деяких закукурічених редакторів“. *М. Лев...*

Я не сумніваюся про добру волю д. М. Лев., та лишаючи на боці особисті характеристики редакторів у його статі я питаю: що властиво він вважає шкідливим у тій газетній полеміці, яку так дотепно назвав закукуріченєм? Чи шкідливий сам факт полеміки, чи ні? Зі змісту статі, а особливо з її закінчення виходить, що самого факту полеміки, а навіть „острого і безоглядного пятнованя кождого несовісного поступка в нашій пресі“ він не вважає шкідливим; навпаки, таке пятнованє, таку „здорову, безпардонну критику“ він кладе навіть обовязком для всіх часописий, яким народна справа і повага рідної преси лежить дійсно на серці. А коли так, то д. Петрицький і д. Будзиновський, кождий по своєму, роблять зовсім натуральний ужиток із того права, сповняють той обовязок, пятнуючи один одного зрадниками і иньшими, менше делікатними епітетами. Чи може д. Лев. відмовити їм того права? В таким разі мусів би сказати ближше, котра часть преси і котрі редактори мають таке „право пятнованя“, а котрі ні. Розуміється, се неможливо. А в таким разі лишається ся нам друга евентуальність: не саму полеміку треба вважати шкідною і неморальною та деморалізуючою, а лише деяку полеміку, певні роди полеміки і певні полемічні методи. І тут д. М. Лев. був би добре зробив, як би замість особистих характеристик полемістів спробував був увійти в суть полеміки і вибрати, що в ній містить ся вірного, а що невірного, де вона оправдана і позиточна, а де переходить межі дозволеного оглядами на народне добро і на обовязкову для кождого освіченого чоловіка приличність. Д. М. Лев. оказав ся тут невідродним сином нашої галицько-руської суспільности, мало освіченої, лїнивої до думаня і заполоханої. Вона як огню боїть

ся всякої полеміки, всякого нарушенія усталеної лінійної течії свого життя і своїх конвенансів, усякого острого конфлікту поглядів. Як у гнилім, рідкім болоті всі предмети звільна тратять свої острі контури і набирають слизьких, круглястих форм, так і в наших суспільнім житю звільна, навіть у живійших одиниць, затрачується почуте того, що справедливе, чесне та дозволене чесному чоловікові, а що ні. Затрачується моральне обличчя людини і здібність реагування на неморальні вчинки інших. Прошу читати уважно друковану тепер у Л. Н. Вістнику повість д. Чайківського „З ласки родини“ і звернути увагу хоч би на вчинки й слова головного героя, Копача, що по інтенції автора має бути людиною розумною і чесною. І як же поступає сей розумний і чесний чоловік супроти вчинків свого начальника Журавського, яких погань він відчуває дуже живо? Чи не робить він на вас вражіння чоловіка, у якого спаралізований нерв активного морального почуття? Інші персонажі повісти пішли ще далі; у них видно параліз і пасивного морального почуття; вони не тільки реагувати не вміють на погань довкола себе, але втратили можливість навіть відчувати її.

Ясна річ, що серед такої суспільности всяка полеміка, чи вона держить ся на чисто річевих підставах, дотикає абстрактних, наукових питань, чи захопає особи і замість вияснювання справи переходить у просте мішанє в болотом, буде однаково прикра, непожадана і на її думку шкідлива. Правда, нашкодити приватно противникови, підставити йому ногу або прилюдно підпустити йому шпильку, дати йому почути натяками, навести на нього інсинуацій, але в такій загальній та невловимій формі, щоб кожний міг про нього думати що хоче найгірше, а зачеплений щоб не мав можности боронити ся, кинути лайку без ніяких мотивів, се все вважається у нас можливим і дозволеним. Але обізвати ся на ту лайку, виступити отверто, з названєм імен і специфікованєм фактів, таї ще покликати ся на суд громади, се вже, бачите, непотрібна, шкідлива і деморалізуюча полеміка!

Аджеж у нашім випадку власне д. М. Лев., таї не він один, станув на тім тіснім становищі. Бо прошу пригадати собі, за що зайшла полеміка між д. Петрицьким і д. Будзиновським? Я не знаю, чи були між ними які приватні різниці; в усякім разі своїми статями в „Гайдамаках“ д. Петрицький порушив одну з дуже болючих справ нашої журналістики, а власне виступи офіційального органу національ-демократичної партії, „Свободи“, редактованої д. Будзи-

новським, у важних питаннях народного життя в спосіб — делікатно кажучи — незгідний з офіційно прийнятою програмою тої партії. І так при кінці 1903 р., коли руські посли добивали ся руської гімназії в Станіславові, „Свобода“ писала, що нам зовсім не треба тої гімназії і що ухваленє її соймом було би шкодою, а не користю для нашої справи. В р. 1904 в ряді статей п. з. „Злодійська рука“, виданих навіть окремою брошурою, „Свобода“ радила народови не спускати ся ні на яку легальну працю і ні на які парламентарні здобутки, а добивати ся свого при помочи систематичних підпалів панських та урядових лібр, до чого можна навіть підучати малих дітей. Нарешті в 1905 р. „Свобода“ з приводу російсько-японської війни помістила статю (передруковану потім і в „Ділі“), в якій говорило ся, що російський деспотизм менше шкідливий і небезпечний для нас, як австрійська конституція. Можна як хто хоче задивляти ся на такі погляди (я особисто вважаю поміщуванє таких статей у газеті призначеній для селян, до того статей писаних не в тоні спокійної дискусії, а пристрасно, догматично та категорично, за ряд публіцистичних злочинів), — одного тільки не можна сказати, щоб д. Петрицький, розпочинаючи в „Гайдамаках“ полеміку із за тих статей, кермував ся виключно приватною нехіттю до д. Будзиновського. Правда, міряючи навіть найвищою мірою вини д. Б—ого що до поміщення тих статей, усе таки треба признати, що далеко більша була вина „Народного Комітету“, який позволяв у своїм органі друкувати такі статі, і взагалі всіх шіродайних чинників національ-демократичної партії („Злодійська рука“ була в парламенті при помочи іптерпеляції імунізована д-ром Косом), що причинили ся до розповсюдження таких статей. Отже д. Петрицький у своїй полеміці не здобув ся на той елементарний розділ вини і накинув ся особисто на д. Будзиновського, хоч навіть його авторство що до сих статей (з них жадна, розумієть ся, не підписана) юридично не певне. Се був справді не зовсім культурний рід і тон полеміки, та треба сказати, що в своїй обороні д. Будзиновський оказав ся ще менше культурним. Замість вилучити з нападів д. Петрицького те, що відносило ся до загальних і принципіальних питань, і спокійно, основно мотивувати свої противні погляди, а чисто особисті напасти (коли які були) відсунути на бік або доходити їх судовою чи мировою дорогою, д. Будзиновський не завагав ся надужити партійного органу до особистої напасти на д. Петрицького, тай

то ще напасти зовсім неоправданої (він опублікував факсиміле частини його дописі, писаної перед 10 літами в Жидачова до *Dziennika Polskiego*, дописі, яка в даною справою не мала нічогоїсїнько спільного, була підписана д. Петрицьким і в додатку не була тоді друкована в *Dz. Polskim*, називаючи се „страшним відкритем“, хоч ані зміст дописи, ані факт дописуваня д. Петрицьким у ту пору до польських часописий про льокальні жидачівські справи не був ні для кого тайною і не може компромітувати його); — натомісь діскусію над загальними справами, порушеними в полеміці д. Петрицького, лишив зовсім на боці, закриваючи ся тим гнилим викрутом, що д. Петрицький буцім то занадто мало освічений чоловік, щоб міг зрозуміти вагу аргументів д. Будзиновського. Як бачимо отже, оба редактори провинили ся, вмішуючи до дискусії про важні публичні справи свої особисті анімовії, та все таки з огляду на все наведене висше кожний безсторонній мусить признати, що вина д. Будзиновського далеко більша від вини д. Петрицького. „Гайдамаки“, се приватний орган д. Петрицького і він має в нім далеко більшу свободу рухів, як д. Будзиновський, редактор партійного органу, тай ще популярного, якому з тої подвійної причини не вільно було виступати в такий спосіб, як виступив, і заповняти майже цілий номер „Свободи“ особистими справами, до яких загалови читачів нема ніякого діла, а яких основна оцінка могла бути хиба ділом суду.

Нарешті відізвав ся головний винуватець у всій тій суперечці — Народний Комітет, головний керманич національ-демократичної партії, до якої зачисляють себе оба воюючі органи і в якій заряді сидять чи сиділи якийсь час оба посварені редактори. Думаєте, що виступив з признанем своєї вини і з обіцянкою поправи та заради лиху? О, коли так думаєте, то не знаєте льогіки тих, що кершують у нас судьбами партій! Головний винуватець виступив як судія, що авторітетним голосом розділює вину між обі сторони, і zarazом як *Beschwichtigungshofrat*, що без огляду на причини і хід спору наказує обом сторонам мовчане в огляду на народну карність. Комітет вислав однакові резолюції до обох посварених сторін; завдяки недіскреції д. Петрицького, який надрукував адресовану до нього резолюцію в ч. 132 „Гайдамаків“, ми можемо поділити ся тим клясичним у своїм роді документом із ширшою громадою.

„До III. Вячеслава Будзиновского, редактора „Свободи“, і Михайла Петрицкого, редактора „Гайдамаків“ у Львові.

„Полеміка, яка розвела ся в газетах „Гайдамаки“ і „Свобода“ межі обома редакторами, не тільки не приносить слави дочичним особам і руській журналістиці, але она шкідлива також для народної справи взагалі. Взиваємо отже обох противників, яко членів народного сторонництва і жадаємо рішучо, щоби ту полеміку сейчас застановили. Народний Комітет готов що-до обопільних закидів перевести доходження, чи то сам чи то через орган за порозумінєм зі сторонами вибраний, і вислід евентуальний оголосити.

„Рахуємо безусловно на те, що згляд на конечність народної карности і на загальний інтерес перемаже у обох доси заслужених діячів народних всі інші мотиви. У Львові 21. н. ст. мая 1905. *Юліян Романчук, голова Народного Комітету, Др. Кость Левичкий*“.

Отже вирок без мотивів, осудженє полеміки без винкнення в її суть! Д. Будзиновський одержавши сей вирок сховав його до кишені, а д. Петрицький опублікував його, додавши між иньшам отсі слова, яким не можна не признати повної слухности:

„Передовсім протестую проти що найменше поредчасного висказу, мов то полеміка, яку я веду, мала би мені або руській журналістиці принести неславу, бо іменно першим обовязком журналіста є виказувати свому народови, о скільки добра або зла та дорога, яку йому хтось радить. Не годжу ся також з висказом, що се шкідливе для народної справи. Воно може бути болюче, як кожда операція на власнім тілі, але не можна казати, що шкідливе, коли десь гангірина прокинула ся.

„Признаю, що і сама операція, — якою є наша полеміка — може бути шкідлива, коли її переводить невміла або несовісна рука, але на жаль члени президії Народного Комітету, один яко посол і голова клубу занятий переважно у Відни політикою, другий яко адвокат і голова різних інституцій народніх занятий справами заводовими і ділами інституцій, не мали спромоги слідити ходу тої справи, тому її не знають і належно не оціняють.

„І єдино для того я не беру до серця обиди, яка містить ся в наведених висказах, як не менше у висказі, „що згляд на загальний інтерес перемаже у обох всі інші мотиви“, бо не знаючи добре справи, не знали, що іменно згляд на загальний інтерес є у мене мотивом і то виключним критики, на жаль

уємної критики, публичної діяльності п. Будзиновського і закидів проти нього"

Повтаряю, беручи формально і маючи на увазі тільки ті акти полеміки, які були друковані, д. Петрицький має повну слушність і в своїй „Заяві“ сказав радше за мало, як за багато. За мало тому, бо повинен був не оправдувати а ргіогі членів головного заряду партії, які беручи на себе її провід повинні знати, що не беруть лише звязані з ним почести, але також одвічальність за його помилки та недогляди. Члени заряду обіцяють розслідувати справу, хоч дуже добре знають її, бо прим. на „Злодійську руку“ давно перед тим звертано їх увагу. Додамо, що д. Петрицький, погоройживши ся трохи в коментарії до отсього рескрипту таки послухав наказу і не опублікував заповідженого в попереднім числі „Гайдамаків“ докінчення статі „Тирольці сходу“, де мав „виступити з кінцевими виводами доводів на народню зраду“ против д. Будзиновського. Значить, тих доводів д. М. Петрицький не дав, лишаючи своїх читачів і весь руський загал in dubio: або він не мав їх, чи може вони були не вовсім певні, або коли ні, то таки дав себе склонити обіцянкою головного заряду партії що до розслідування справи і згодив ся трактувати їх як предмет приватної суперечки своєї з д. Будзиновським. Для всякого, хто знає хід подібних дослідів у нас, відразу ясно, що надіяти ся якогось основного освітлення головних питань зачеплених у тій полеміці даремно, і що, значить, розпочата з таким шумом війна закінчила ся так, як ті ріки в пустині: згубила ся в піску. Чи справді на тім скористає народна справа, чи може лихо придушене в однім пункті прорветь ся десь у иньшій ще з більшим скандалом, сього не беремо ся рішати.

Читаючи се все поневолі доходиш до думки: суспільність, де таке дієть ся, не може мати иньшої преси, як має на правду, і всякі поклики до її реформи будуть лише горохом киданим на стіну. Така суспільність сама в себе не виплодить людей з тоншими нервами, з живійшим моральним почутем, а навпаки, коли б такі люди десь відкись узяти ся серед неї, вона солідарно, всею силою своєї тупости і свого цинізму стане против них і буде силкувати ся закидати їх шапками.

Що се справді у нас робить ся, на се не треба далеко шукати доказів. Вистарчить узяти на увагу відносини нашої преси до тої праці, що менш усього повинна би ворухити партійні при-

страсти і збуджувати проти себе особисті анімозії — до наукової діяльності Наук. Тов. ім. Шевченка. Ось що пише про се чоловік певно об'єктивний, не замішаний ні в які партійні спори і пронятий широю любовю до розвою нашого народнього житя, о. Михайло Зубрицький. Ми одержали від нього семи днями ось яку допись :

Становище руської журналістики супротив наукової роботи в „Наук. Товаристві ім. Шевченка“.

Оклик „наука для науки“ неоправданий і невірний, вірнійше буде сказати: „наука для житя“. І дійсно, науці завдячує людство свій поступ, вільнійші гадки, лекші умови житя. Через те наукова робота у просвічених народів цінить ся високо, поодинокі правительства, представителі народа, ба й поодинокі особи не жалують матеріяльних засобів, аби підпомогти та піддержати у себе наукову працю. Русини в Галичині були у всім послідні, такими були і в науковій роботі. Те, що робило ся у нас від 1848 р., не можна назвати науковою роботою, се були лише невлатні проби ділетантів. Молоді Русини вчили ся в ріжних університетах: у Львові, Кракові, Відні, одначе для свого народу ані не принесли, ані не привезли нічого цікавого та інтересного; десь ті плоди губили ся і не давали ніякого знаку, що люди колись чогось учили ся. Так ішло з малими виїмками аж до 1894 р. В тім році прибув до Галичини в Україну д. Михайло Грушевський, заняв посаду професора історії Сходу на львівськїм університеті і віддав ся вповні науковій роботі, так занедбаній у нас до сього часу. Першим його ділом було заняти ся „Товариством ім. Шевченка“, яке коротко перед тим (1892 р.) перемінило ся на наукове. І від того часу почала ся видатна наукова праця в сїм Товаристві, яка лише честь приносить її трудовникам. Ся праця була би ще видатнійша, як би у нас знайшло ся більше сил охочих до наукової роботи. Та на жаль, тих сил таки обмаль у нас, а незначне число людей не може усього зробити.

Найважнійші на тепер задачі нашої наукової роботи, на мою думку, отєї: присвоїти нашому народови дотеперішні здобутки науки і всесторонно вистудіювати наші народні маси. Сю роботу по змові сповняє наше „Наукове Товариство ім. Шевченка“, особливо посьвячує багато заходів пізнаню всіх умов житя і побуту

народніх мас. Щобиж ся праця принесла як найбільше хісна руському народови, треба її як найбільше між усіми верствами народа популяризувати, а також ширший загал заохочувати до участі і помочи в сій роботі. Се популяризоване і заохоту повинна переводити наша журналістика. А вона власне не сповняє свого обовязку, а ще, як десь колись виговорить ся, ворогує против наукової роботи у нас і показує їй таки виразно і ясно свою неохоту. Яка сьому причина, на певно не скажу. Мабуть тут спрягли ся і неохота до наукової роботи і якісь непорозуміння, що вирости спеціально на львівськїм ґрунті. Того львівського квасу, проживаючи далеко від Львова, не розумію і не знаю, але уважаю його дуже шкідливим для народної справи взагалі, а поосібно для наукової роботи. Хто винен? — всі і ніхто! Жаль лише, що інтелігентні люди для особистих анімовій не можуть разом успішно трудити ся для спільної нам усім справи.

Мабуть чи не найбільше неохоти до нашої наукової праці показує д. Вячеслав Будзиновський, редактор „Свободи“. В його брошурці: „Хлопська Політика“, том IV, стор. 43 читаємо ось який уступ: „Що до наукової роботи і наукових видавництв, то Русини, а передовсім наукове товариство ім. Шевченка, повинні залишити марноване сил, часу і грошей на фабриковане праць і друковане книжок, котрих жаден Русин не читає та не буде читати (?) і котри в практичнім житю, т. є в уряді і в школі не будуть уживані. Руська література наукова повинна передовсім доповнити наш васіб шкільних і урядових слів (наукову та урядову термінологію) та довести до того, аби для всіх предметів науки у всіх школах були як найскорше руські учебники. Всяка інша робота наукова є нині національним гріхом“. Цікаво було би довідати ся, звідки д. Будзиновський знає, що жаден Русин не читає та не буде читати книжок Наук. Тов. ім. Шевченка? Він трохи і статистик, мабуть провадить статистику перечитаних видавництв нашого товариства і мимо найліпшої волі не записав ані одного читача? А можливе й таке, що він сам не читає тих видавництв, і думає, що й ніхто иньший з Русинів не читає. А остатнє реченє таке клясичне. Я навіть дивую ся, як шан. автор не посоромив ся щось подібного написати. Сеж сьвідчить, що він не лиш ворожо настроений против Наук. Тов. ім. Шевченка, але й руському народови не бажає науки, а тільки повнійшого виложєня і втовчєня в голови читачів свого досить плохенького фан-

тому політичного. Одушевлений таким цікавим поглядом д. Будз. як редактор „Свободи“ певно не скаже доброго слова про хосенну роботу Наук. Тов. ім. Шевченка, бо йому ся робота просто не-нависна!

Подібну думку знаходимо також і в „Ділі“ ч. 172 в 1904 р., хоч висловлену далеко огляднійше і обережнійше. У вступній статі п. в. „Під розвагу“ в 3 і 4 колюмні читаємо таке: „Клясичний період сего підношеня марниць до першорядної ваги, а ігнорованя справді поважних справ, період колтунського рутенства, коли то головні справи були: азбука, календар і трираменний хрест, а лише мимоходом трактовано такі марниці, як хлопські сервітути або спольонізоване всіх галицких гімназій — той період виправді минув, як і зачинає до минувшини належати другий період, де фільольогія і етнографія в теорії, а борба о „написи“ в практиці — тут знов не кажемо ще, щоби вони були не потрібні! — абсорбували всю увагу суспільности, а не лишали місця для таких сто раз важнійших справ, як політичне осьвідомленє мас, квестія аграрна, економічна організація і т. д.“ Ся статя друкувала ся в „Ділі“ в серпни, а вже в грудни тогож року надрукувала Хваль. Редакція в ч. 280 вступну статю під загол. „Et haec faciendae et illa non omittenda“. В 12 ч. „Економіста“ виступив д. Ортоскоп в гадкою, що треба народ підносити економічно, а наші передові люди лиш політикують, хотять конче знати, що Кербер робить“.

Замітки „Діла“ в наведеній висше статі оправдані о стілько, що у нас потрібна робота і політична і економічна; неоправдана цілком гадка, що одно треба робити, а друге занехати. Редакція „Діла“ сама пересьвідчила ся, як се нехосенно, коли хтось одну нашу народню роботу виносить на вершок, а другу легковажить. А наукова робота таки і нам дуже потрібна, бо вона причинить ся і до нашого політичного виробленя і до економічного піднесеня народної маси.

Добрий примір могли би дати нашії журналістиці навіть наші москвофіли. Иван Наумович умів не одно змагане своїх однопумців спопуляризувати і в краснім сьвітлі представити. В „Науці“ в 1872 р. помістив на стор. 508 „Письмо Микиты Прокѡпчака о „Народнѡмъ Домѣ“ у Львовѣ“, де в довшій статі представляє популярно вагу і значіне „Народного Дому“ для Русинів, згадує про визначійших членів сього заведеня, не поминає навіть д. Писулинського, урядника, що провадить всі рахунки. „О тотѣ

всѣ грубїй книги, що видите на столѣ, то все его голова и рука списала. То также желѣзо до працѣ!.. Чи знає нашъ нарѣдъ, кто за его добро трудить ся и ночей недосыпляє? Ба, а трудитя не за заплату, не за грошї, а зъ чистого сердца!“ А шукайте у нас такого симпатичного відавцу про людий працї, посвяченя, не знайдете і зі свѣчкою в руках!

Наша українсько-руська преса мовчить, навіть легковажить собі змаганя нашої найповажнїйшої культурної інституції, а москвофіли вмїли вже давно вихвалити свою мізерїю і прихильно на-строїти для неї і широкї маси і своїх одностумцїв серед інтелїгенції. І москвофіли похвалять ся „Народним Домом“, „Ставропігією“, „Матицею“, тими славними пристановищами убиваня всякої живої гадки поміж Русинами, а тим часом наш загал або не знає нічого, або дуже не багато про наукову працю в Наук. Товариствї ім. Шевченка!

Полишу на боцї велику вагу от хочби збираня етнографїчних матерїялів для самої науки. Така робота робить ся під теперїшню пору у всїх цивїлізованих народів і на основї зібраного матерїялу вчені мають спроможнїсть слїдити умови житя та побуту людства в минувшинї. Де нема писаних жерел до історїї, там багато матерїялу дають етнографїчні записки. Одначе хочу піднести бодай по частї вагу наукової роботи для нас. Наш загал осьвідомлений в науковою роботою Наук. Товариства знав би, що і ми не остатнї, що робить ся видатна праця на науковім полі і у нас, що маємо таки не согіршу наукову інституцію, яка нам лиш честь приносить. Ся свѣдомість у нашого загалу підбадьорила би його, додавала би надїї на лїпшу будучнїсть і заохочувала би здібнїйші одиницї до наукової роботи. Навїть не один чоловік, зацханий десь у якийсь глухий кут, маючи який такий наклін і хист до наукової працї, намагав ся-б і сам узяти участь у тїй роботї, а се певно не принесло би нам нїякої шкоди. А так, як тепер, не одна сила, що могла би де-в-чїм прислужити ся народньому дїлу, марнує ся, губить ся і цілком пропадає. Про наукову дїяльнїсть Наук. Товариства ім. Шевченка повиннї знати також і народнї маси, повиннї знати, що вони інтелїгентних Русинів обходять, що ровходить ся о пізнанє їх побуту та умов їх житя. Збиранє, записуванє етнографїчного матерїялу зближає записувачїв з народнїми масами, заприятнює їх, а при тїй нагодї подає їм спромогу обговорити і пнвші пекучі справи. Такї записувачї, зробивши одну роботу,

можуть легше взяти ся і до другої, і не так дуже тяжко було би їм знайти помічників і прихильників. Зібраний і оброблений матеріял етнографічний дав би нам повний образ життя нашого народа. Се була би невичерпана криниця і для людей науки і політиків, економістів і т. д., а навіть і для духовних проповідників. Всі вдорові знаємо, який китайський мур відділює так звану інтелігенцію від народніх мас; нема між ними нічого спільного ні в понятях, ні в стремліннях, одна і друга сторона живе своїм Богом. Так склало ся житє не тепер і не 20 літ назад. Та остатніми часами лунає клич, щоб нести промінь сьвітла і поміж тих людей погорджених, найбільше занедбаних та скривджених. А як же понесе інтелігент сей промінь сьвітла поміж маси, коли він тих мас не знає і не розуміє, а маси його також не розуміють? Правда, у нас багато людей виходить з поміж мужицтва в інтелігентну верству, але нове житє, а найскорше школа вижене з голови і ту оробину знаня народного житя, яка ще могла лишити ся в дитинячих літ. І такому охочому до праці чоловікови як раз наше Товариство подасть помічну руку, бо навчить його пізнати народ, його сьвітогляд, житєві потреби, а навіть його спосіб вислову. З сеї роботи винесе хосен і політик і економіст, і учений і всякий чоловік, який стрітить ся з народніми масами.

Коли інтелігентні люди схотять посвятити ся праці коло осьвідожлення і просьвіти народніх мас, повинні і самі мати знанє. А Наук. Товариство ім. Шевченка поклало собі метою дотеперішні добутки науки пересадити на нашу ниву. Як ся робота піде успішно, то принесе великий хосен народній справі. Тож годило би ся як найбільше людей, особливо молодих, заохочувати до такої роботи, щоб вони потім могли трудити ся в нашім Товаристві для добра свого народа.

Конець кінцем наша журналїстика грішить тяжко, що мовчить та легковажить собі високо культурну роботу в Наук. Товаристві ім. Шевченка. Моїм наміром при писаню отсих стрічок було може і несьвідомим добре людям отворити очи і завернути їх із блудної дороги, щоб перестали киринити і робити роботу цілком шкідну народній справі.

Карльсбад, 12,6 1905.

М. Зубрицький.

Віддаючи повне признанє ширости і розумности виводів о. Зубрицького, все таки мусимо завважити, що є і в них невеличке принципіальне непорозумінє, що може в не зовсім вірнім сьвітлі представити діяльність Наук. Тов. ім. Шевченка і підперти деякі незовсім оправдані претенсії, підношені до нього в різних боків. Річ у тім, що само розумінє поклику „наука для життя“ у о. Зубрицького видаєть ся нам занадто матеріялістичним і вузко утілітарним. Що таке житє, якому має служити наука? Чи се житє — сам жолудок, самі економічні інтереси? З того становища виходять у нас многі, захоплені боротьбою за ті інтереси, за оборону народа від економічних кривд, за його економічне піддвиженє. Ми певно не думаємо легковажити тої боротьби і в повною симпатією слїдим за кожним її моментом і за кожним її борцем. Але про те не слїд же забувати, що економічні і загалом матеріяльні інтереси не то що не виключні, але навіть не найважнійші інтереси нашого індивідуального і народнього житя. Вони підстава всіх иньших, підвалина соціальної і духової „надбудови“, але вони не вся будова. Вся соціальна боротьба людства йде до того, аби запанувати над тими інтересами, увільнити чоловіка від неволі тих інтересів, піднести його понад них, у сферу висших, духових питань. Що се не примха божевільних ідеалістів, а вроджена чоловікови, невідлучна від нього і непереможна прикмета, се доказують усі релігії, які від самого початку істнованя людського роду були власне не чим иньшим, як ступневими зусиллями людської природи — виломити ся з під панованя виключно жолудкових, економічних інтересів. Се значить, що від самого початку свого істнованя чоловік проявляє не тільки голод тіла, але також голод духа, який міцніє і дужшає в кожним новим ступнем розвою його цивілізації; рівнобіжно в розвоєм продукції матеріяльних дібр іде також розвій духових дібр — знаня і чутя. Ігнорованє котрого будь одного з тих розвоєвих рядів провадить до фальшивого розуміня історії й політики, та не веде до добра й у індивідуальнім житю. Бо прошу міркувати далі. Відповідно до тих двох полюсів людської продукції орієнтуєть ся полярно й людське чутє: продукції економічних дібр відповідає розвій егоїзму, а продукції духових дібр відповідає розвій альтруїзму. Обі ті течії однаково оправдані, основані на людській природі і потрібні для розвою. Не даром батько новійшої суспільної економії Адам Сміт поклав егоїзм осно-

вою всеї економічної теорії. А найвищий вид альтруїзму, се наука, змаганє до пізнаня природи та законів загального розвою без огляду на практичну користь. Між тою „чистою“ наукою і потребами практичного житя стоїть цілий ряд т. зв. прикладних наук, що силкують ся визнавати здобутки чистої науки для житєвих потреб. Але требаж усе тямити, що чиста наука йде наперед без огляду на те, чи і який колись хтось зробить ужиток із її здобутків, — вона в своїй сути непрактична і не підвладна ніяким оглядам на матеріальні інтереси, залежна тільки від одних своїх імманентних законів — критики наукового думаня. Її жерело, се вроджений чоловікови нахил до пізнаваня причинового звязку всіх явищ, до доходженя початків усякого явища. Ся праця думки на певнім ступні розвою може так захопити чоловіка, що супроти неї для нього щезають усі матеріальні інтереси. Нею чоловік підіймаєть ся в ту висшу сферу, яку ще Будда називав ступнем побореня чотирьох коренів людського горя, а яку в нашім Письмі сьвятім висловлено на різні лади уступами про шуканє „царства божого“ та про те, що „правда освободить вас“.

Ми знаємо тепер, що „правда“, абсолютна і повна правда недоступна чоловікови задля недосконалости його зміслового апарату. Та про те ми знаємо також, що змаганє — наближувати ся до правди, се одна з найбільших движучих сил людської душі, і що нема сталих меж, які-б зазначували чоловікови: доси знайдеш, а далі ні. Те, що вчора видавало ся неможливим до пізнаня, оказуєть ся можливим сььогодні; сььогоднішній успіх заострює цікавість, підбадьорює сили на ставленє нових проблемів і шуканє нових розвязок. Отся праця сама для себе, без огляду на яку будь побічну ціль і ужиточність — така висока духова розкіш, що для чоловіка, який раз закоштував її, ніщо инше не в силі вступити її. Я хотів би виписати тут гарні слова німецького письменника Гаустона Чемберлена про непрактичність і неутілітарність чистої науки (див. його *Grundlagen des XIX Jahrhunderts*, т. I), та не роблю того, аби не побільшувати обєму статі, і відсилаю цікавих до самої книжки. Додам лише, що власне ту чисту, непрактичну науку, те, на що так бє д. Будзиновський, поставило собі метою Наук. Тов. ім. Шевченка, і що новий статут його виразно говорить про плеканє науки „без прямої дидактичної цілі“. Отже розуміне задач Наук. Тов. ім. Шевченка у о. Зубрицького не зовсім

вірно, бо 1) товариство не має на меті пересаджувати на нашу народню ниву здобутків науки осягнених деінде і 2) товариство має на меті зовсім не виключно досліди над життям мас нашого народа; навіть навпаки, в різних побічних, практичних причинах такі досліди в досить малій мірі входять у обсяг його діяльності.

Що до пересаджування здобутків, просто кажучи, до популяризування науки, то сю задачу у нас провадять або повинні (і в часом будуть) провадити такі інституції, як „Просвіта“, „Товариство педагогічне“ та „Видавнича Спілка“. В свої дійсні члени Наук. Тов. ім. Шевченка приймає людей з кваліфікаціями до самої стійної наукової праці, і тільки така праця є його метою. Що до другого, то ціль товариства обіймає головню досліди над минувшиною українсько-руського народа, починаючи від доісторичних часів, над його фізичною і духовною вдачею, над природою нашого краю; певна річ, і теперішнє життя наших народніх мас входить у сю програму, але самостійним і свобідним дослідом стоять тут на заваді різні практичні причини; прим. самостійному веденню статистичних дослідів стоїть на заваді урядовий монополь статистики і брак відповідного урядничого апарату і т. д. Піду далі. Навіть ті практичні користи, які о. М. Зубрицький признає за етнографічними дослідом, зовсім не лежать в інтенціях дослідників та збирачів при Наук. Тов. ім. Шевченка. Ми збираємо і публікуємо діалектичні окремішности Лемків, Бойків, Гуцулів, Закарпатців зовсім не на те, аби вчити ся їх говорів і промовляти зрозумілим і привичним для них діалектом; навпаки, ми в своїх писаннях пропагуємо очищену, дестільовану з різних діалектів літературну мову, яка в часом мусить що раз більше затирати діалектичні окремішности. Ми збираємо і бережемо в музеях старі деревляні та глиняні людські вироби, костюми, знаряди і т. п. — не тому, щоб вірили в їх будущину супроти нівеляційних впливів висшої культури, але власне тому, бо бачимо, як ті самодількові окремішности на наших очах гинуть, і бажаємо зберегти їх останки як річеві свідки минулої культурної фази нашого народа. З тою самою метою ми збираємо народні вірування, проклятя, поговірки, звичаї, зовсім не для їх ширшого пропагування між народом, а з таким самим чисто науковим інтересом, з яким геолог збирає сілурські трілобіти або юрайські амоніти. З сим непрактичним, безінтересовним характером діяльності нашого товариства повинні освоїти

ся наші земляки, бо се устереже їх від ставляня до товариства вимогів, на які воно не може відповісти.

Але тут ми певно стрінемо ся з тим самим закидом, який підношено вже не раз із різних сфер нашої суспільности: коли така ваша діяльність, то по що вона, яка її користь? І чи не допускають ся злочину на ріднім народі ті, що в тяжкій для нього добі викидають гроші на публікованє якихось етнографічних збірок, атласів писанок, старопольських ревізій або староруських апокрифів, замість повертати ті фонди на несене помочи руським емігрантам, страйкарям або виборцям?

Сам факт, що такі питання у нас підносять ся в „поважній“ пресі, тай то підносять ся навіть не в формі питань, а в формі докорів або кепкованя, свідчить про дуже низький рівень культурности серед наших народніх світочів. Бо коли взяти хоч би саму справу фондів і запитати отих жалібників: кількож то ви, панове, дали на те Наук. Товариство і кілько докладаєте річно на його люксові видатки? — то показалось би, що всі вони разом дали аж нічого або майже нічого, а не один із них рад би був хиба взяти, а не дати; далі, що те „люксове“ товариство в результаті внесло за 10 літ своєї праці що найменше пів міліона вр. в економічну ціркуляцію нашого народного бюджету, давало заробіток десяткам людей, і все те, так сказати, на місці, де перед тим була пустка, і майже виключно накладом духової праці своїх членів, і нарешті при всій люксовости тої праці воно доси не то що не викинуло тих капіталів на вітер, а раз-у-раз примножує їх. Значить, навіть з чисто фінансового боку праця товариства була значним плюсом у нашім національнім бюджеті; деякі його виданя, як многотомовий Кобзар Шевченка, Історія проф. Грушевського, деякі томи Записок, порозходили ся й потрібують нового виданя, а пророцтво д. Будзиновського, що тих видань ніхто не читає і не буде читати, було свідомою чи несвідомою брехнею ще о годину швидше, заки було написане на папері.

Але се ще не найважнійше. Ви знаєте, панове, чим були колись шляхетські липльоми? В наших часах рівности се забуваєть ся, але не вадить пригадати, що в часах узаконеної нерівности се були свідомства людської рівно- і повноправности, і для того їх добивали ся і ними величали ся тисячі заслужених та геніяльних людей. В наших часах рівности місце тих пергаменових значків в підписами королів заступила дійсна заслуга, якою нації вку-

пляють ся до цеху культурних, освічених націй і без якої ніхто в них не числить ся, а коли й числить ся, то хіба як в купах гною. Власне наукова, ота люксовою праця, що своїм обсягом і змістом виходить по за вузкі межі утилітаризму і заспокоювання біжучих, щоденних потреб, є найкращою мірою того, чи і наскільки якась нація може мати голос у хорі культурних націй. Те, що вона робить сама для себе, незаметне для зверхнього світа або заметне хіба дуже поволі, ступневим ростом добробуту і освіти широкої народної маси; тільки тою люксовою, науковою працею, що торкається питань інтернаціонального, загально людського наукового досліду, нація безпосередно подає свій голос у хорі інших освічених націй і тим самим робить ся в тім хорі тим, що Француз називає *une quantité*. Що се може, і при теперішніх обставинах мусить мати вплив і на тисячі інші, політичні й економічні обставини даної нації, се дуже легко зрозуміти і се відчувають навіть тепер уже по троха наші політичні діячі.

Але й се ще не найважливіше. А найважливіший, для самої нації, що плекає у себе наукову роботу, той педагогічний вплив, який має ся робота. Втягаючи чим раз ширші круги людей у обсяг питань далеких від біжучої дійсності, більш або менше абстрактних, питань, при яких мовчить пристрасть а міцніє і збагачується розум, наукова праця лагодить пристрасти, вирівнює суперечности, вчить людей навіть їх буденні, біжучі справи оцінювати в вишого становища, трактувати спокійно, об'єктивно, сьміло в сути річі і лагідно та обережно в формі. Чоловік привиклий до наукового способу думання — чи то сам працюючи в науці, чи лише вчитуючи ся в науковій праці — не дасть себе збити в пантелику грізними словами та погрозами, не стратить голови в прикрій ситуації, не скомпромітує себе дитячими вибриками в роді яйцебитія аві злочинними концептами в роді „Злодійських рук“ та „комітетів розпуки“; він і в практичному життю і в політиці буде спокійний, розважний, постійний у намірах та точний у їх переведеню.

І ось тут я згідно з о. Зубрицьким бачу головну хибу, а може лише головний доказ некультурности нашої преси, що вона, вацьвяхована в буденній, часто зовсім безплідній боротьбі сама не бачить по за нею світа і своїм читачам не дає бачити. Обертаючи ся в тіснім кружку ідей та інтересів наша преса переважно лише дразнить своїх читачів, грає на їх нервах, але не освічує

їх. Об'єктивний дослід правди не важкий для неї, але важна полеміка, важне те, щоб досадити, допекти якомусь противникови, навіть хоч би той противник був і зовсім фікційним противником. Ота примішка злости, яка дуже часто знаходить собі упростий лайці негідній освіченого чоловіка, се, можна сказати, характерістичним нашої (зрештою й усякої иньшої некультурної) преси, яка в тій своїй злістості тратить здібність розрізнявати важне від неважного, програмове від непрограмового, тратить здібність простого і ясного інформованя читача, значить — першу і елементарну задачу преси.

Та про се, як і про способи зароди лиху поговоримо найближшим разом.

Ів. Франко.

Фрідріх Шілер.

(У сотні роковини його смерті).

„Für seinen König muss das Volke sich
opfern, das ist das Schicksal und
Gesetz der Welt!“

„Freiheit ist nur in dem Reich der
Träume!“

„Wenn sich die Völker selbst befreien,
da kann die Wohlfahrt nicht ge-
deihn.“

„Nein, eine Grenze hat Tyrannenmacht!
Wenn der Gedrückte nirgends Recht
kann finden,
Wenn unerträglich wird die Last —
greift er
Hinauf getrost den Himmel
Und holt herunter seine ew'gen Rechte.

.
.
„Wo Mensch dem Menschen gegenüber
steht —
Zum letzten Mittel, wenn kein anders
mehr
Verfange will, ist ihm das Schwert
gegeben —
Der Güter höchstes dürfen wir ver-
teid'gen
Gegen Gewalt.

(Віпмки з творів Шілера).
Деж тут Шілер?!

Девятого мая с. р. минуло сто літ, як у Ваймарі помер той,
якому найблизші покоління німецького міщанства признали назву
найбільш німецького, найбільш національного поета. Твори Фрі-

дріха Шілера славились найкрасшим вицьвітом німецького, міщанського, порядного „ідеалізму“, виривки з його писань склали ся та складають ся доси в хрестоматії й катехізми для ужитку всяких „добромислячих“ політичних і суспільних партій та напрямів, — вони-ж стали справдішньою плягою для всяких гімназістів, бо ледви чи знайдець ся який учитель німецької мови, який не завдав би своїм ученикам до опрацьованя як вільну тему — бодай два-три виривки з Шілерових творів... Все те — ad usum і на потіху кождочасної політичної власти, для виробленя й ідейного обоснованя так милої кождому житєвому чи політичному філістроу „благонамірености“. Весь сей зверхній, практичний культ Шілера кидаєть ся кождому в очи, хто перегляне спис тих безчисленних видань його творів, перелистує альбоми йому посвячені, ілюстрації до його писань, згадає про памятники йому виставлені... І справді дивуєш ся: коли візьмеш до рук том Шілерових поезій, стрінеш там сливе на кождому листку аж до банальности вуживані й надуживані для ріжних тенденційних цілій поодинокі вислови або й цілі стрічки, та коли — про все те — зумієш віднайти серед тих поезій скарби справдішнього вітхеня, живого чутя, коли — забувши на сповсюдність навіть таких його думок і слів, які наслідком надуживаня стали на позір уже беззвучними комуналами, — під тими здеревнілими майже фразами почуєш живу й горячу людину, що терпіла, боролася, одушевляла ся, людину, яка в свої твори вложила живе житє, свою пристрасть, свої журби, свої жалі... Справді медвежу прислугу зробили й роблять Шілерови — тай кождому великому поетови — ті, котрі намагають ся його почитати так, як се висше зазначено: безчисним повторюванем його висловів або тенденційним складанем його фраз в агітаційні хрестоматії по програмі своєї партії, свого суспільного чи політичного напрямку. Оповідують, що якась світова дама, яка за своїх молодечих літ займала ся всім иньшим, тільки не поезією, зазнавши всіх благ товариського житя висших сфер, серед яких вона обертала ся, взяла ся на старі літа до читаня Шілера. Вражіне було таке, як і не могло бути иньше після того почитаня, що припало на долю Шілерови від німецького обршованого міщанства. „Таж він списує самі банальности й комунали“ — могла з повною слушністю викрикнути наша шановна дама, призабувши на хвилину, що не Шілер винуватий у тому, що в його поезіях довело ся їй знайти тільки аж надто знайомі їй в инь-

шого боку фрази й комунали, а винні в сьому ті „образовані“ верстви німецької суспільности, котрі Шілера так немилосерно обдерли та щиро подбали, аби все можливе в його писань звести на банальність, перемінити на комунали.

Таке знуцанє над Шілером має нині за собою вже історію одної сотки літ. І надійшла вкінці сотна річниця його смерти; традиція й звичай веліли празнувати її величаво, витягнути на сьвіт божий ще раз увесь той апарат бездушної величавости, якою міщанство заєдно сьвяткує память і ювілеї своїх „великих“; надійшла одначе й хвиля отямлення, отямлення болючого, майже образливого для памяти великого поета: аджеж анкета, заініціювана кількома поважними літературними німецькими журналами, мала раз ясно виявити, яке значіне показує собою Шілер для розвитку й життя найчільнійших духів теперішньої Німеччини. Вже сам помисл уладження такої анкети — без огляду на те, який був її вислід, — показує, що Шілер уже безпосередно не впливає на умн наших сучасників, що він уже в наших душах не живе та що наближаєть ся для нього (або вже наблизила ся) так важна та неминуча для памяти кожної визначної людини хвиля критичного розсліду, безсторонної аналізи й ревізії її значіня — в історичного погляду. Правда, історія подасть нам безпристрасне зрозуміне діяльности людини, вона навчить нас сю людину шанувати й цінити, але жити між нами не може ніхто такий, кого мусимо аж на силу історично виправдувати та розуміти!

А одначе, — невже справді тільки випадковим складом обставин притрапилось те, що ми висше зазначили, а власне факт, що Шілерові думки й поклики стали агітаційним, боввим гаслом усяких політичних, міщанських напрямів, які проявили ся протягом сотки літ від його смерти? Невже поясненє сього факту, що Шілер, а не иньший великий поет, несе ідейний прапор міщанства та навіває на нього ілюзії ідейности й поетичности, глядіти мусимо тільки в злій волі сього міщанства або його тупоумности? Невже справді в чім иньшим, а не в Шілері самім і його творах, його ідеях і ідеалах, його сьвітогляді лежить причина такого стану справи? Невже зацитовані мною на початку сеї статейки виривки із творів Шілера тільки формально до нього належать, а не є висловом його дійсних переконань і поглядів? Коли-ж так, то де серед тих суперечних між собою поглядів і покликів є властивий Шілер?

Відповіді на ці питання могла би тільки докладна аналіза творів Шілера, культурних і суспільних обставин, серед яких він жив, — в кінці й його життя й особистости. Очевидно в мене нема ні спроможности ні навіть охоти до такої праці; надто — що тикаєть ся огляду життя й особистости Шілера, то вони задля з'ясування Шілерового значіння можуть представляти собою тільки другорядну вартість. Хоч як парадоксальним воно видаєть ся, то підношу се певно в інтенції самого Шілера: він-же нераз виказував, що в стремліню його творчости не лежить змаганє до виявленя в поетичних творах своєї індивідуальности, своїх чисто суб'єктивних почувань, думок і зусиль, а навпаки — він у своїй естетичній теорії й практиці все простував до одної мети: стати голосом в агалу, висловляти те, що всім и ворушить і всіх підіймає, дати поетичне відбите й синтезу почувань і думок усеї нації. Може се була й ілюзія, — всеж таки тут і лежить жерело його блискучого патосу, його діймаючої реторики, ясности й докладности його писань; тут і лежить причина сього відчуженя, в яким відносять ся до Шілера ті новійші артисти, поети, котрих очи повернені в творчости виключно на моменти суб'єктивні, інтимні, особисті; отсе й звільняє мене від подаваня на сїм місці біографічних дат із Шілерового життя, необхідних для зрозуміня творчости сливе кожного сучасного нам поета, артиста, а навіть ученого й філософа, — дат, які безсумніву й для справдішого розуміня Шілера подали би чимало матеріалу. Та годі! За те попробую подати тут найзагальнійший нарис культурних і суспільних відносин Німеччини з того часу, в якому Шілер жив і творив, а може тоді легше стане відповісти на питання, дотикаючі Шілерової творчости, котрі виринули перед нами з рефлексій над значінєм сього поета для наших часів; може зможемо віднайти й відокремити серед Шілерових творів те, що пережило його сучасність; може насунеть ся нам і відповідь на те основне питанє, чим є для нас Шілер, що представляє й дає він для новочасних культурних стремлінь, для великого культурного змаганя новітніх часів: для змаганя до визволеня четвертого стану, для визволеня народніх, пролетарських мас, — він — речник і поет *par excellence* третього стану, верстви міщанської, буржуазії.

Одного тільки мені жаль, а власне: не дотикаючи тут життя Шілера, мушу лишити на боці й найінтереснійший мені в ньому

період: час приязни, співжиття та спільної творчости Шілера в Геттінґ. Як такі дві протилежні натури, такі „na słóscach swych przesiwne bogi“ (Словацький так схарактеризував своє відношенє до Міцкевича) могли зі собою жити, приятелювати, творити — се остаєть ся для мене загадкою, остаєть ся нерозв'язаним питанєм, бо дійсної відповіді на нього не знаходжу ні в тих творах, що їх оба поети до купи списували, ні в тій обширній кореспонденції, що остала ся пам'ятником їх співжиття, ні в заявах, поясненнях і висказах обох сторін у сій справі. Легендою видаєть ся мені ціла історія тої „єдиної в своїм роді приязни“, — легендою, що її авторами, свідомими чи несвідомими, були оба поети. Але досить сього! Вертаю до завдання, яке я собі висше поставив.

Суспільна будова німецької культури XVIII віку характеризувала ся княжим світом, княжими дворами; ідейний зміст давали сій культурі ідеї західно-європейського міщанства, які саме тоді збирали ся до виявленя себе в повній своїй свіжості й силі. Сей диссонанс між формою і змістом, між матеріальною структурою і сутю тодішньої німецької культури знаходить із одного боку своє поясненє в історичних умовах XVII віку, в яких виресли суспільні відносини XVIII столітя, а в другого боку він подає й ключ до розуміня (годі сказати, щоб повного й без решти, всеж таки не безосновного) людей того часу, особливо таких як Шілер, які свідомо стреміли до того, щоб стати речниками народнього духа своєї історичної хвилі. Переворот у суспільних і економічних відносинах, який в початком новітніх часів так високо підняв у гору західню Европу, причинив ся до зубожіня середніх країв європейського континенту, головнож Німеччини; трицятилітня війна, перемога княжої кляси в вестфальській угоді, розбите німецької держави, економічна руїна — все те стояло на перепоні розвитку торгівлі й промислу та не дозволяло на зріст міщанства. І справді не було в Німеччині XVII віку міщанської кляси, свідомої своїх інтересів і змагань; затим не було там і розвиненої німецької міщанської культури. Єдиними осередками духової культури були тоді тільки князівські двори. Їх урядники, хоч по своєму економічному становищу належали до міщанського стану, представляли своєю ідеологією ніщо инше, як прихильників монархії; дворацтво, урядники, військові, шляхта та їхні дами надавали тон у житю та-мошнього культурного світа. Раціоналізм і просвіченє (Aufklä-

gung), які у Франції представляли собою характеристичні риси тим раз то більш опозиційного міщанства, виплекали ся в Німеччині під протекторатом двірської, можна сказати, феодальної культури.

Генерація, що разом із Шілером вступала в жите, перша стала насильно виривати ся з обіймів двірської культури, з під опіки княжих меценатів. І тут показав ся Шілер найгорячішим у словесній і писемній боротьбі проти тиранів, у голословнім величаню знаменитих, великих мужів — освободителів, у лаяню й виливаню на папір своєї ненависти до князів та жажди пімсти на гнобителях. Але все те було тільки солом'яним огнем, що спалахнув від іскор, які сипались від французької революційної літератури, — се не був самостійний, своєрідний плід і вицвіт тодішнього стану й відносин Німеччини. І було се в німецьких відноснах того часу доказом самокритики й зрілости Шілера, коли він зі своїх молодечих творів пізнійше викреслив усякі повернені проти тиранів деклямації та залишив далі писати в стилю „Räuber“ і „Kabale und Liebe“.

На якийсь час заманила його ілюзія просвіченого абсолютизму; в Дон Карльосі та його приятелю, Позі, намагав ся Шілер „представити володаря, що мав би уможливити для свого часу найвищий можливий ідеал горожанського щастя“. Сей настрої вилив ся в прославленім „Das Lied von der Glocke“: сам народ не може визволити ся з залежности від володарів; тільки „маїстер“ може успішно, коли прийде слухний час, розбити форму, що обіймала й тиснула собою дзвін.

Тількиж ідея про благородного князя, що дарує волю народам, була сама собою надто куріозна та не змогла на довший час полонити Шілера, колишнього молодечого революціонера. Тодішні політичні відносини (біля 1800 р.!) таї мужеська розвага й ревізія своїх переконань завернули Шілера в иньший бік. Місце вїшньої революції або реформи заняло в Шілеровім умі щось иньше: розважанє й осьвідомлюванє собі високого достоїнства людської одиниці та пошана перед внутрішньою гідністю людської вдачі. „In des Herzens heilig stille Räume musst du fliehen aus des Lebens Drang“ — таке мусіли собі сказати всі літерати, поети, артисти тодішньої Німеччини, в котрих тліла хоч іскорка самопошани, та в котрих хибувало сил, запалу й віри, потрібних до підготовлення себе до великої боротьби за „честь-славу“ Німеччини, —

до „Befreiungskriege“. Жажда вольности повернула ся від зверхнього світа до нутра душі; „es ist eine alte Geschichte, doch bleibt sie täglich neu“ — повторимо за Гайне, маючи на увазі хочби „царство боже внутрі вас“ та „внутрішнє визволенє“ з наших часів.

Спішу ся довести до кінця отєї уваги. Адже питання, що я їх висше поставив, не діждали ся доси простої відповіді. Одначе, — чи після такого, хоч і як покvapного, зарису розвою Шілерової творчости в навязаню до сучасних йому відносин, потреба ще простої відповіді на поставлені питання? Адже-ж се правда, що „порозуміти — значить: виправдати?“ Коли так, то простимо Шілерови ті суперечности, що в них він путав ся, зрозуміємо, що вони були неминучою консеквенцією його духової організації та часу, в яким йому довело ся жити, а на надуживанє виривків із його творів для агітаційних цілий в інтересі пануючих клас відповімо тим панам повною погордою й візванєм: „руки геть!“

Бо й для грядучих поколінь, для виступаючих на арену історії мас народніх, для великого культурного руху, що обновить і осьвіжить людство, для мужика й пролетарія, що гноблений і визискуваний, спрагнений вольности й справедливости, іде в бій, — для вєсього того знайдесть ся в Шілері жерело духової поживи. Поезію сцени на Рітлі (у Вільгельмі Телі) відчуваємо ще нині цілком безпосередно. В ній ворухить ся жите, яке є й нашим життям. Поки жити-муть на світі гноблені й гнобителі, визискувані й уживаючі, так довго не замінять ся Шілерові слова про тиранів, про вічну справедливість, про волю, на пусті звуки; в безпосередньою силою відчувати-ме їх кождий, хто зазнав у своїому житю несправедливого осуду, натерпів ся визиску й недолі. Тому любить і поважає пролетар і мужик Шілера, тому сьвяткують робітники скрізь по Німеччині його память: вони почитають у ній свого Шілера. В їх душах набрала давня форма Шілерової поезії нового змісту, нового життя, нової сили.

Іще одно.

Німецький ідеалізм вісімнадцятого столітя видвигнув, або краще: відновив, думку про достоїнство людини. Виразом сього є зміст Кантового закона моралі: людство, се не спосіб до осягнення ціли, мети, а воно — ціль, мета само про себе. Ся ідея пронизує всі Шілерові твори — поетичні й філософічні. Ся ідея

стала змістом його життя, його змагань, страждань і радостей. І він зумів зберегти свою внутрішню вільність, своє достоїнство й честь протягом цілого життя, життя хоровитої, вбогої, з ласки князівських дарунків удержуваної людини. „Tief hinter ihm, im wesenlosen Scheine, Lag, was uns alle bändigt, das Gemeine“ — так схарактеризував Гете свого помершого товариша. Вляти в людство нового духа, повернути йому його гідність і достоїнство, отсе провідна ідея Шілерових писань: від революційних „Räuber“ до свободолюбного „Вільгельма Теля“. Отсе й була основна думка його людської вдачі.

В отсім і шукати-мемо Шілера!

Василь Панейко.

Не даймо ся!

Зачинають ся вступні іспити до шкіл, і в сіл, місточок і міст помандрують — наша надія й запорука нашої будущини — руські діти, просити ся на науку, стукати в двері високих шкіл...

Вони жадні сьвітла і науки, жадні ліпшого життя й ліпших відноси, ніж у яких вирости, але терниста дорога веде до того сьвітла, і на порозі — високі забори. Більшість дітей мусять просити ся до шкіл польських, бо до руських більшости їх так далеко, бо тих руських шкіл так мало, так мало...

Зі страхом в серці ідуть вони перед грізних панів, що стережуть дверей до тих огнищ науки, сьвідомі свої безоборонности, сьвідомі свої вини, свого первородного гріха, що загородить богатьом із них двері сьвітлого раю — *nieumienia porzawnie się wyrażać po polsku...*

Батьки Руси в початком кожного шкільного року звертають ся в заклик до нашого загалу, аби старав ся, щоб як найбільше число дітей ішло до шкіл, аби заливаючи середні школи нашою діворою, вирвали ми ворогам руського шкільництва всякий аргумент против заснування руських середніх шкіл. Добре се — тільки б треба zarazом подумати про те, щоб поширити двері до тих шкіл, дати можливість тим дітям, що з таким трудом, з такими жертвами були зібрані й приготовані до школи — не бути здеяткованими на шкільнім порозі...

Особливу увагу кажуть звертати на учительські семінарії, де число учеників і учениць Русинів значно нижше від числа Поляків і не стоїть в ніякій пропорції до запотребовання руських народніх шкіл...

Се правда! Перед роком, коли справа шкільництва взагалі звертала на себе в нашій суспільности більшу й щирійшу увагу, піднесена була страшна небезпечність, яка грозить нам на полі народнього шкільництва. В східній Галичині більшість громад (56%) не мають зовсім школи — разом 882 громади, і в них звиш півмільона людности без можливости якої будь освіти... Серед учительства Русини в страшній меншості — в східній Галичині на яких 3.500 Поляків і Польок не більше як 1.500 Русинів*), і ся пропорція має всі тенденції ще погіршати ся для нас, а з тим руські школи народні, й тепер уже мало що руські, ставали б усе більше фактично польськими в міру того, як з браку кваліфікованих кандидатів Русинів „прийдець ся“ Раді шкільній з konieczności obsadжувати їх Поляками й Польками, зовсім необізнаними з руською мовою...

Супроти того фреквенція учительських семінарій стає для нас справою некучою, національною в повнім значіню слова.

Робити, збільшати число кандидатів до учительських семінарій — добре, кажу. Але сього одного не досить. Як раз появили ся в останніх літах звістки про десяткованне кандидатів Русинів при остатніх іспитах до учительських семінарій і приготовляючих курсів до них: Русинів проходить лише 20—30%, і сей процент місцями держить ся так постійно в ряді літ, що не має в собі, очевидно, нічого випадкового. Як тут накликати до фреквенції, коли з гори можемо знати, що 70—80% підуть до дому до gnoju на zagrodę, або шукати посади льокая и wielmożnego pana, з розбитими надїями, розчаровуючи лише своїм прикладом своїх земляків, а збільшенне кандидатів може в консеквенції лише зменшити процент тих, яким польське fatum судить переступити шкільні пороги.

Коли не хочемо внасти в розпуку перед консеквенціями грасу organicznej наших ворогів, мусимо шукати иньших способів.

*) В цілій Галичині в 1900 р. було учителів Поляків 2.773, Русинів (власливо греко-католиків) 1.316, учительок Польок 3.424, Русинок 387. А прецінь руських шкіл (на папері бодай) усе ще більше як польських, і руської людности в Галичині більше як польської...

З кінцем року шкільного 1902/3 в учительських семінаріях було: 1742 Поляків, 601 Польок, 798 греко-католиків, 111 греко-католичок; на загальне число 3.405 учеників правдивої руської народности ледво чи було богато понад 800, отже коло 25%.

Єдиний спосіб, який в теперішніх часах лежить в наших руках, се закладання приватних учительських семінарій.

В сих днях відіввала ся на сю пекучу потребу коломиїська філія Руського Педагогічного Товариства, постановивши вітворити мужеську учительську семінарію, і звертаєть ся до нашої суспільности щоб поперла сю справу.

Коломия, справді, незвичайно добре надаєть ся для сього, як місто дешеве, положене серед чисто руських околиць; руська гімназія даєть готовий контингент кваліфікованих професорських сил, руська бурса — готове дешеве приміщення ученикам, Народній дім — приміщення школі. Міська і повітова рада, що в своїм часі робили старання коло засновання учительської семінарії, не відмовлять певно підмоги сій семінарії. Всі вигляди на успіх сього пляну! І руська суспільність повинна прийти в поміч йому, щоб уже в початком сього року шкільного (1905/6) можна ввести його в жите і щоб успішне здійснення його дало заохоту до закладання приватних семінарій і середніх шкіл і в иньших містах галицької Руси.

Складаймо ся!...

Кличемо до всіх, кого турбує будучність нашого народу, хто шукає способів охоронити його від ролі, приготованої йому його ворогами — бути погноєм культури й сили народности польської й російської, хто хотів би наш нарід бодай у будущні побачити не рабом і наймитом на рідній землі, а свобідним горожанином і паном її.

Витягаємо руку до всіх, хто запоруку нашої будучности бачить в наших народніх масах, в їх економічнім, культурнім і політичнім подвигненню, а не в зверхніх блискучках, не в шумі зверхніх декорацій і ефемерних маніфестацій; хто чує грозу, яка суне на сі народні маси, й хоче помогти до розірвання залізного перстена, яким обводять його organiczna праса наших віковичних опікунів і протекторів.

Не даймо ся!...

М. Грушевський.

Виказ датків.

На оповіщення наше, когь ми встигли обіслати в днях 21—27 червня, були ласкаві зложити або зголосити свої датки на приватну учительську семінарію в Коломні, аби уможливити її отворення з днем 1/IX с. р., отсі П. Т. особи (в порядку зголошення):

Наукове Товариство імени Шевченка 200 кор. Мих. Грушевський 200 кор. Марія Грушевська 50 кор. Др. Іван Франко 200 кор. Волод. Гнатюк 20 кор. Вінкентий Яворський секрет. суд. 50 кор. Др. Мих. Кос 100 кор. і місячний даток по 10 кор. Сидір Британ, секр. Дністра 100 кор. Др. Лев Коссак 40 кор. Проф. Гіл. Огоновський 20 кор. Проф. Вас. Білецький 50 кор. Зголосили датки: панна О. Ціпановська 50 кор. з днем 1/VIII. Дир. Кость Паньківський 100 кор., на жаданне. Др. Ол. Колесса 50 кор. до кінця серпня. Др. Іван Копач 50 кор. з днем 1/VII. Сов. Титко Ревакович 100 кор. в місячних ратах по 10 кор. від 1/VII. Сов. Іван Ясеницький 100 кор., таксамо. О. Др. Стефан Юрик 50 кор. так сам. Др. Стефан Федак 100 кор. на перше жаданне по вітворенню. Др. Вол. Кобринський 50 кор. так само. Др. Яр. Кулачковський 100 кор. з днем 1/VIII або на скорше жаданне. Іван Труш 30 кор. до кінця вересня. Др. Стан. Дністрианський 50 кор. з днем 1/I 1906. Разом понад 2.000 кор. Из зложеного готівкою 1.000 кор. переслано на руки проф. Івана Раковського в Коломні, що підняв ся інвенстиційних робіт для згаданої семінарії.

Дальші датки й зголошення будуть приймати ся адміністрацією Літ.-Наук. Вістника, або зволють П. Т. жертводавці відсилати на адресу коломнійської філії Рус. Педагогічного Товариства або до проф. Ів. Раковського. Було б пожадано, аби в справі збирання складок на сю й дальші школи потворили ся місцеві комітети, як то було в справі театральній; ми дістали відомість про завязанне такого комітету в Перемишлі — *vivant sequentes!*

В останнім виказі жертв на будову театру згадуєть ся, що декотрі панове, заявляючи, що на далі не будуть давати на театр, тільки на школи, не дають ні туди ні сюди. Таке вижидаюче становище, зовсім зрозуміле, поки справа закладання приватних шкіл не стала конкретною, стає безпредметовим тепер, і всі, хто скидаєть ся давати на театр, уважаючи реальнішою справу приватних шкіл, певно тепер безпрованочно об'являть свою жертвенність на сю ціль. Надіємо ся, що забезпеченне значнійшими датками коломнійської семінарії заохотить до дальшої діяльності в сій справі, і коломнійська семінарія розпічне собою ряд приватних шкіл різних категорій...

Не даймо ся!

М. Г.

Хроніка і бібліографія.

I. З літератури і науки.

Містіфікація чи ідіотизм. Не минуло ще 5 місяців від того часу, коли в день 50-літнього ювілею проголошення догми про непорочність Марії появилось „Къ греко-католическимъ Архіереямъ и священникамъ смиренное вѣрующаго мірянина посланіе“, в яким автор (звісний О. Мончаловський) перекинув ся на ту хвилю в великого католика (звичайно він православний) і зажадав від ц. к. австрійського прокуратора і галицько-руського духовенства, щоб вони разом до спілки знищили культ Шевченка в Галичині. Нині маємо в руках подібний патологічний еляборат уже з кругів самого духовенства. Дословний його текст такий: „С. І. Х. Всечеснійший П. Т. Отче! Пишу зовсім довірочно по побудженю моєї совісти яко Сьвященник до Сьвященника. Суть у нас дві партії рускі; я не знаю, до котрої партії Всечесність Ваша належить, але пишу в річи, котра всім нам єсть найдорожша і над всі справи народні висша, а та

єсть: Тії Сьвященники наші, котрі належать до партії молодой, най будуть патріотами-українцями хоть би ще більшими ніж Шевченко, але най не славлять єго, коли він так безчесно писав на Господа і пресьв. Матер Божу в своїм поематі „Марія Мати Ісусова“. Тож при таким крайно негіднім богохульстві ніяк не годить ся славити єго, коли факт крайно негідного богохульства єсть певний, а ретракції виразної і певної зо сторони Шевченка зовсім нема. А треба додати, що то єсть богохульство не в хвили якогось мимовільного роздражнення виповіджене, але очевидно з зимною кровію зділане.

„Если би хто родину нашу в подібний спосіб і розмисльно обезчестив, то певно не славилибсьмо єго, хось і яким би він був уталантованим поетом або народолюбцем, не устроювалибсьмо в честь єго торжества і не закладалибсьмо товариства під іменем єго; наколи Шевченко тоє зділав протів єдиного Бога і Спасителя нашого Ісуса Христа і протів пресьв. Матери Єго, тож

маєм его славити? Славні поети других народів такого негідного богохульства не допускали ся; а сли може котрі допустили ся, то також жадного славлення не суть достойні.

„Но і чи єсть Шевченко правдивим народолюбцем, коли для руского народа лишив на завсїгди своє цілковите запереченє віри християнської таким крайно негідним богохульством? Отже в найважнійшій річи, від котрої залежить ціла наша вічність і котра єсть підставою всього правдивого щастя і добра чоловіка навіть і на сїм сьвітї, він повїстив таке негідне постійне згіршенє для народа руского, а в особености на розширенє невірства і деморалїзацію молодїжи нашої шкільної і академіцкої (sic!). А кромї того писав він в відражаючий спосіб против Церкви Христової Католицкої в поематї „Іван Гус“. Можна взяти іншого народолюбця, пр. Маркіяна Шашкевича або Основяненка або кого іншого, що жадної такої негідности не допустив ся, в честь его народні торжества устроювати і під іменем его товариства закладати. Але Шевченка ніяк славити не годить ся.

„Позаяк товариство наукове імени Шевченка має перемінити ся на „Академію Наук“, прото найсвятенники до того Товариства належачі жадають, щоби оно надаль вже не було під іменем Шевченка, в тим заявленем, що інакше они виступять. Чи Святенники наші не потрафять бути народолюбцями без славлення Шевченка? Власне всли хотять добра собі і народови, то най не славять его, бо через

то кривдять славу Бога і пресьв. Матери Божої, а тоє певно не принесе щастя ні нам ні народови нашому; но кривдячи славу Бога і Пресьв. Матери Божої, тим самим віддаємо ласку Божу від нас, і стелимо собі і народови нашому дорогу до невірства і погибели вічної і дочасної.

„Желаючи в цілого серця Всечесности Вашій і всему Домови і Парохіянам Вашим всякого богацтва, ласки і любви Божої, вручаю і себе ласкавим молитвам Вашим. Львів 5. мая 1905. Йосиф Кобилянський, крилошанин“. Друкований той куріоз в формї листу, заадресованого (друком) до „Всечеснійшого гр. к. Уряду Парохіяльного в . . .“ і розісланий до всіх гр.-к. святенників в Галичинї.

Передруковуючи сей документ ми не можемо промовчати поперед усього сумніву що до його авторства. О. Йосиф Гжимала-Кобилянський, 70-літній старець, уважаєть ся між святююрськими канонїками добрим математиком і на старости літ узяв собі до голови ідею, при помочи математичних формулок доказати істнуванє Бога. На скілько знаємо, о. Кобилянський руським житєм і руським письменством ніколи не займав ся і не займаєть ся і правдоподібно не читав навіть Шевченкової поеми „Марія“ (се видно вже в того, що він цитує її не під оригінальним титулом, а під таким, який дав їй у спеціальной публікації пок. М. Драгоманов), инакше він не говорив би в таким обуренем про твір, що починаєть ся чудовим гимном до „Марії“:

Все упованіє мое
На тебе, мій пресьвітлий раю,

На милосердіє твоє
 Все упованіє моє
 На тебе, Мати, покладаю.

Та, як сказано, автор сикофантського листу очевидно не читав самої поеми, лише ті вирвані з неї місця, які цитує „віруючий мірянин“. Що про те він не заикаючи ся, без ніяких серйозних доказів кидає свою анатему на Шевченка, се також добре характеризує низький, несерйозний спосіб думання автора і промовляє против авторства о. Кобилянського, чоловіка, скільки знаю його з приватних листів до мене (о. Кобилянський у тих листах пресерйозно навертав мене до віри в Бога) і з його статі друкованої по німецьки в Theologische Quartal-schrift, в справах науки і наукового способу думання зовсім наївного, та про те щирого і далекого від усякого сикофантства. Нам здаєть ся, що якась брудна і нечиста рука підшила ся під фірму о. Кобилянського, щоб провести в люди думку, з якою від давна носять ся наші москвофіли — підірвати культ Шевченка серед нашої суспільности і тим самим позбавити ту суспільність головного кореня тої ідейности, яка додає їй запалу до праці і підносить її членів із ступня простих з'їдачів хліба до гідности людей. Та чи був о. Кобилянський автором сього листа, чи ні, а його намір, надіємо ся, пропаде так само марно, як і всі дотеперішні клерикальні атаки на Шевченка починаючи від тих, якими свого часу в „Сіоні“ воював пок. кардинал Сильвестер Сембратович. *І. Ф.*

Святе Письмо. Як довідуємо ся, Синод розіслав звисний переклад Св. Письма Морачевського

„на заключеніє“ деякому з єпископів-Українців. Так прислано його подільському єпископу Партенію (до постриження — Патеріку Левицькому, Українцєви з Полтавщини родом), і він з гуртком духовних-Українців зробив перегляд і зредагував першу половину. Є чутка, що переклад сей буде друкувати ся в московській синодальній друкарні, під редакцією тогож єп. Партенія. *М. Г.*

Про „Заяву про права людини й горожанина“ вийшла недавно другим, доповненим і розширеним виданєм книжка відомого гайдельберського професора, Георга Єлінка. Ся заява проголошена 1789 р. французькою конституантою була з ідейного боку безперечно одною з найважніших подій Великої французької революції; вона й лягла в основу всіх пізніших конституційних законів та своїм змістом показує найкращу ідейну формулу, до якої був здібний новий „третій стан“ — виступаюча на світову арену буржуазія. Історію повстання й розвою сеї ідеї навязують аж до Арістотеля й стоїків; але не се є предметом названої праці Єлінка. Він узяв ся за просліджене історії правного вислову й формулювання сеї ідеї, та в противенстві до існуючих поглядів доказав, що її політичне й практичне значінє навязуєть ся до тої практичної свободи віри, яку проголосила Реформація, та що сама думка про вроджені і невинщені людські права зросла вперве серед релігійних борб у нутрі зреформованої церкви й її сект. Хибний був також часто висловлюваний погляд, мовби - то Руссо сильно вплинув на фран-

пуську з'яву; безпосереднім її імпульсом була певно не реакція в своїй суті думка Руссо про поворот до природи, а боротьба за визволене Сполучених Держав Америки. Тількиж і не в Америці народилась та ідея: американські колоністи привезли її з собою з Англії. Середньовічні англійські хартії вільности, доповнені й консеквентно розширені демократичним уставом з реформованої церкви при кінці XVI віку, — отсе основа й підстава знаменитої заяви людських і горожанських прав. Не була вона отже виразом мізковань Руссо та теоретиків „природного права“, а оwoчeм релігійної боротьби та її надбань, перенесеним на політичне поле, — еволюція-ж тої ідеї представляє собою певно один із більш інтересних проблемів суспільної психології.

В. П.

II. Нові книжки.

Збірник історично-філософської секції Наукового Товариства імени Шевченка. Т. VIII. Історія України-Руси. Написав М. Грушевський. Том V, частина 1. Устрій українських земель XVI—XVII в. У Львові, 1905. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. VII + 384, 8°. Ціна 4*50 кор. Зміст: 1) Загальний погляд. Ст. 1—26. — 2) Еволюція суспільного устрою: Пани-шляхта. Ст. 27—106. — 3) Селянство. Ст. 107—221. — 4) Міщанство. Духовенство. Ст. 222—287. — 5) Управа сьвітська. Ст. 288—384. Отсей том — читаємо в передмові — „має прослідити еволюцію

суспільно-політичних відносин, економічного й культурного життя в українських землях, як вони розвивалися серед політичних обставин і під впливом їх закінчивши повним перестроєм українських відносин і життя на взір польський і під рішучим впливом польським, та представити образ сих перестроєних відносин і життя, як вони усталися з кінцем XVI. віку“. З тої програми отся перша частина обіймає ті сторони суспільно-політичного життя, що подані у горі; в другій частині буде обговорена організація церковна, відносини економічні, побут та культура. Таким способом веде шан. автор свою „Історію“ двома рівнобіжними шляхами: 1) політично-державні відносини і впливи, 2) соціально-економічно-культурне життя — від найдавніших часів. Зразу, розуміється, перша сторона історичного розвитку переважає другу; чим далше від пол. XIV ст., а головню від люблинської унії головний зміст історичного життя виповняється переважно другою стороною. Скільки можна говорити на основі дотеперішніх томів, найбільша мабуть заслуга автора як раз у розгляді сього внутрішнього життя українського народу. Заслуга та лежить не тільки в самій науковій вартості „Історії“, але й у тім, що на тому поли автор таки перший історик. Коли давніші періоди мали ще багату літературу, а скупи жерельний матеріал, то тут наукова література майже в пеленках, а жерельний матеріал просто величезний. Саме вже опановане й наукове оброблене предмету творить епохальне діло. Про харак-

тер праці, методу і стійність сеї частини нема що тут говорити, вони не менші від попередніх, радше навіть більші. Бажаємо собі, щоб шан. авторови стало змоги й сил докінчити як найскорше своє велике діло. *С. Т.*

Василь Доманицький. Козачина на переломі XVI—XVII в. (1591—1603). (Відбитка з Записок Наук. Тов. ім. Шевченка, т. LX—LXIV). У Львові, 1905. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 172, 8^о. Ціна 2 кор.

Михайло Коцюбинський. У грішний сьвіт. Оповіданя. Львів, 1905. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 190, 8^о. Ціна в оправі 2 кор. Зміст: 1) Цьвіт яблуні. Ст. 1—10. — 2) Дорогою ціною. Ст. 11—83. — 3) Fata morgana. Ст. 84—117. — 4) У грішний сьвіт. Ст. 118—133. — 5) Під мінаретами. Ст. 134—188. — Добре відомий вже нашій публиці автор виступає в отсій книжці з п'ятьма оповіданнями, в яких кожде представляє иньші побутові обставини й инше житє (панщизняні утікачі, монахині, Татари і т. д.). Велика ріжнородність тем у автора справляє, що він не повтараєть ся і читаєть ся все з великим інтересом. До того причиняєть ся не мало й гарний стиль та гарна, проста мова. Прегарний нарис „Цьвіт яблуні“, в яким автор зображує душевні муки батька при смерті дитини, вказує на новий напрям у творчости автора, в яким може він — судячи по сій першій пробі — обдарувати нас не одною літературною перлиною. *В.*

Софрон Круть. Записки Українця з побуту між полудневими Славянами. (Літературно-наукова Бібліотека. Ч. 106—107). Львів, 1905. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. IV + 200, 16^о. Ціна 1·10 кор. Зміст: 1) Від редакції. Ст. I—IV. — 2) Чорногорці в Герцоговині. Ст. 3—74. 3) Війна Славян із Турками (1875—1878 р.). Ст. 75—180. — 4) В Люблянї. Ст. 181—198. Велике зацікавленє теперішньою російсько-японською війною спонукало Видав. Спілку познайомити нашу публіку з російсько-турецькою війною, в якій було не мало подібних моментів до нинішньої і то тим більше, що про неї ширила галицька москвофільська преса ще більші брехні, як про нинішню. Критичне око очевидця тої війни, яким був С. Круть, дає найліпшу запоруку правдивости його оповіданя та оцінки фактів, висвітлених зрештою нині вже доволі. Тому, що в оповіданю про рос.-турецьку війну подаєть ся й характеристика полудневих Славян, редакція вважала потрібним подати для її заокругленя й подорожний ескіз „В Люблянї“ тим більше, що й він написаний цікаво та живо. Думаємо, що наша публіка прийме з задоволенєм сю книжку, раз — що її літературна вартість значна, друге — що в ній говорить ся про народи дуже мало знані в нас, а з якими варто одначе познайомити ся ближше хоч би з огляду, що їх доля має дуже багато спільного з долею нашего народа. *В.*

Др. Михайло Кос. Про полові справи. (Літер. Наукова Бібліо-

тека. Ч. 108). У Львові, 1905. Накладом укр.-руської Видавничої Спільки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 54, 16°. Ціна 30 сот. Зміст: 1) Вступне слово. 2) Анатомія полових частин тіла. 3) Фізіологія полових частин тіла. 4) Полова зрілість. 5) Неприродне заспокоюванє полового гону. 6) Полові недуги. 7) Закінченє. — Отсе перша книжка в нашій літературі, що трактує про полові справи, які уходять загально (особливо в нас) за такі, що про них належить ся мовчати. А тимчасом сотки, тисячі неосвідомлених людей тратять здоровлє або й гинуть марно через такий скрупул — і се вважаєть ся в повні нормальним! Через те автор зробив дуже добре, написавши отсю книжочку, яка познайомяє несьвідомих із половими функціями та звертає їх увагу на наслідки необережного або легкодушного трактованя сих справ. Книжочка написана незвичайно приступно, ясно і гарною, поправною мовою, без усяких повідумуваних „термінольоґій“, що засьмічуючи нашу мову приносять їй неоцінену шкоду. Тому й повинна вона знайти ся в кождім домі: кождий батько, кождий учитель, якому дійсно залежить на добрі повіреної йому молодіжи, повинен її ширити, і кождий хлопець повинен її прочитати. Лік не все смачний, але добрий! В.

Др. Іван Франко. Поема про сотворенє сьвіта. Львів, 1905. Накладом „Нового Громадського Голосу“. З друкарні Народової Манецких. Ст. 54, мал. 8°. Ціна 40 сот. — Питанє, порушенє отут автором, входить у сферу

історії релігій, яка у нас вважаєть ся нетикальною, хоч у науді иньших народів ніхто не кладе там розслідам релігій ріжних часів і народів. Книжочка написана зовсім об'єктивно і подає висліди найновіших наукових праць у сїм напрямі. В.

Іляріон Грабович. Вибір поезий. Заходом Костя Цаньковського. Львів, 1905. Коштом Товаришів покійника. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 96, 8°. Ціна 1 кор. — Покійний автор полишив досить велику рукописну спадщину, та на жаль вона така слаба, що годі її в цілости видавати. Товариші покійника вибрали тому лише дещо з неї, доповнили й дечим друківаним і випустили в отсій книжочці. В передмові пишуть вони так про автора: „Не входячи в критичний розбір його писань, не підправляючи мови ні ритму, видаємо отсе найхарактерніші писаня людини, що поруч иньших трудила ся відповідно до своїх сил і знаня на запущеній ниві нашого письменства. Для істориків літератури нехай се будуть літературні документи; для прихильників поезії нехай се будуть ілюстрації до того, що штука писаня віршів і в нас не стоїть на місці; для самого б. п. Іляріона Грабовича врешті нехай сей скромний томик стане намість пам'ятника, яквй кладуть погибшим в бою рицарям; ті що впали в перших рядах, не діждались признаня ві слави, однак по їх трупах пішли витязі та лявреати“. З нашого боку додамо, що між виданими віршами є дійсно дуже гарні, які визначають ся великою силою чутя, але є й наскрізь реторичні, що не роблять на читачу

вразіня. Та се трапляєть ся й великим поетам. В.

Терешко Проклятий. А. Д. Г. Радомысль. Типографія З. І. Забяднаго. 1905, 8^о, 32 стор. Терешко Проклятий, се поема писана якимось дуже малотямущим автором, наївним способом старого українського віршованя Білецьких-Носенків та Кострицьких. Літературна вартість її такаж сама, як і громадська вартість авторових поглядів, що висловлені при кінці ось якими віршами:

Слава Богу, що минуло,
Що нема тих войнів
Братських, грішних, а тепер вже
В купі ми спокійні.

І ще довго будем жити

Так як рідні діти,

За нашого Царя-батька

Господа молити.

Бо так треба, так повинно,

Інше вже не буде!

А за сварки дідів наших —

То Бог їх розсудить.

Так то воно так, та поки до божого суду, а люди все таки вироблять собі про всяку справу свій суд, тай про поета, який співає про річи, про які не має ніякого свого суду, скажуть польською приповідкою: „Szkoda czasu i atlasu“.

І. Ф.

Платформа української радикальної партії. Видання Української Радикальної Партії, ч. 1. Львів, 1905. Ст. 16, 8^о.

В Джунглях. З англійської мови Ред'ярда Кіплінга переклав Кирило Вербин. (Видане Руского Товариства Педагогічного. Ч. 115). У Львові, 1905. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. IV + 164, 8^о. Ціна 1 кор.

Про комасацию ґрунтів. Написав о. Стефан Онишкевич. (Пе-

редрук з „Економіста“). У Львові, 1905. Накладом автора. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 32, 8^о. Ціна 50 сот.

О меліораціях. Написав Андрій Корнелля, інженір Виділу Краєвого. (Передрук з „Економіста“). У Львові, 1905. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 48, 8^о. Ціна 50 сот.

Як плекати і доглядати садувину, коли хоче ся мати з неї дохід. Підручник для властителів садув, селян, міщан і учителів. З 21 рисунками в тексті. Написав Василь Породко. Часть перша. Коломия, 1905. З друкарні Вільгельма Бравнера. Ст. 46, 8^о. Ціна 50 сот.

Книжочка Рахункова для ужитку Американських Русинів з додатком деяких цікавих відомостей. (Слово. Видавництво ім. А. Бончевского. Ч. 13—14). Scranton, Pa., 1905. З друкарні „Свободи“. Ст. 160, 16^о. Ціна 50 центів.

Проект програми Революційної Української Партії, утворений Центральним Комітетом. З друкарні Р. У. П. 1905. Ст. 8, 16^о.

Богъ покаяе. Оповѣдане для молодыхъ товаришѣвъ, написавъ Геодоръ Фрызь. (Бібліотека для руской молодежи. Вып. 46. Т. 84). Коломия, 1905. Зъ печати А. І. Мизевича. Ст. 64, 16^о.

Турецький бранць. Оповѣдане Данила Млаки. Рогіѣда Горислава. Оповѣдане Василя Ильницького. (Бібліотека для руской молодежи. Вып. 46. Т. 85). Коломия, 1905. Зъ печати А. І. Мизевича. Ст. 54, 16^о.

Звіт старшини філії львівського товариства гімнастичного „Сокіл“ в Станиславові. За час

від 15 марта 1904 до 15 цвітня 1905. Станиславів, 1905. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 18, вел. 8°.

Справозданє з діяльности центрального тов. „Руска Школа“ і его філій за рік 1904-тий. Чернівці, 1905. З друкарні „Рускої Ради“. Ст. 16, 4°.

Збѣрникъ щирыхъ слѣвъ въ незабудь своимъ именно рускимъ жєнщинамъ. Списала М. Софія. слуга Прєсв. Родины и Ч. Св. В. В. Жовква, 1905. Накладомъ авторки. Ц. 2 кор. Ст. 175, 8°.

Із глєбини возвах. Молитвенник. Накладом Видавництва чина сьв. Василя В. в Жовкві. Жовква, 1905. Ст. 177 + IV, 16°.

Малєнька дань Прєсвятїй Родинї від дїтий Руси. Зложили Софія Станчак, слуга Прєсв. Родины і Монах. Ч. С. В. В. Жовква, 1905. Ст. 85, м. 16°.

Україніса в чужих виданях.

В 73 ч. „Сына Отечества“ надрукована статя проф. М. Грушевського про рівноправність української нації в Росії з иньшими п. н. „Равною мѣрою“, а в 140 ч. Київ. Откликѡвъ йогож статя на туж тему: „Неотложный вопросъ“.

В 76 ч. „Сына Отечества“ надрукований просторий лист зі Львова проф. М. Грушевського про галицькі відносини.

В ч. 141 і 148 Київ. Откликѡвъ надруковані статі проф. М. Грушевського: Къпольско-украинскимъ отношенїямъ Галиціи (не скінчені).

В 147 ч. „Київ. Откликѡвъ“ надрукована статя д. І. Стешенка п. н. „Очерки повѣйшей украинской беллетристики“, в якій він

подає оцінку трьох оповідань: Винниченка, Коцюбинського і Чернявського нагороджених на сьогорічній конкурсі „Київ. Старины“.

В 19 ч. „Южныхъ Записокъ“ надруковані дальші „Письма изъ Галиціи“ П. Стояна. В сїм письмі обговорює автор польсько-руські відносини п. н. „Прусская гаката и галицкіє вшехполяки“ (стор. 44—49).

В 20 ч. „Юж. Записокъ“ надруковані статі: 1) С. Русовой: „Малороссія и національный вопросъ“ (ст. 3—10). 2) Карпа Вітра: „Малороссійскій языкъ въ малороссійской деревнѣ“ (ст. 56—58). — Крім того надруковане також оповіданє з українського життя нашого співробітника Л. Тамарєнка п. н. „Накрыль“ (ст. 10—18).

В 22 ч. „Южныхъ Записокъ“ надруковано: 1) Нужды начальной украинской школы (ст. 4—7). 2) Нарис Б. Лазарєвського; „Земляки. Путєвые очерки“ (ст. 38—42), де говорить ся про українських переселєнцїв на далекий схід.

В болгарській щодєнній газетї „Дневникъ“, що виходить у Софїї, ч. 1036, з дня 9 мая с. р. надрукована інформаційна статя про культурний рух галицьких Русинів п. н. „Русинитѣ“. В.

В рос. журналї п. з. „Вопросы жизни“ 1905, кн. IV—V поміщені переклади трьох новєль В. Стефаника п. з. Разказы Василя Стефаника (I. Смерть, II. Дорога, III. Мое слово). Крім того подана коротка біографія автора.

Neue Yorker Volkszeitung з дн. 30 цвітня 1905 р. помістила

в німецькій перекладі новелю В. Стефаніка п. з. „Май“. *Кр.*

Нові часописи. В Ярославі почала виходити від червня „Іскра“, місячник для української соціалістичної молодіжї. Редактором її є д. Артур Зеліб, що видавав уже давнійше „Іскру“ у Львові.

В Бучачи почала виходити раз на місяць газетка „Służba dworska, gazeta dla robotników rolnych powiatu buczackiego i innych powiatów podolskich“. Видає її др. Анзельм Мозлер, а замітна вона тим, що друкує частину статей в українській мові. *В.*

III. Персоналії.

Акт признання проф. М. Грушевському. Катеринославська учена Архівна Комісія на засіданю д. 20 марта б. р., вислухавши реферат і рецензію свого члена А. С. Синявського на видану проф. Грушевським „Історію українського народа“ на російській мові ухвалила висловити йому „чувства глибокого уваженія въ виду Вашей многолѣтней удивительно плодотворной и плодovitой дѣятельности по возсозданію историческихъ судебъ южнорусскаго народа, въ научной переодѣлкѣ всѣхъ до сего времени бывшихъ данныхъ и изслѣдованій касательно Южной Россіи и созданія многотомнаго капитальнѣйшаго труда по исторіи Руси-Украины, а также по освѣдомленію Западной Европы съ исторіей украинскаго народа“. Се ухвалено більше менше в тім самім часі, коли в галицькій народолюбській пресі сипалися дотинки, кпини та інсинуації на проф. Грушевського

за його думку — обернути фонди зібрані на театр, на заснованє приватних гімназій. Га, щож, andre Vögel, andre Lieder. *І. Ф.*

Пошанованє діяльности В. Б. Антоновича. В вересні 1905 р. дійде 30 літ від вступлення на катедру, а в 1906 р. мине 40 літ від надрукованя в „Основі“ першої статі професора В. Б. Антоновича. Ученики і почитателі нашого славного ученого надумали для пошанованя того подвійного ювілею видати збірку праць присвячених В. Б. Антоновичу. Збірка буде мати назву „Сыну Украины“, містити буде статі російські, але укладчики надіють ся, що будуть допущені й українські. Особи, що взяли на себе виконанє сього витаня, обертаять ся з друкованими запросинами до всіх учеників і почитателів В. Б. Антоновича, щоб прийняли участь у виданю тої збірки чи то своїми працями, чи грішми на покритє коштів виданя. Заяви, статі і запити просять адресувати до д. Ореста Івановича Левицького (Круглый Спускъ № 4) або до проф. Николая Павловича Дашкевича (університет) у Києві. Крім того кийське історичне товариство аранжує складку на утворенне фонда імени Антоновича, з якого б мали давати ся премії за історичні праці. Складки на сі цілі збирає Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові.

Некрольоги. Дн. 8 цвѣтвѣя с. р. помер в Дяковарі звѣсний хорватський діяч епископ Йосиф Юрій Штросмаєр (Josip Juraj Strossmayer), що через 60 років заходив ся дуже щиро коло політичного й культурного піднесеня хорватського народа.

Йосиф Юрій Штросмаєр уродився в Осєку в Славонії 1815 р.; по скінченню теологічних студій і по однорічній душпастирській практиці став він професором єпископського ліцея в Дяковарі. Потім вістав директором августинського заведення у Відні, а також членом теологічного факультету на віденському університеті. В 1849 р. вістав іменованим єпископом у Дяковарі.

Від того часу починаєть ся жива участь Штросмаєра в публичнім життю Хорватії. Упорядкувавши запусчене єпископське майно, обертає значну часть доходів на піддержане хорватських літературних і наукових інституцій та видавництв, закладає приватні школи (числом 71), підпомагає матеріально хорватське духовенство і старає ся піднести хорватську штуку. На його внесене ухвалив загребський сойм статуту полуднево-славянської Академії Наук, статуту національного хорватського музею і закон, що вводив у жите загребський університет. На перші потреби нової Академії подарував Штросмаєр 140.000 кор. і спонукав своїм приміром до жертв иньших визначних Хорватів. Дня 28 липня 1866 р. отворив він в присутности делегатів з цілої Словянщини перше засіданє Академії Наук. Загребською Академією опікував ся він ціле своє жите; він подарував для неї свою цінну галерію образів вартости 200.000 кор., купував для неї також приватні бібліотеки і збірки образів. Крім того заложив у Загребі самостійну галерію образів коштом понад 600.000 кор.

В політичнім життю брав живу

участь почавши від 1849 р. В державній радї належав до федералістів і був провідником хорватського національного стороництва аж до заведеня дуалізму. Від того часу, коли за бана Равха вибрано брутальним насильством такий сойм, що у всім піддавав ся жаданям Малярів, він не показував ся вже в соймі. Щотикаєть ся церковних справ, він стояв за славянським богослуженєм у хорватській церкві і за злученєм римської церкви зі східною. На ватиканським соборі 1869 р. виступав дуже остро й рішучо проти ухваленя догми про непомильність папи. Памятна його телеграма до Київського університету з нагоди обходу 900-літнього ювілею хрещеня Руси (1888 р.), що через ню пок. Штросмаєр стратив був навіть прихильність австрійського цїсаря і дістав від нього (13 вересня 1888 р.) прикрий виговор.

В останніх роках мало вже займав ся публичними справами, хоч інтересував ся ними аж до самої смерти. Вмер у 90 році житя...

Кр.

В марті с. р. помер в Амїєні в 76 році житя звісний французький письменник Жіль Верн (Jules Verne), що своїми романами сотворив новий рід літератури — фантастичну казку, де віра в чуда замінена вдачно вірою в силу природи. На літературне поле виступив він дуже скоро, одначе ширший розголос придбав йому надрукований в 1863 р. науковий роман п. з. „Пять тижнів на баллоні“. Після успішної першої проби став Верн видавати подібні романи майже що року, добираючи до них найріжнороднійші те-

ми. „Пригоди капітана Гатераса“, „Діти капітана Гранта“, „20.000 миль під водою“, „Подорож довкола землі в 80 днів“, „Подорож на місяць“, „Паровий дім“ і багато ин. показали невичерпану фантазію автора, що з однаковою точністю описував існуючі й неіснуючі краї, правдиві і видумані феномени в природі. Одначе в основу своїх фантастичних видумок поклав Верн без сумніву наукову правду і вона дала пізніше імпульс до неодного цікавого винаходу.

Деякі з його творів були перекладені також по українськи (пр. „Діти капітана Гранта“, „Подорож довкола землі в 80 днів“ і ин.).

Кр.

IV. З поза редакції.

Заява. На загальних зборах Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові дня 19 цвітня 1905 р. заявив д. Вол. Шухевич у дискусії над „Гуцульщиною“ і повторив свої слова пару разів у присутності 52 членів, що хто викаже йому, будім то польське видане „Гуцульщини“ більше текстом від руського хоч на дві сторінки, він зложить 500 корон на публичну ціль. Підписаний, порівнявши оба видання з собою, сконстатував, що в польськім виданю є: 1) Одна

мапка більше; 2) Один кліш більше; 3) 13 (тринадцять) стор. + 18 стрічок тексту, якого нема в руськім виданю. Про се знав зрештою д. В. Шухевич на зборах, складаючи сю заяву, бо в передмові до „Huculszczyzny“ (т. I, 1902 р. ст. VIII) написав: „Uzupełnienie braków i uporządkowanie materiału działu przemysłu domowego spowodowało pewną zwłokę niniejszego wydania, jednakowoż nie bez korzyści dla całości, gdyż przy tej sposobności udało się mi uzupełnić i inne działy niniejszej pracy, skutkiem czego wydanie polskie pierwszego tomu jest obszerniejsze niż ruskie, które wyszło przed ostateczną decyzją co do wydania „Huculszczyzny“ także w języku polskim“. Супроти того просить підписаний д. В. Шухевича витягнути зі своєї заяви відповідні консенквенції.

Львів, дня 20 червня, 1905 р.
Д-р Евген Бурачинський.

V. Від адміністрації.

Адміністрація Літ.-Наукового Вістника просить Вц. передплатників присилати передплату до кінця 1905 р. на давний адрес, а не до Укр.-руської Видавничої Спілки.